З. Бядуля

НАБЛІЖЭННЕ

ДВБ · ЛІМ

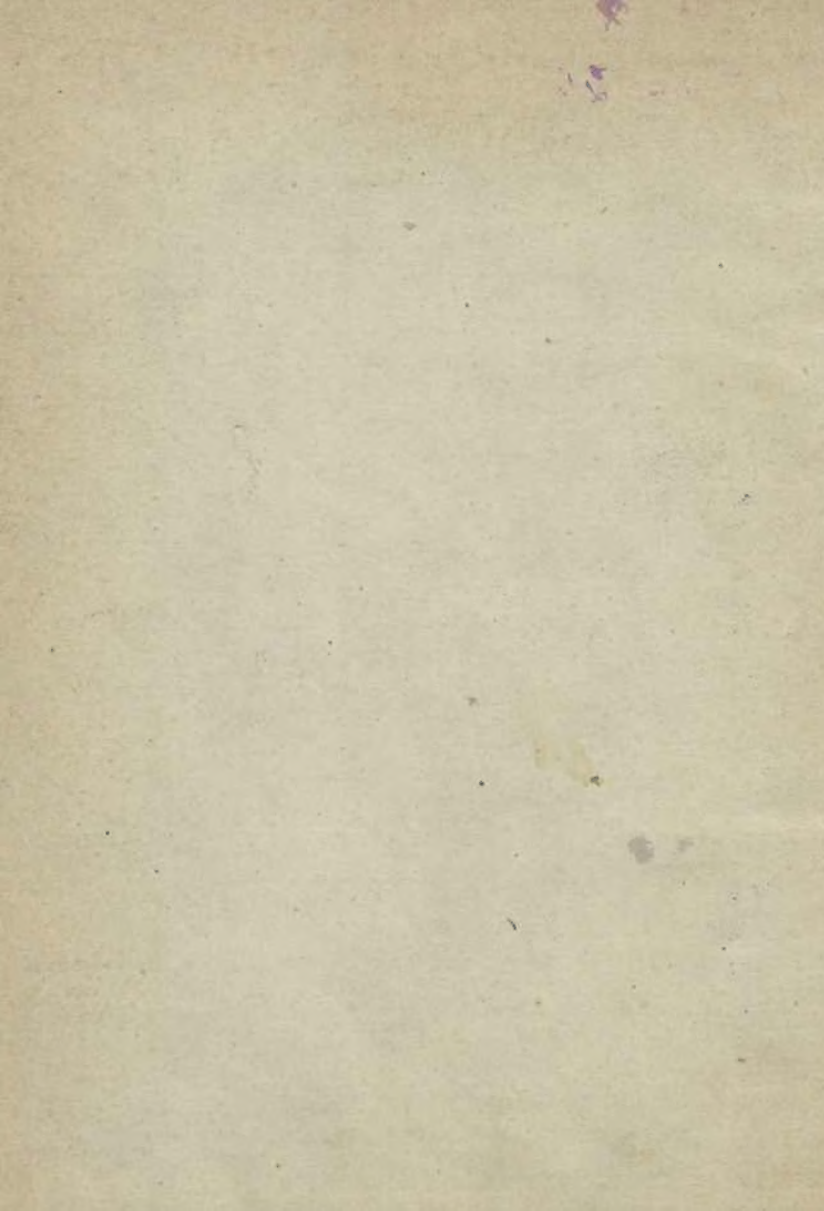

ЗМІТРОК БЯДУЛЯ

НАБЛІЖЭННЕ

АПОВЕСЦЬ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК — ЛІМ — 1935

I

Левін набывае чорны капялюш з шырокімі палямі і чорную палярыну з замыславатым капюшонам і бліскучай засцёжкай у выглядзе двух масянжовых ільвіных галоў. У гэтым уборы ён падобны ці то да аскета сярэдніх вякоў, ці то да вандроўнага скрыпача.

У Вільні на чорную палярыну ніхто ўвагі не зварочвае, але едзе Левін у роднае мястэчка — у Каганцы... Уцякае ад вайны... Немцы хутка зоймуць горад. Па вуліцах незвычайны рух, грукат і стукат. Эвакуацыя ўстаноў, бежанцы, вайскоўцы, паляванне казакаў на „зайцоў". Спалох і трывога.

Нялёгка Левіну дастаць білет. На вакзале вайскоўцы касавурацца на яго чорную палярыну. Не раз ён прыкмячае на сабе пільны калючы погляд маўклівага, пышнага жандара. Аднак ніхто яго не спыняе і не пытаецца дакументаў. Мабыць, чамадан з рэчамі служыць абаронай. Чалавек падазроны не будзе важдацца з такімі цяжкімі чамаданамі. Яго нават забаўляе таямнічасць свайго

выгляду і калючыя позіркі пышнага жандара. Дакументы ў парадку—белы білет у кішэні і бяльмо на правым воку. Ён сам зацікаўлена назірае за рухам і пякельнай мітуснёй на вакзале.

Цэлае мора людзей рознага выгляду, узросту і адзення: вайсковыя і штацкія, багатыя і бедныя імкнуцца туды і сюды, нібы хто іх пугай паганяе. Крычаць, штурхаюцца, просяць прабачэння, лаюцца і адзін аднаго не чуюць. У вачах радасць, сум, заклапочанасць, трывога, страх, нецярплівасць, смех, кпіны, асцярога. Пах тонкай парфумы расфуфыранай дамы змешаны з прэласцю мокрых лапцей.

Хутчэй-хутчэй на поезд, у вагоны... Хутчэй-хутчэй...

Штурхаюцца ў белых фартухах насільшчыкі з чамаданамі, з пакамі, кашолкамі. Хтосьці крычыць нечалавечым голасам: „насільшчык! насільшчык!". Візгат дзяўчынкі: „мама! ма-а-ма-а!" А вунь сялянка ломіць рукі, галосіць, ірве валасы:

— Абакралі, жулікі абакралі! А божа-ж мой! А людцы! Ратуйце! Вунь яны панеслі! Вунь, вунь!

— А чаго вароніла, бабка? Трэба было глядзець. Жулікаў нямала тут!

Гэта гаворыць з спачуваннем у голасе пажылы чалавек, голены, з маленькімі светлымі вусікамі, з дабрадушнай ухмылкай на шырокім маршчатым твары. Не гледзячы на ўвесь гармідар навакол, шэрыя вочы яго да таго спакойныя, нібы тут пануе цішыня, або ён знаходзіцца на прызбе вясковай ці местачковай хаткі адвячоркам пасля

працы. На ім сівенькая жакетка з круглымі чорнымі латкамі на локцях. У руках невялічкі пакуначак.

За сваім насільшчыкам Левін бяжыць аглушаны, спацелы. Ён дзівіцца: насільшчык ідзе наперад поўнай хадою і так спрытна прабівае сабе дарогу між жывой людской кашы, так свабодна, нібы тут зусім нікога няма.

Зараз будзе трэці званок. Шмат народу застанецца.

Увесь гэты вэрхал, гвалт і лямант коле, нібы вострым шылам. Раптоўны свісток. Натоўп людзей узнімае рукі, крычыць, праклінае. Сотні вачэй маюць цяпер адзін выраз—роспач і злосць. Сотні вачэй гіпнатызуюць поезд:

— Пачакай яшчэ хвіліну, поўхвіліны... Пачакай! Пачакай!!

Поезд сапе цяжка, як велікан, торгаецца з месца, нібы хтосьці неасцярожны яго штурхае, і пачынае рухацца. Поезд становіцца лягчэйшым, спрытнейшым, сам сабе падпявае дзеля харобрасці:

— Тах-тах-тах! Тах-тах-тах!

Сотні вачэй, узнятыя рукі, гул галасоў—усё гэта застаецца ззаду, як нешта нялюдскае.

Тэмп песні робіцца карацейшы:

— Та-та-та! Та-та-та!

Хутчэй-хутчэй у прасторы паміж тэлеграфных слупоў, у цішыню і бязлюддзе палёў...

Левін у вагоне, едзе ў вясковую зацішь, на адпачынак, а там далей відаць будзе...

У вагоне поўна. Левін чуе сваркі за месцы, мірную гутарку аб вайне, спрэчкі аб міры ў хуткім часе, аб тым, што вайна працягнецца доўга-доўга, аб нямецкіх зверствах, аб слаўных саюзніках. Усё гэта разам ірвецца-імкнецца ручайкамі ў мора гукаў і гутарак і падае, як шрот. Ён ловіць пятае праз дзесятае, стараецца нічога гэтага не чуць, хоча аддацца цішыні, адпачыць, супакоіцца ад вакзальнай мітусні, ды яшчэ пільней прыслухоўваецца да мяцеліцы людскіх галасоў.

На ніжняй лаўцы супроць Левіна сядзіць маленькі, як лялечка, дзядок, піпкае з вялізнай самадзялковай люлькі і нешта апавядае суседцы. Яго галасок кволы, тоненькі і пісклівы, як у дзяўчынкі. Ён часта спыняецца, хрыпіць люлькай і гаворыць далей:

— Быў я ў дзярэўні Вільні, у свайго сына, у Міколы. Эге! Дык ён ранены, значыцца, на вайне. Чуць-чуць дапытаўся, дзе гэта лечаць раненых салдат, дзе той (як ён там?) шпіталь. Эге! Бо дзярэўня тая вялі-ікая. А сына немец, гад, у плячо смальнуў. Ляжыць ён там, сын, і стогне, ляжыць ён там і войкае—Мікола мой. А многа там салдацікаў ляжаць і стогнуць. Эге! А дзеўкі там у белых балахондрах тыц-мыц туды і сюды.

Смяюцца пасажыры. Да іхняга хора далучаецца і Левін.

Усе пазіраюць на дзядка, як на смешную цацку. У яго рэдзенькая казліная бародка, празрыста-бледны твар і маленькія слязліва-светлыя вочкі

з чырвонымі абадкамі навакол. Ён у новых лапціках, белыя анучы аплецены аборамі вакол тонкіх ножак. Шарачкі, суконная сівая світка і магерка на галоўцы надаюць поўнае ўражанне штучна зробленай лялечкі-мужычка.

Урачысты смешны дзядок пaглядае навакол і дзівіцца: „чаго смяюцца?“—і крыўдліва пыхкае. Увага да старога бацькі раненага салдата хутка астывае.

Жаласлівыя дамы раптам узварухнуліся:

— Ранены салдат...—імчыць чутка з купе ў купе.

— Ранены воін...—плыве навіна з вуснаў у вусны.

Жаласлівыя дамы ў старамодных шапачках з кветкамі і пер‘ямі падхопліваюць навіну з асалоднай трывогай:

— Дзе? Дзе ранены воін?

— Дзе наш герой?

— А вунь там на полцы.

— З бінтом на твары.

— Вока правае выбіта нямецкай куляй.

— Мы не ведалі!

— Ох, божа мой...

*

„Ранены воін“—чарадзейнае, узнёслае слова для пасажыраў. Нібы па нейкаму таямнічаму загаду, у большасці пасажыраў расчыняюцца сэрцы да гарачага пачуцця, і шчодрыя рукі лезуць у рознастайныя чамаданчыкі, у лакіраваныя кашолачкі,

у плеценыя кошыкі, у звычайныя папяровыя скруткі. У адзін момант вочы блішчаць дабратою, чуласцю, захапленнем, і музыка сэрца ператвараецца ў падарункі, у гасцінны знак пашаны і любасці да раненага воіна. Хто дастае яблыкі, хто шакаладкі, піражныя, булачкі, канфеты, папяросы. Усё-ўсё для героя вайны!

І стары дзядок нясе даніну „ірою": пару віленскіх абаранкаў. І Левін дастае з чамадана частку з тых гасцінцаў, што вязе ў Каганцы сваім братам і сёстрам.

Побач з раненым яшчэ некалькі салдат. Шырокі белы бінт наўскос твара раненага ахапляе правае вока і надае вусатаму салдату гераічнасці і пакуты. Левае вока ўсміхаецца хітрай і лёгкай усмешачкай. Шырачэзныя сківіцы ходзяць туды і сюды, нібы жорны. Рукамі ён робіць княжацкія гэсты, металавым вібруючым тэнаркам апавядае, і ў той-жа час прыспешна жуе з прынесеных гасцінцаў.

...Вось, землячкі, што былі разам са мною ў акопах, недалёка ад Горадні, салгаць не дадуць. Пайшлі мы гэта ўночы ў разведку. Цемра такая, што адзін аднаго не бачым. Ідзем-ідзем і чуем: „гер-гер-гер". „Гэта-ж немцы!"—шапчу сваім. Я, значыцца, старшым быў. Мы ціханька на іх. Каратка кажучы, усіх перакалолі. А мне нешта як жыгане ў правае вока. Герман папаў мне штыхом у самае, каратка кажучы, вока. Палячылі ў больніцы, а вось еду на пабыўку дамоў. Землячкі салгаць не дадуць.

Усё гэта ранены гаворыць з доўгімі спынкамі, апетытна жуючы тое-сёе з прынесенай даніны. Пасажыры моўчкі ловяць кожнае яго слова.

З іранічнай усмешкай на маршчатым твары недаверліва паглядае на раненага толькі адзін пажылы чалавек у сівой жакетцы з маленькім пакуначкам у руках.

— Еш, сынку, еш родненькі,—не адстае маленькі дзядок і совае раненаму яшчэ пару абаранкаў...

Ранены спакойна кладзе іх у кучу рознастайных падарункаў і зыркае здаровым сквапным вокам ва ўсе бакі; чакае, ці яшчэ хто з гарачых прыхільнікаў не нясе чагосьці смачнага. А гарачыя прыхільнікі глядзяць на яго здаровае вока і паціханьку ўздыхаюць, уяўляючы пад белым бінтам пустую яміну замест вока... Калі-ні-калі аднавокі позірк салдата спыняецца цяжкай кропкай на чорнай палярыне Левіна. Спыняецца праз меру ўважліва. Крыху прыкра становіцца Левіну. „Зайздросціць, што мае вочы цэлыя,“ думае Левін і пачынае шкадаваць: „палярына вызначае мяне з усіх іншых“...

— Калі, сынку мой, скончыцца гэта ліха?—не адстае дзядок-лялечка ад раненага. Пара, здэцца, памірыцца. Эге-ее! Вось я, скажам, застаўся адзін на хадзяйстве. І бяда—пусцее поле. Не магу справіцца. Сын у мяне ўся сіла. Вайна з'ела яго. Дык што-ж ты, чалавеча, зробіш цяпер, што зробіш?—вайна, пагібель... Эге-ее! Эхе-хе!

Вока на забінтаваным твары раненага да таго спрытна зыркае ва ўсе бакі, нібы працуе за дзесяць вачэй. Яно, чорнае і раскосае то жмурыцца, нібы ад сонца, то шырока расплюшчваецца, нібы ад дзіва. Кожны раз яно спыняецца на чорнай палярыне Левіна, прыцягвае магніт — бронзавая засцёжка з бліскучых Ільвіных галоў.

— Эх, дзядок, дзядок,—кажа ранены з чуллівасцю ў голасе.—Эх ты, бацька мой... Што нам значацца немцы?—Ярунда! Цьфу! Мы-бы іх запляваді, мы-бы іх шапкамі закідалі. Даўно вайне быў-бы канец.

— Даўно-бы!—пацвярджаюць яго таварышы.

— Дык чаму-ж не канчаеце?—вылупіў на іх дзядок вадзяністыя вочкі з чырвонымі абадкамі.

— Чаму не канчаем? О-го-го! Вось тут і закавычка з кістачкай. (Ранены робіць доўгую паузу, бярэ з кучы падарункаў шакаладку і запрашае сваіх таварышоў рабіць тое самае. Дзядок глядзіць на яго з разяўленым ротам). Бо шпіёны губяць Расію, прадаюць яе немцам.

Вока раненага робіцца вельмі грозным. Яго таварышы гнеўна касавурацца на чорную палярыну Левіна.

— Уцякай адгэтуль,—шэпча Левіну на вуха другі невідочны, нутраны Левін.—Не! Ніяк нельга цяпер. Пры чым тут ён, Левін. А як пойдзе—горш будзе. Куды ён можа ісці з вагона? Ды чаго баяцца...

Імчыцца поезд. Строга, нібы пагрозлівыя пальцы, мільгаюць тэлеграфныя слупы, яны папярэджва-

юць: „уцякай, Левін!“ Між дротаў—бліскучых і вострых, як брытвы,—уюцца шматкі дыму і таюць у сонечным паветры. З дротаў адрываюцца птушкі. У воддалі паказваецца адна вёска, другая разгортваецца ўсімі хатамі і знікае, і на яе месца—бярэзнік, хмызнячкі.

*

Не чуе Левін грукату калёс, не бачыць змены пейзажа. Яму здаецца, што поезд стаіць на месцы. „Хутчэй, хутчэй!“—падганяе ён поезд у думках.— „Хутчэй, хутчэй!“. І нібы з далёкай адлегласці чуе настаўніцкі голас раненага:

— Вось чаму пакутае няшчасная Расія! Шпіёны яе губяць, хрыстапрадаўцы. Усе яўрэі—нямецкія шпіёны. А цар-бацюшка яшчэ цацкаецца з імі. Каб іх раней выразалі, дык вайны цяпер зусім не было-б. І гавораць яны нямецкай мовай, і прадаюць нашага брата. Гэта яны ўвесь час падбухторвалі немцаў на вайну...

— Хто яго ведае! Можа, сынку, і праўду кажаш,—ківае галоўкай дзядок.—Вам, маладым, лепш знаць. Эге-е-е!

— Пры чым тут яўрэі? Гэта ўсё выдумкі на іх,—не сцярпеў чалавек са спакойнымі вачыма ў сівой жакетцы.—Як вам не сорамна!

У яго спакойных вачах блішчаць цяпер іскры. Ва ўсёй постаці абурэнне.

— Гавары, гавары! Можа сам падкуплены яўрэямі?—злуецца ранены.

— Эх, ты! Маўчаў-бы лепш, воін!—і чалавек у сівой жакетцы з агідай на яго паглядае.

Сківіцы раненага ходзяць туды і сюды, як жорны. Ён нібы не чуе гэтых слоў і гаворыць далей:

— У тым то і бяда, што хітрыя яўрэі нават і нашых падкупліваюць. Падкупілі суд у Кіеве і вызвалілі Бейліса. Падкупліваюць дэпутатаў у Дзяржаўнай думе, і няма ад іх паратунку. Мы ў акопах гінем, а яны вунь як адзяваюцца! Тлусцеюць, чысценькія! Сволачы!—і паказвае рукой на чорную палярыну Левіна.

Левіну раптам холадна становіцца. Нешта ў горле ільдзяным комам стаіць. І ён кажа хрыплым голасам:

— Як вам не сорамна, салдат, плесці такое глупства,—і крануўся з месца, каб пайсці ў другое купе.

— Пачакай, пачакай!—крычыць салдат.— Гэта я, ранены рускі воін, гавару глупства?! Гэта я?!— Ён аж дрыжыць ад злосці і стукае сабе кулаком у грудзі... Гэта я?! За такія словы, маць твая сучка, можам цябе вышвырнуць з вагона...

Ранены спускаецца з верхняй лаўкі і ўпіваецца кручкаватымі пальцамі ў чорную палярыну.

— Землячок! Землячок!—пішчаць некаторыя з жанчын.—Не чапай чалавека!

— Адчапіся ад мяне! — Левін ірвецца з усёй сілы, і два крылы яго чорнай палярыны застаюцца ў руках раненага салдата.

— Го-го-го!

— Скардзіцца буду!—крычыць Левін не сваім голасам і скідае з сябе рэшткі палярыны.—Скардзіцца буду!

— На каго? На мяне? Я табе зараз пакажу, нямецкі шпіён!—і ранены—цоп Левіна за каўнер.— Хлопцы! Выкінем яго пад адкос. Ядры яго транты! Адным шпіёнам менш будзе!

— Хуліганы, што вы робіце?—падскаквае чалавек у сівой жакетцы.

У вагоне пачынаецца сумяціца.

*

Поезд рэжа прастор... Тарахцяць калёсы. Пазірае Левін з смяртэльнай тугой навакол. „Можа быць кандуктар з'явіцца?" Сцісквае зубы, каб не стукалі адзін аб адзін... „Няўжо зараз канец? Сярод тлуму народу". Пасажыры з вагона ўжо бадай усе тут!

— Шпік!

— Нямецкага шпіка цапнулі!

Варожыя позіркі колюць Левіна. Ён да таго разгублены, што нават страх знікае.

— Калі шпік, дык мы яго на чарговай станцыі жандарам перададзім!

І гэтыя словы здаюцца Левіну паратункам.

— У мяне дакументы, дакументы!

— Ге-ге-ге! Заўсёды ў шпіёна самыя лепшыя дакументы!

— Мы кроў праліваем, а шпіёны тут валэндацца будуць! Я вось ранены! За што? За каго? Вось за гэткіх шпіёнаў!

Кожнае слова раненага б'е малатком па свядомасці пасажыраў. Шмат праніклівых позіркаў сустракае на сабе Левін. Вочы вострыя, як нажы, упіваюцца ў яго твар. Вочы са страхам і жаласцю пазіраюць яму ў самыя зрэнкі.

І зноў голас паратунку прарэзліва гучыць:

— Жандарам у рукі! Жандарам!

А чалавек у сівой жакетцы стараецца прабіцца бліжэй.

— Пусці,—хрыпіць Левін і прабуе вызваліцца з кручкаватых рук раненага.

— Я цябе пушчу!—і непрытомнае вока раненага бяздоннем смерці гіпнатызуе яго.—Пад адкос цябе пушчу!

Ён тузае Левіна з усёй сілы.

— Расчыняйце акно!

Услужлівыя рукі адразу гэта робяць.

Левін на хвіліну жмурыцца.

— Разбойнікі!—чуе Левін істэрычны жаночы крык.—Што вы чалавека губіце, разбойнікі!

За спіною свежы ветрык з адчыненага акна. Левін напружваецца, каб вырвацца з злосных рук. Тым часам набліжаецца маўклівы і бледны чалавек у сівой жакетцы з латкамі на локцях. Ён з імпэтам рве бінт з твара раненага і кідае на голавы натоўпу.

— Жулік! Абманшчык! Пагромшчык!—крычыць нехта страшным голасам.—Глядзіце, які ён ранены!

Гэта крычыць чалавек у сівой жакетцы.

„Ранены" лупіць на ўсіх здаровыя раскосыя чорныя вочы і не ведае, што рабіць.

— Вось табе і ранены!—плюецца дзядок.—Эге-е-е!

— Падаруначкі! Гасцінчыкі яму давай! Сволач! Жулік!

— Жулік! Жулік! Толькі народ баламуціць! Да невінаватага чалавека прычапіўся!

Пасажыры наступаюць на „раненага" з кулакамі.

Левін бачыць цяпер нямала накіраваных на сябе спачувальных вачэй. Левін выратаваны. Ён праклінае сваю чорную палярыну, бо яму здаецца, што ва ўсім вінавата яна...

Пад'язджаюць да станцыі.

Левін не ведае, як дзякаваць чалавеку ў сівой жакетцы. Той якраз на гэтай станцыі зыходзіць. Левін давядваецца хто ён.

Гэта рабочы-гарбар з Смаргоні.

Толькі дома ў Каганцах Левін канчаткова вызваляецца ад агіднага адчування страху ў вагоне.

II

Два лесарубы — шырокаплечы рыжы Антось з шчуплым хлапчуком сынам—падрэзваюць стромкую хваіну. Бліскучая, колеру чыстай вады, піла з вострым і вясёлым візгатам усё глыбей і глыбей угрызаецца ў шурпаты камель. На стаптаны мох сыплецца жаўтаватае пілавінне.

Воддаль стаіць малады лясны прыказчык Левін. Ён наглядае за работай і пры гэтым (быццам адным вокам) чытае Кнута Гамсуна „Вікторыю". За тонкім раменным поясам у яго засунуты падобны да пажарніцкай сякеры лясны адбой з ініцыяламі купца Барыса Лур'е. Кішэні яго сіняга пінджака адтапыраны ад запісных кніжак і алоўкаў.

Рыжы Антось спыняе працу.

— Стой, Ляксейка!—папераджае ён сына такім гучным голасам, нібы Ляксейка стаіць на некалькі гоняў ад яго.—Сцеражыся! Ах-ты! Сце-ра-жы-ся!

Ляксейка адскоквае, прыгінаецца, натужвае рукі, усоўвае галаву ў плечы, нібы хоча яшчэ далей бегчы, і ад толькі што спыненых імпэтных рухаў

на яго ілбе яшчэ дрыжыць вераб'іным чубком пасмачка кволых валасоў.

Рыжы Антось упіраецца засмоленымі рукамі ў бронзавыя грудзі хваіны. Дрэва трапечацца знізу даверху і вершаліна адклікаецца трывожным шолахам. Стромкая хваіна нахіляецца, усё шырэй разяўліваючы ля камля белы свежы рот. Працяглы крэхт роспачы—пераможанае дрэва ляжыць плазам на зямлі і некалькі мігаў уздрыгвае, нібы канаючая жывёліна.

У розных воддалях хвойніка прачынаюцца неспакойныя пошчакі. Са спалоханым чыліканнем узнімаюцца ў неба птушкі.

Прысадзісты, рыжы Антось шчыра, як дзіцё, любуецца зрэзанай хвояй:

— Ах, ты! Сіла...

Вочы яго такія сонечныя, яркія і праніклівыя, нібы бачаць перад сабою прастор куды далей за звычайнае чалавечае вока. Антось паўтарае:

— Ах, ты! Сіла...

— Пра якую гэта сілу кажаш, Антось?—цікавіцца прыказчык.

Рыжы Антось круціць з махоркі папяроску і кпліва жмурыцца на „Вікторыю" Кнута Гамсуна.

— Пра якую сілу кажу? Калі на цябе ні гляну— ты ўсё кніжкі чытаеш, а не разумееш таго, што людзі табе гавораць. Мабыць у кніжках не напісана аб гэтай сіле. Я кажу пра нашу мужыцкую сілу.

— Ну?

— Ты не нукай, я табе не конь. Яна, сіла гэта, о-го го, якая! Сам падумай — я вось просты няпісьменны чалавек з пілой і сякерай працую-працую, яшчэ вось малога хлапца прыпрог да работы, а колькі-ж гэта няпростых людзей за маімі плячыма стаяць і вартуюць маю працу: першым вось ты тырчыш. За табою — старшы прыказчык Соркін. За ім—упраўляючы Плоткін. За Плоткіным—бракаўшчык немец. За немцам—купец Лур'е і пан Манілоўскі. За імі—віленскія розныя гільдзіі, а там яшчэ. Ці я знаю гэтых усіх чарцей? Я знаю адно—стой з пілой і сякерай і кармі ўсіх!—Антось жмурыць вочы і смяецца нядобрым смехам.—Значыць я нямалая сіла? Гэтулькі дармаедаў кормяць рабочыя рукі!—У голасе Антося чуваць гнеў.

— А мазгамі працаваць гэта па-твойму глупства?

— Ах, ты! Як гэта цябе кніжкі не навучылі... Яны то, розныя Лур'е і Манілоўскія, мазгамі на каго працуюць?—На сябе! А я рукамі на каго працую? Таксама на іх!

— А табе нічога за працу не даюць?

— Ах, ты! Даюць мне гэтулькі, каб з голаду не здохнуць. Вось гэтай пілой і сякерай іх усіх, хто на чужым карку сядзіць, варта разануць і секануць!

— Таксама і мяне?—жартуе прыказчык.

— Хто цябе ведае! Быў вось да цябе Пінхасік, дык той вышэй пайшоў, бо нашаму брату пры рахунках круціў, шэльма. Усё гэта ён рабіў на карысць купца. Зрываў з мазольнай працы беднага

чалавека. Яму, Пінхасіку, нашыя аднаго разу лоўка бакі натаўклі. Ты, вядома, не такі, як ён. Аднак, ты нада мною вось з гэтымі струмантамі стаіш, а не я над табою.

— Я-ж працую!

— Гэта табе, братку мой, не сякерай і не пілой. Ты цягнешся ўверх да купчыкаў. Як гаворыш са мною, дык, здаецца, наш чалавек, а як сядзіш на купецкай брычцы, хоць побач з фурманом, дык ты ўжо купецкі чалавек. Ты і наш, і не наш...

— Ад каго, Антось, мудрасці такой нанюхаўся?

— Ад сваёй спіны і сваіх рук. Вядома, і ад людзей чуў. Помніш Юрку, нізенькага Гарасіма сына? Ён недзе там у Менску працаваў. Прыязджаў да нас яшчэ да Японскай вайны. Разумна з людзьмі гаварыў. Не словы, а кліны ўбіваў у мазгі.

— Помню Юрку. Ён, здаецца, у турме сядзеў? Потым у Сібір выслалі?

— Той самы. Вось ён усё...

— Та-та-а! Глядзі!—перапыняе яго Ляксейка.

— Бачу... Зайчык...

У бацькі і ў сына аднолькавыя глыбока ўсаджаныя шэрыя вочы. Цяпер іхныя вочы аднолькава прыемна здзіўленыя і такія праменістыя, напружаныя і вясёлыя, што, здаецца,—вось-вось зазвіняць.

— Ацю-га-а! Ацю-у-у!

— Ах ты, шэранькі! Ах ты...

Шчуплы Ляксейка свішча тоненька і высока

ў самае сонца, а прысадзісты Антось цокае цвёрда языком—акурат цокат капыт па каменнях.

Зайчык скача з купінкі на купінку. Быццам зусім не ўцякае ад небяспекі, а гойсае, грае і забаўляецца на сонцапёку. Ад яго скоку аж у вачах пярэсціць. Ён стрыжэ доўгімі вушамі і скача ўсё далей і далей. Баціька цюкае і люкае, а хлапчук—у дагонку за зайцам.

Хутка рыжы Антось бярэцца 'зноў за пілу.

— За працу, Ляксейка!—кажа ён.—Годзе зайцамі забаўляцца. Усе мы „зайцы". Я—„заяц" у Левіна. Левін—у Соркіна. Соркін—у Плоткіна, і так яно ідзе аж да пана Манілоўскага і вышэй.

*

Раптоўна і неспадзявана ўспамінае Левін гэты абразок з бытнасці сваёй колькі год таму назад лясным прыказчыкам.

Цяпер рыжы Антось на вайне. Яго сын, пятнаццацігадовы Ляксейка, арэ, косіць і, каб паказаць сваю сталасць, вучыцца курыць.

*

За доўгім сталом у Кантаровіча, куды запрасілі Левіна ў госці, сядзяць „зайцы" і заядла рэжуцца ў карты. Цяпер—у тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе—называюць „зайцамі" дэзертыраў вайны. Ім пагражае расстрэл, а ў найлепшым выпадку іх адразу выпраўляюць на пазіцыю — „на першы агонь". Аднак у мястэчку Каганцы і ваколіцы ня-

мала „зайцоў". Гэта мясцовасць, хоць яна перарэзана шырокім трактам на Менск, лічыцца самай бяспечнай заховай для „зайцоў" часу вайны.

Шамацяць замасленыя карты. У руках „зайцоў", яны мільгаюць веерамі над сталом і пад сталом, або лятаюць у адзіночку ад аднаго да другога з нейкім віртуозным спрытам пад шумок лёгенькай гутаркі:

— Во-во, папаўся!

— Цяпер сур'ёзна пагаворым.

— Стаўлю ў сляпую.

— Зараз вам усім канец!

— Не шанцуе, хоць ты трэсні!

Левін не гуляе ў карты. Ён сядзіць на крэсле воддаль ад стала і іранічна ўсміхаецца крыху дрымотнымі шэра-зялёнымі вачыма. Двума пальцамі многазначна чэша кучаравую цёмнабронзавую чупрыну і думае:

— Ніякага падабенства да „зайцоў".

Шамаценне карт і прыглушаны шумок надае спакой і адчуванне цёплага прытулу.

Малады гаспадар, Шыман Кантаровіч, сочыць за гульнёй вачыма арбітра. Ён спрытны і хударлявы чалавек з паслухмянымі цёмнымі вочкамі-шпілечкамі, з густой стрыжанай чорнай бародкай, у шэрай жакетцы і ў такіх-жа нагавіцах, засунутых у мяккія халявы запыленых ботаў.

Шыман Кантаровіч стаіць у такой позе, нібы ў кожную хвіліну гатоў нешта незвычайнае ўчыніць ад вялікай гасцінасці—падскочыць у паветра

і стукнуцца зашмальцаванай, без колеру і формы, кепачкай у столь, выляцець птушкай праз акно, ці бараніць усіх ад нападу бандытаў худзенькімі кулачкамі з вострымі шышачкамі суставаў на пальцах. Ён на варце. Вартуе гасцей—„зайцоў" і часта, выбягае на двор паслухаць і паглядзець ці ўсё спакойна. Ён—як цень. Непрыкметна знікае і непрыкметна зноў з'яўляецца.

Вокны ў гарод адчынены і заслонены белымі фіранкамі, якія моршчацца ад лёгкага ветрыка, нібы іх перабіраюць нейчыя рукі. З двара пахне скошанай травою і яблыкамі. Пакой доўгі, перагароджаны габляванымі, жоўтымі, як воск, дошкамі. Уваход у бакавы пакой—за дошкамі—не мае дзвярэй, а завешаны паркалёвай заслонай, на жоўтым полі якой шчодра насаджаны чырвоныя буйныя макі.

З-за паркалёвай заслоны чуваць нібто гуд пчол, нібто дзіцячае румзанне. Часта румзанне спыняецца і апетытнае асалоднае чыханне сыплецца ўрывіста і няпрошана ў карцёжны роўны, як нацягнутая нітка, шумок.

Левін зацікаўлена слухае.

У гэтым манатонным румзанні ледзь прыкметным зігзагам змяіцца іранічна-сумная талмудычная мелодыя. За дашчанай сценкай сядзіць стары гаспадар, Лейба Кантаровіч. Левін добра ведае гэтага ненасытнага кніжніка, які ўдзень не менш ненасытна займаецца гандлем. Той, пэўна, сядзіць цяпер над кнігай „Эйн Яаков" (Вока Іякава) і п'е,

нібы старое віно, тысячагадовую несуразіцу рэлігійных легенд. Можа цяпер, у самую гарачку вайны, ён аналізуе стратэгію бітваў паміж войскаў Давіда і філістымлян. Жоўтымі ад нюхальнага тытуну пальцамі праводзіць па вылінялых старонках кнігі лінію бітваў часоў бібліі. Да кожнага выпадку ў цяперашнім жыцці стары Лейба знаходзіць аналагічны выпадак і поўнае тлумачэнне ў мінулых часах Ханаана і Сіёна.

*

„Зайцоў" трое. Пара з запушчанымі барадамі. Барада—гэта скок на дзесяць-пятнаццаць год з маладосці ў старасць. Барадач зусім не „заяц", не дэзертыр вайны, а пажылы, богу душой вінаваты, чалавек. Барада скрадвае гладкасць і маладосць твара, нібы пудра і фарба—маршчыны ў стараватых жанчын.

Левін назірае за барадачамі. Ля кожнага з іх купка медзякоў. Гавораць яны, „зайцы", прыцішанымі галасамі. Не забываюць што яны „зайцы", хоць стараюцца аб гэтым не думаць.

— Пры іх не можна гаварыць аб вайне,—папярэджвае Левіна гаспадыня.—Слова „вайна" псуе ім нервы.

Левін знаём з імі ўжо некалькі дзён.

Вось першы — Гарэлік — патаемна ўсміхаецца. Кладзе мядзяк на карты і прыціскае пальцам з такім выглядам, нібы з-пад карты і павінна зараз выскачыць мыш. Гэта сын ляснога купчыка з суседняга мястэчка. У яго твар у рабаценні, напу-

джаныя вочы, залацістая барада. У кожным яго руху страх і асцярожнасць, недаверлівасць і клапатлівасць. Сумнаватыя і настарожаныя вочы пранізваюць, сочаць, ці перад ім не вораг, не здраднік, што палюе на „зайцоў". Як толькі Левін на яго зірне—той у адказ так утаропіцца, аж Левіну прыкра. Гарэлік прымае ўдзел у гандлях Кантаровіча. Ён дае на гэта шмат грошай і, як кажа Шыман Кантаровіч: „грошы ў гешэфтах — усе!" Шыман Кантаровіч даў яму мянушку: „ціхі анёл".

Другі „заяц"—Сакалоўскі, сын тутэйшага багатага селяніна, спульніка Кантаровіча. У яго тоўстыя, саламянага колеру вусы і прыжмураныя невыразныя вочы. У яго вясёлы выгляд чалавека, што заўсёды святкуе, заўсёды гатоў гаварыць вясёлыя анекдоты, але стрымліваецца і маўчыць. Ён любіць заглядаць у чужыя карты.

Трэці „заяц"—Шагал, настаўнік з Смаргоні. Брат гаспадыні. Цяпер ён вучыць дзяцей Кантаровіча. Нізкі з вільготнымі чорнымі вачыма. Яго матавы твар абрамлены чорнай, як аксаміт, і круглай барадой. На галаве ружовая лысінка. Ён з ледзь замаскаванай грэблівасцю пазірае на гульцоў. Кожную хвіліну здаецца, што вось кіне карты, узнімецца з месца, выйдзе з гэтага пакоя, злосна стукне дзвярмі ды ніколі сюды не вернецца. Аднак нешта яго тут трымае і не дазваляе гэтага рабіць. Ён чымсьці вызначаецца з групы карцёжнікаў. Левін прыкмячае ў яго вачах зняважлівасць да навакольных, аддаленасць ад іх. Калі-ні-калі на адзін

момант Шагал утаропіць у свайго швагра Кантаровіча непрыязны позірк з іскрамі нянавісці. Кантаровіч, заўважваючы гэта, адказвае тым-жа. Адчуваецца між іх нейкая захаваная барацьба, сямейныя нелады, што два сваякі не могуць схаваць нават у прысутнасці чужых.

Левін вельмі зацікаўлены Шагалам.

Пры стале яшчэ пара местачкоўцаў - аматараў карт. Па-за спінамі гульцоў стаяць, як збраеносцы, чарнявыя, чорнавокія хлопчыкі. Усе яны бадай аднаго росту і выгляду; смуглявыя, бы цыганяты. Кожны з хлопчыкаў аблюбаваў аднаго з гульцоў і сочыць за яго ўдачамі і няўдачамі з найвялікшай увагай. Ведае Левін і свецкую адукацыю гэтых хлопчыкаў: бацька вышкаліў іх па-свойму. Калі праязджае каля іх ганка пан, яны выстрайваюцца ў рад, знімаюць шапкі, ды крычаць нібы па камандзе: „дзень добры!"

— Цодык, Борах, Мендаль, Зорах!—заве іх па імені маці—маладая гаспадыня Кантаровіч, і імёны, разам сказаныя, маюць рытм і рыфму, як народная частушка.—Вячэраць і спаць.

Яе загад кароткі і ясны.

— Ай, не хочам!—чуваць у адказ іхні чатырохгалосы хор, таксама коратка і ясна.

—Гадуюцца на ўзвей вецер,—скардзіцца Левіну гаспадыня.—Што з іх будзе як вырастуць?—І таропіць на Левіна вочы-гузічкі.

І Левін не ведае, што з іх будзе, як вырастуць, аднак упэўнена адказвае:

— Вырастуць і вялікімі будуць.

Гаспадыня плыве па пакоі туды і сюды, як бочка па возеры. Яна падае к сталу гарбату і самаробнае пячэнне. Сёння яе галоўная ўвага—Левін. Ён госць. Нядаўна з Вільні прыехаў. Гаспадыня шчабеча, як птушка, і ззяе двума запаленымі свечкамі-вачыма.

*

Ля самага акна на мяккай канапе сядзяць дзяўчаты. Левін п'е гарбату і паглядае на іх ласым вокам. Адна ціха хіхікае і аб нечым шапоча другой. Здаецца, што ім вядома нешта надта цікавае, але нікому не скажуць. Абажур вісячай лямпы атульвае іх у смуглы цень. Вось чаму вочы ў іх бліскучыя, а зрэнкі буйныя і чорныя. Адна думка захапляе Левіна: „дзяўчаты вельмі прыгожыя". А тры гады таму назад, як Левін адгэтуль выехаў у горад, яны былі падлеткамі. Ён куды старэйшы за іх. Калісьці гаварыў ім „ты". Цяпер яны дарослыя. Тры гады не малы час. Як тут быць? „Ты" і „вы" сур'ёзная праблема. Левін кпіць з самога сябе і знаходзіць выхад, будуе фразы без „ты" і „вы"

— „Як жывецца?"

— „Прыгожыя тут дзяўчаты".

— „Такой дзяўчыне варта было-б свет пабачыць".

У Маўры, дачкі старавера, надзвычай белыя валасы і горды выгляд, а ў гімназісткі Іры светла-каштанавыя, пухлыя губы і карыя вочы. У пер-

шай брат у акопах, у другой—у нямецкім палоне. Яна сумная не таму, што брата няма дома, а з іншай прычыны: у мінулую ноч абакралі яе маці.

Ужо думаў быў Левін прысесці да іх на канапу, як раптам пачуў за сваімі плячыма трывожнае „ша“ Шымана Кантаровіча:

— Ша! Здаецца, сюды ідуць стражнікі.

Усе ўскакваюць са сваіх месц з такой трывогай і страхам, што сам Левін палохаецца. Ён успамінае сваю нядаўнюю прыгоду з чорнай палярынай і чорным капялюшом.

— Дык вам усім няма чаго непакоіцца,—кажа Шыман Кантаровіч.—Сядзіце спакойна, а вось яны...—І ён паказвае худой рукой з растапыранымі пальцамі на „зайцоў“:—а вось ім...

„Зайцы“ ўжо ля адчыненых акон, асцярожна і спрытна лезуць праз вокны на двор. У іх позах шмат камічнага і забаўнага. Хлопчыкі Кантаровічаў голасна хіхікаюць, а гаспадар злосна крычыць:

— Ша!

Спіны „зайцоў“ сутуляцца. На міг відаць адшліфаваныя падэшвы іх абуццяў з белымі кропкамі драўляных цвічкоў.

— Якраз зайцы,—думае Левін і гулліва жмурыць вочы на дзяўчат.

Усе выходзяць, нават не развітваючыся з гаспадарамі.

Гаспадыня скардзіцца:

— Калі ўжо скончыцца гэта вайна? Хоць вы тут заставайцеся,—просіць яна Левіна.

— Я застаюся,—кажа Левін рыцарскім тонам. Ён з усёй сілай адчувае цяпер свой талісман ад вайны: ледзь прыкметнае бяльмо на правым воку і белы білет у кішэні.

Прыгожая дзяўчына-работніца прыбірае са стала. Звон шкла, кволы і дрыжучы, супакойвае трывогу. Шыман Кантаровіч зачыняе вокны, а стары Лейба за дашчанай сценкай не спыняе свайго пчалінага гуду. Чарнявыя хлопчыкі, прывыклыя да такіх сцэн, садзяцца самі за карты.

— Дык дзе-ж стражнікі?—дзівіцца Левін.

Шыман Кантаровіч глядзіць на яго загадкавымі вачыма гандляра.

— А як вам здаецца, пане Левін?

— Мабыць, прыдумалі самі гэтых стражнікаў, каб пажартаваць.

— Стражнікі стаяць за дзвярыма ды чакаюць, пакуль „зайцы" схаваюцца. Яны-ж бяруць ад кожнага па пяць рублёў у месяц.

У Шымана Кантаровіча пераможніцкі выгляд.

*

Яны, стражнікі, уваходзяць бокам, асцярожна агдядаючыся, нібы працiскваюцца праз вузкую шчыліну. Іх двое. У чорных доўгіх шынелях выглядаюць духоўнікамі. Блішчаць мядзянай аддзелкай нажны шабляў.

— Ужо?—пытаецца адзін з іх шальмоўскім голасам і коле вясёлымі вачыма ўсе куткі пакоя.

Гаспадар супакойвае:

— Ужо!

На Левіна ніякай увагі. Відаць, яго асоба ім ужо вядома. Яны садзяцца за стол з такой упэўненасцю, нібы іх ужо запрасілі на пачастунак.

— Вячэраць!—загадвае адзін з іх і нюхае паветра вострым носам-дзюбам. Другі маўкліва і сур'ёзна кладзе на стол калянкоравую папку.

— Дзеці, спаць!

На гэты раз дзеці паслухмяна выходзяць у другі пакой. Стражнікі расшпільваюць шынелі і бяруцца за карты.

Гаспадыня соўваецца з пакоя ў пакой, камандуе дзяўчынай-работніцай, якая ставіць на стол закускі. Шыман Кантаровіч, паслухмяны і спрытны,—гатовы цяпер на паслугі да таго, што, здаецца, у рэчку кінуўся-б, каб толькі „начальства" загадала,—прыносіць з патаемных захаваў пляшку гарэлкі і трасе перад лямпай. Гарэлка пеніцца і кіпіць белым зернем.

Левін хоча ісці.

— Пачакайце,—просіць гаспадыня,—разам павячэраеце.

Левін аднекваецца, але гаспадыня ўмее так пяшчотна прасіць вачыма, што ён мусіць астацца. Знекуль чуваць пах яечні.

— Малайчына гаспадыня!—хваліць адзін стражнік, і вусы яго, ходзяць хадырам, як у таракана.

— Правільна!—кажа другі, а шэрыя вочы ў яго нахабныя да прыкрасці.

Прыносяць яечню. Гарэлку наліваюць у чаркі.

— Каб, хоць сівы сюды не прыскочыў,—непакоіцца адзін стражнік.

— Ціпун табе на язык,—злуецца другі.

Левін ведае, што „сівы“ гэта цар ваколіцы—ураднік. Той бярэ па дзесяць рублёў у месяц ад кожнага „зайца“. „Па крэўнасці,—кажа ён,—а то трэба было па дваццаць“. Прозвішча ўрадніка—Заяц.

Сівы ўраднік сягоння ў Каганцах увесь дзень, бо ў мястэчку адбылася вялікая падзея—абакралі ў мінулую ноч крамнічыху Войскую. Ураднік Заяц і стражнікі рабілі вобыскі шмат па якіх хатах, але нідзе не знайшлі ніякіх слядоў зладзейства.

Левіна цікавіць, што такая дробная падзея ўскалыхнула ўсё мястэчка куды больш, чым вайна, куды больш, чым небяспека набліжэння фронта. Мястэчка Каганцы жыве яшчэ ў ідыліі спакою, і „зайцы“—маленькі толькі, ледзь прыкметны, цень вайны, нібы цень вераб'я.

Гаспадар выходзіць на двор. Расшпілены пінджачок туляецца на ім ад шпаркіх рухаў, нібы ад ветру. Ён сам шпаркі, як вецер, прыносіць неспадзяваную вестку:

— Здаецца, валачэцца сюды сівы...Знекуль прыехаў...

У яго вачах заклапочанасць і шчыры спалох.

— А, халера на яго!—злуецца той, што з калянкоравай папкай.

— Вайна, нічога не зробіш,—тлумачыць другі.

Яны спешна п'юць па чарцы. Тым часам услуж-

лівы Шыман Кантаровіч адчыняе вокны і абодва стражнікі шась на двор, шморгаючы доўгімі шынелямі па падаконніках. На міг свецяцца ў паветры абцасы іх ботаў з бліскучымі падкоўкамі.

— Чым яны лепшыя за нашых „зайцоў"?—пытаецца ў Левіна Шыман Кантаровіч і давай смяяцца без голасу, нібы косткай давіцца. Смех пырскае з яго вачэй, з твара, з усёй яго шчуплай і жвавай фігуркі, Левіну не па сабе ад гэтага смеху.

— Шыман, што з табою?—непакоіцца гаспадыня.

— Ды нічога са мною. Толькі я іх абмануў, стражнікаў. Урадніка няма. Хацеў проста збавіць Левіна ад такой кампаніі. А каб сапраўды быў ураднік, я-б напалохаў і яго—прыставам. А там вышэй—аж да міністра. Будзем цяпер вячэраць з Левіным. Трэба пазваць „зайцоў" у хату.

III

На старых бярозах, супроць акон хаты Левіных бацькоў, скручваюцца і цямнеюць лісты. Гарачае неба і гарачая зямля. Дзеці, загарэлыя, з выліня-лымі ад сонца валасамі, бегаюць па вуліцы і пякуць у пяску свае босыя ногі. Яны пабрыкваюць па шэрым, гарачым, як прысак, пяску. Над імі густое воблака ўдушлівага пылу. Крычаць дзеці ў дзікай радасці і бягуць на выган. Ведае Левін: на абшырным выгане стаіць новая школа з чорнымі ямінамі акон без шкла. Школа пустуе з мінулай восені, бо настаўніка забралі па мабілізацыі. Няма цяпер лепшай забаўкі для дзяцей як запусцелая школа. Бадай што адзічэлыя хлапчукі гуляюць там у вайну; са школьных лавак ладзяць акопы, страляюць адны ў адных з дзіцячых самаробных стрэльбаў, бяруць адны адных у палон. Шум адтуль, стукат і грукат даносяцца ў мястэчка. А гусі на выгане ў пастаянным страху, схіляюць галовы ў адзін бок, нібы прыслухоўваюцца да крыкаў, выцягваюць па-змяінаму доўгія

шы, трывожна гагочуць, а часам залапочуць крыллямі, узнімуцца на некалькі локцяў ад зямлі і зноў спусцяцца плаўна. Няма дзе дзецца ад заядлых дзяцей—і гутарлівай грамадкай гусі пасунуцца пыльнай дарогай да возера.

Школьныя кнігі сяляне забралі на цыгаркі, геаграфічныя карты і малюнкі звяроў і жывёлін парасцягалі са сцен школы вясковыя дзяўчаты на аздабленне сваіх куткоў па хатах.

Насупроць хаты Левіных бацькоў стаіць былая манаполька. Над яе высокім ганкам яшчэ красуецца вывеска „Казенная винная лавка". Побач— куча набітага бутэлечнага шкла. Ваколічныя п'яніцы паняволі піць перасталі. Да вайны бадай кожны дзень яны прыходзілі ў манапольку па „сотачку". Стукне чалавек дном шкаліка аб далонь, корак выскачыць угару, як кулька з дзіцячай стрэльбачкі, задзярэ чалавек галаву, зірне ашклянелымі вачыма ў неба, нібы бога госпада там шукае, а гарэлка бульк-бульк у глотку і на худой жылістай і бурай шыі відаць, як вадкасць клубкамі коціцца ў нутро. Потым з вытарашчанымі слязлівымі і шэрымі вачыма Янка ці Антось бяжыць праз вуліцу да маткі Левіна з суседскай просьбай:

— Шоламіха, злітуйся... Дай на закуску скарыначку...

Старыя п'яніцы з ваколіцы не могуць супакоіцца. Прыходзяць часта сюды, садзяцца на прасторны ганак манапалькі, маўклівыя і злосныя і мала між

сабою гаворадь. У вачах гэтых старых бацькоў несупынная туга. Бадай, у кожнага з іх сын ці брат на вайне.

Глядзіць Левін праз акно на спякотнае сонца і чуе за плячыма надакучлівы голас маткі:

— Ты-ж яшчэ нічога не еў...

Яна ўсё яшчэ лічыць яго гасцём, дае яму есці лепшае, паасобна ад усёй сям'і, і колькі-б ён ні еў—яна ўсё сваё:

— Ты-ж яшчэ нічога не еў!..

Гэта яго нервуе. Ён злуецца і бунтуецца, адмаўляецца есці лепшае ад іншых і асобна ад братоў і сясцёр. Маці не можа супакоіцца:

— Ты-ж у горадзе прывык да лепшага...

Паводле яе ўяўлення ён у Вільні жыў вельмі багата, бо раз у некалькі месяцаў, калі атрымліваў ад бацькі ліст, поўны скаргі аб сваёй беднаце, адмаўляўся ад гарачых абедаў і высылаў бацьку дзесяць рублёў. Вось чаму маці лічыць яго Крэзам. Маці не ведае, што дзеля чорнай палярыны, якой яна і не бачыла, ён не абедаў аж два месяцы.

*

У суседнім антосевым двары сёння ціха. Салдатка Ганулля, старшая дачка Антося, маўчыць. Не чуваць яе голасу, яе працяглага плачу. А ўчора і пазаўчора яна сваім галошаннем, несупынным і манатонным, наводзіла на Левіна жуду. Тры дні таму назад яна атрымала з воласці ліст, кароткі і выразны, прынесла Левіну чытаць:

„Ваш муж, Александр Вайда, пал героем на поле брани за царя и отечество".

Спачатку Гануля не зразумела ў чым справа. Словы „героем" і „на поле брани" зацямнілі яе думкі. Яна меркавала, што гэта нейкую радасць ёй напісалі. А калі Левін растлумачыў, яна адразу згорбілася, выскачыла на двор з лістом у руках. Праз колькі хвілін з антосевай хаты пачулася ніто песня, ніто плач. Салдатка пачала галасіць і прыгаварываць рытмічным і спеўным рэчытатывам. Творыць Гануля жаласлівыя песні пра забітага мужа-саколіка, пра косці і дождж, пра маці-зямельку сырую, пра сонейка і зязюльку над адзінокай магілай. Прыпеўка кожнай песні канчаецца праклёнам: яна праклінае вайну.

Калі-ні-калі суседкі збіраюцца супакойваць яе, ківаюць галовамі, выціраюць свае вочы і выходзяць супакоеныя. А сама Гануля супакоіцца не можа.

Кожны яе стогн, кожная скарга, кожнае слова лезе ў вокны хаты Левіных, як востры дакор. У Левіна часта шчэміць горла. Маці Левіна, стоячы нахіленая ля печы, тарапіць вочы ў палаючыя дровы, у чорныя гаршкі, уздыхае і зморшчанымі далонямі мажа сажай свой твар. Яна бароніцца ад слёз. А бацька Саламона Левіна, Шолам, чалавек худы і высокі, з асірыйскай чорнай барадой і заклапочанымі чорнымі вачыма „радуецца". Ён трэ рукі адну аб адну, нібы мые іх, і радасна глядзіць на госця-сына.

— Вось бачыш,—кажа ён,—што значыць вайна. Вайна гэта табе не жарты якія.

— Дык чаго радуешся?—дзівіцца сын.

— Чаго радуюся? Вось дурны! Радуюся, што мы ўсе дома, усе разам. Каб хаця бог даў так надалей. Спадзяюся, што ў нас фронта не будзе.

У бацькавых вачах водцвет ахвярнасці і пакуты. Яго голас ад радасных нотак пераходзіць на строгую, крыху прытоеную, урачыстасць:

— Твой белы білет аж сто рублёў мне каштаваў... А тваё бяльмо мне каштавала...

— Годзе, замаўчы ўжо, тата...

— І „зайцам" табе быць не трэба.

Саламон Левін з агідай успамінае, як колькі год таму назад яго ледзь не асляпілі перад прызывам, калі местачковы фельчар рабіў яму штучнае бяльмо на правым воку. Бацькавы выдаткі на вызваленне з царскай салдатчыны ён, Саламон, пасля вярнуў удвойчы, утройчы. Аднак, кожны раз пры любым выпадку бацька напамінае, як на гэту справу прадалі апошнюю карову, і сям'я галадала.

— Я-ж цябе не прасіў!

— Не прасіў? Ты-ж мне сын! Каб не я, дык цяпер можа і твае косці дзе-небудзь валяліся, як вось...—і рукой паказвае на суседнюю антосеву хату...

*

У хаце духата і рой кусллівых мух. Яны заваёўваюць стол, печ, і ад іх вечны гуд, надакучлівы

і тонкі. Ад іх белыя падушкі і ўсе кнігі Левіна ў чорных кропках. Левін прабуе выганяць іх венікам праз адчыненыя вокны. Ён хоча ісці ў самы прытульны куток у Каганцах,—у вялізны сад Сакалоўскага. Гэты сад арандуе сёлета „старавер" (так яго тутэйшыя называюць) Ягор. Садавіны яшчэ зялёныя, але сад трэба пільнаваць ад дзяцей. Арандатар Ягор пабудаваў у садзе вялізную будку з драніц, і ў гэтай будцы жыве яго дачка Маўра— высокая, стройная дзяўчына з бірузовымі вачыма і белымі валасамі. Там халадок, там вельмі прыемна пагуляць. Разамлелы і гультаяваты Левін выходзіць з хаты. У яго ўнутры нейкі гнёт. Нібы злодзей, гэты гнёт падкрадваецца да яго ціхачом і псуе настрой. У хаце галеча. А вось ён цяпер лішні рот. Трэба шукаць працы. Ехаць у Менск? Што там рабіць будзе? Спецыяльнасці ніякай... Гнятуць думкі, міжволі непакояць. Зноў ісці ў лясныя прыказчыкі? Лясныя купцы перавандравалі далей ад лініі фронта.

Насустрач Левіну салдатка Ганулю з дзіцём на руках. Малое і кволае туліцца да матчыных грудзей і смокча-смокча аж захлінаецца. Ручкай, худзенькай і ніколі не мытай, трымаецца так моцна за паркалёвую кофтачку маці, нібы зараз паляціць у процьму, як толькі расслабіць пальчыкі. З-пад кужэльнага кавалка палатна замест хусткі вылазяць скалмачаныя русыя валасы. Вакол светласініх вачэй цёмныя кругі. Шчокі жоўтыя і заўпалыя. У вачах туманісты бляск неастылага гора. Ганулю

трымае ліст у зашмальцаваным канверце, на якім аж некалькі пячатак.

— Вось, сусед Шлёмачка, соцкі мне яшчэ адзін ліст нейкі падаў,—кажа яна пяшчотна-спеўным голасам.—Мо' прачытаеш? Цікава ад каго. Мой-жа з магілы пісаць не будзе.

Вочы яе пры гэтым чырванеюць і вільгатнеюць. Яна ні то ікае, ні то ўсхліпвае і злуецца на дзіцё:

— Смокча, смокча... як тая п'яўка... — Гануля адрывае дзіцё ад грудзей, і яно жаласліва плача.— На! На-а! Еш! Сіроцінка, сынку мой... І татку ведаць не будзеш...

Гануля туліцца тварам да дзіцяці, і плечы яе ходарам ходзяць, нібы хтосьці грукае па спіне кулаком.

— Успакойся, Гануля, — просіць Левін. — Дай сюды ліст.

Ад гарачыні тут нельга стаяць. Ідуць на дрывотню ў цень хлява, і садзяцца ля сцяны на струхлелай калодзе. Чорнымі закарэлымі ад гною і гразі нагамі Гануля нецярпліва шорхае кучу сухіх трэсак і адганяе ад дзіцяці вялізную, нібы пчала, цёмнасінюю муху. Левін разгладжвае закарузлы, пакамечаны аркуш паперы і пачынае чытаць.

*

„Пісьмо ад мужа твайго Александра Вайды. Ва первых страках майго пісьма паведамляю, што я жыву. Добра зрабіла, што перабралася да сваіх бацькоў. Ведаю і сам, што без мяне ў хаце маіх

бацькоў табе жыцця не будзе. З маёй сварлівай маткай няма як ладзіць. Яна цябе ў мак стаўчэ, з'есць жыўцом.

— Што гэта такое? Шлёмачка, родненькі, што гэта такое?

Ганула зрывае адной рукой з галавы кавалак палатна, як вялікі аркуш паперы, кідае на зямлю, ускаквае з калоды і тарапіць у Левіна аграмадныя і глыбокія, як азёры, вочы. Дзіцё ледзь не выпадае з яе рук.

— Шлёмачка, родненькі, ён жыве... Ляксандра мой жыве!—Яна да болю ціене локаць Левіна.

Левін дзівіцца. Гэта-ж ён сам тры дні таму назад чытаў афіцыяльнае паведамленне: „Александр Вайда пал героем на поле брани за царя и отечество". Што яно сапраўды азначае? Зусім магчыма, што Александр быў цяжка ранены, а думалі, што памёр. Таксама магчыма, што памёр зусім іншы, і зблыталі яго дакументы з дакументамі Ляксандра Вайды. Ніяк не ўцяміш.

Свае меркаванні Левін выказвае ўголас. Аслупянелая, збітая з толку Ганула ловіць ротам паветра і пранізвае Левіна такімі вачыма, нібы ад яго залежыць лёс яе мужа.

— Чытай, Шлёмачка! Чытай!

Усхваляваны Левін упіваецца позіркам у нязграбныя буйныя літары:

„...У баях каля Горадні быў ранены ў жывот. Ляжу ў шпіталі. Думкі мае птушкамі лятуць да цябе ў Каганцы. Калі толькі можаш, прышлі мне

патаграфію і сваю, і сына. Я-ж яго не бачыў. Тут усе маюць патаграфіі сваіх, паказваюць мне, а я вось не маю вашых патаграфій. Як там у вас? Як поле?"

„Звычайна нашы лісты праглядае начальства і мы баімося пісаць праўду. На гэты раз санітар з больніцы панясе мой ліст на пошту. Дык вось паведамляю. Мы страшна пакутуем. Не ведаем, за што ваюем. Начальства лічыць нашага брата танней за мух. Нас б'юць за малейшае непаслухмянства. Такіх начальнікаў-катаў мы на пазіцыі страляем у спіну. Не ведаем, калі і як скончыцца гэта дзікая вайна. Некаторыя ў нас кажуць, што яна скончыцца рэволюцыяй, як у 1905 г. Мы не выпусцім зброі з рук, як вернемся з вайны. Мы адплоцім усім тым, хто пасылае мільёны народу на вялікія пакуты".

Левін спыняецца. Ён абліваецца потам ад такіх слоў простага селяніна. Левін хвалюецца. Радасць і трывога ахапляюць яго ўсяго.

— Чытай, Шлёмачка... чытай...

Кожнай часткай свайго цела Гануля слухае гэты ліст.

„... Нізка кланяюся..."

Старонка з паклонамі цягнецца доўгім ланцугом. Ляксандра шле паклоны ўсім крэўным і блізкім знаёмым. Кожны нізкі паклон канчаецца словамі: „Не абіжайце маю салдатку".

Гануля ў хвіліну расцвітае макавым цветам. Яна тармосіць маленькага хлопчыка.

— Чуеш, Стасік, твой татка жыве...

Цалуе дзіцё ў галоўку, у лобік, у вочкі. Вялікая радасць душыць яе, напаўняе гарачым хмелем.

— Жыве твой татка, канапелька мая...

Ад такога буйнага наплыву ганульчынай радасці Левіну становіцца не па сабе.

„Гэта, мабыць, стары спознены ліст,—думае ён.—Трэба паглядзець даты на абодвух лістах..."

Левін усхваляваны.

— Прынясі, Гануля, той, ранейшы ліст...

Гануля абуджаецца ад прыемнага сна і пачынае непакоіцца.

— Навошта, Шлёмачка?

Глядзіць на яго недаверліва і ледзь не варожа.

Праз пару хвілін у яго руках абодва лісты. Вочы Ганулі сочаць за ім пільна. Вось у гэтых двух паперынах роспач і надзея Ганулі—жыццё і смерць Ляксандра...

*

Левін добра памятае Ляксандра. Яны равеснікі. Яшчэ, як былі хлапчукамі, часам на выгане сустракаліся. Адзін аднаму зайздросцілі: Левін вечна сядзеў у „хедэры" з падрапаным пазурамі настаўніка-рэбэ тварам і мармытаў словы бібліі, ды ўсёй істотай іраваўся ў поле, да млына, да возера. Ляксандра і летам, і зімою быў на дварэ. Улетку пасвіў жывёлу, а ўзімку памагаў бацьку ў лесе. Так хацелася яму хоць крыху ў хаце пабываць. Рэдка прыходзілася... Ляксандра быў тады бела-

галовым, як сівы дзед. Левін — рыжагаловым з агнявымі пералівамі. Не раз у росныя раніцы яны хадзілі разам рыбу вудзіць. А калі Ляксандра быў у Каганцах пастушком, Левін выганяў раніцой карову і далучаў да стада Ляксандра. У кожную пятніцу ён прыносіў Ляксандру велічынёю ў курынае яйцо белую булачку, якую маці Левіна заўсёды пякла для пастушка. Булачка з маленькай круцёлкай наверсе, падобнай да лічбы восем. Ляксандра звычайна еў булачку павольна, са спынкамі і так доўга, што за той самы працяг часу можна было з'есці булку ў тры фунты...

— Чаму так доўга ясі?—пытаўся раз Левін у Ляксандра.

— Каб доўга смачна было...

За такую булачку Ляксандра даваў Левіну бяроставую трубу. Шлёмка надзімаў шчокі, трубіў з усіх сіл і з незвычайнай гордасцю глядзеў на поле, на жаўранкаў, і на хваёвы рыжаваты касагор. Водгалaскі гучэлі навакол урачыста і стройна. Каровы са здзіўленнем аглядаліся на трубача. Не раз Ляксандра паказваў Шлёмку, дзе суніцы растуць. Навучыў лапці плесці і кошыкі. У бытнасць Левіна лясным прыказчыкам, Ляксандра быў лесарубам.

Даўно гэта было. Вялікі горад, дзе Левін жыў апошнія тры гады, выветрыў з яго памяці сяброў дзіцячых год, аддаліў іх ад яго не на тры, а на трыццаць год.

Чуласць агарнула Левіна.

Няёмка яму: Ляксандра прападае, ці прапаў на фронце, а ў яго, Левіна, белы білет у кішэні і штучнае бяльмо на правым воку...

Цёмнасінія хлеўныя мухі наступаюць на яго. Ён паспеў ужо праверыць даты абодвух лістоў. Ясна. Другі ліст спазніўся на некалькі дзён. Заляжаўся ў валасці ці ў соцкага. Памылкі быць не можа. Ляксандры ўжо няма. Спазненне нядобры жарт з няшчаснай салдаткі.

— Ну што?

Голас Ганулі ўстрывожаны. Левін адварочваецца ад яе вачэй-азёр. Два лісты аб жыцці і смерці Ляксандры ў яго руцэ. Ён маўчыць. Лістамі адганяе ад сябе агідных мух. Ён рады, што Ганулля на гэты раз пакінула дзіцё ў хаце.

— Ну што?

— Бачыш, Ганулля, ліст Ляксандры з больніцы ранейшы за той, аб яго смерці...

— Дык па-твойму майго ўжо няма?

— Няма.

— Значыць памёр?

— Памёр.

Ганулля кідаецца тварам ў трэскі...

*

Возера чыстае, як неба. Неба—як возера. Маўчыць млын. Вада кроплямі прасочваецца з заставак—кап-кап. Пахне глеем і аірам. Аж сюды далятаюць крыкі салдаткі:

— Хай прападзе і цар, і ацечаства!

І Левін мяркуе:

— Каб у Вільні на вуліцы якая-небудзь салдатка так крычала—у турме згнаілі-б.

На момант мільгае істужка ўспамінаў. Зараз першая гадавіна вайны. Вільня. Суматошлівыя вуліцы. Уцекачы. Шпіталі ў гімназіях. П'яныя афіцэры ў кавярнях. Шпікі. Гуллівыя сёстры міласэрддзя ў белых касынках. Ілюмінацыі з прычыны заняцця Усходняй Прусіі. Дэманстрацыі чорнасоценцаў. Яўрэйскія пагромы. Прыезд цара і парад на Георгіеўскім праспекце. Раненыя на вакзале. Хвасты ля крам па хлеб і газу. Шпаркі рост цэн на харчы. Арышт знаёмага наборшчыка за распаўсюджванне праклямацый супроць вайны, шуканне казакамі і жандарамі па кватэрах „зайцоў"-дэзертыраў.

А вось тут—неба, возера і цішыня. Праз цішыню да вуха Левіна даходзіць лямант салдаткі:

— Хай прападзе і цар, і ацечаства!

IV

У цэнтры мястэчка ўгрызаецца клінам фальварак Сакалоўскага. Высокі частакол нагадвае крэпасць. Ліпы і дубы густымі прысадамі вядуць углыб двара. З вуліцы не відаць ні хаты, ні саду. Апрача гаспадаркі Сакалоўскі скуплівае палатно на мяшкі для акопаў у суполцы з Шыманам Кантаровічам і з „ціхім анёлам"—Гарэлікам. Ён „працуе" на фронт і паважае начальства. Сад здаў у арэнду, сам не мае часу важдацца з ім. Ён яшчэ скуплівае жывёлу па ваколіцы і накіроўвае ў павятовы гарадок падрадчыку Фельдману, які вялікімі гуртамі гоніць яе ў Вільню для арміі. Да Сакалоўскага прыязджаюць у госці бацюшка,ураднік, прыстаў. Яго круглы голены твар, з доўгімі вусамі, ружавее з гордасці і пашаны пры сустрэчы з гэтымі гасцямі. Чорныя штаны—шырокія і круглыя—выпушчаны на боты, і яго ногі падобны да сланёвых.

Праз вялізны дзядзінец сядзібы Сакалоўскага Левін ідзе ў сад на брынканне балалайкі і разам

з гэтым чуе злосны крык каля стайні. Зацікаўлены, ён накіроўваецца на гэты сварлівы голас. Ля адчыненых варот стайні крычыць чырвоны ад злосці Сакалоўскі. У кутку, прыпёрты адным локцем да сцяны, стаіць з апушчанай галавой без шапкі падлетак гадоў шаснаццаці і моўчкі выцірае рукавом кроў з носа. Сакалоўскі сыпле маланкі з вачэй-шчылін, і злосць яго расце.

— Ах ты, шэльма! Я табе пакажу, як коняй псаваць! Дармаед! Шчасце тваё, што на гэты раз толькі нос крыху расквасіў, у другі раз галаву адкручу!

Сакалоўскі сапе цяжка, як паравоз, і не можа супакоіцца. Паднімае з зямлі камень і кідае ў курэй, што капаюцца ў гнаі. Угледзеўшы Левіна, ён стараецца прыдушыць злосць лагоднай і добрай усмешкай.

— А-а-а! пане Левін! Госць, а як-жа госць!— Сакалоўскі ківае галавой, цмокае губамі і паўтарае:—Госць! А як-жа! Жыць нельга, пане дабрадзеенку, ад гэтых дармаедаў. Павёў на начлег добрага каня, згубнік гэты, ёлап гэты. А вось кульгавага прывёў! Што значыць чужыя рукі! Гэта-ж, пане дабрадзеенку, кармлю, адзяваю, абуваю, куток даю, а каб хоць на волас карысці ад чалавека было, дык не! Цьфу ты, чорт!—і Сакалоўскі пачынае выціраць травою рукі, запэцканыя ў крыві малалетняга парабка.

Зноў вочы ў яго вузеюць, на ілбе сінеюць жылы, і ён грыміць:

— Скажы, лайдак, як гэта ўсё-ткі ў цябе конь закульгаў?

— Не ведаю.

Вочы дзяцюка блішчаць з-пад ілба на Сакалоўскага незвычайным блескам.

— „Не ведаю! Не ведаю!“ Гы-ыш якія вочы? Звер-зверам глядзіць на мяне. Сказаў, як плюнуў усёроўна,—„не ведаю“! Д-д-ух твой паганы выб'ю!—і зноў кідаецца на хлопца.

— Пане Сакалоўскі... пане Сакалоўскі...—Левін хватае яго за руку.—Можа, сапраўды не ведае.

Сакалоўскі спыняецца, і голас яго становіцца жаласлівым.

— Я, пане дабрадзеенку, яму як бацька родны, а ён вунь як глядзіць за маім дабром! А які ён наравісты, гэты дзяцюк! Вясной ён учыніў такую штуку: выбіў у хаце акно са злосці, што я ў зубы яму тыцнуў (вядома ён у мяне гэта шчыра зарабіў) і ўцёк. Не стала яго. Нешта валэндаваўся па розных гаспадарах некалькі дзён. Ніхто на працу не браў, бо я ўсім расказваў, што гэта за цаца. І вось, пане мой, вярнуўся ёлап гэты зноў да мяне. Дзе-ж ён дзенецца, калі адзінокі, як той камень? Бацькі ён ніколі не меў—самасейка, а матка памерла два гады таму назад. Вярнуўся ка мне гэты ёлап. Стаіць і маўчыць. Худы, страшны. Цэлы тыдзень нічога не еў. Узяў я бізун і кажу: Цалуй бізун, тады зноў прыму. Пацалаваў, гад! Потым адсцёбаў яго і сказаў: да восені за выбітае акно працуеш без капеечкі. Праўда, шапку

купіў яму на Сёмуху. Тое самае з родным сынам зрабіў-бы, пане мой! Дальбог зрабіў-бы!

— Супакойцеся, пане Сакалоўскі,—просіць Левін і з жалем паглядае на парабчука.

Сакалоўскі махае абодвума далонямі, нібы адсоўвае ад сябе ўсё паганае:

— Э-эт! Ліха яго бяры з канём! Хай прападае! Усёроўна вайна. Пойдзем, пане Левін, можа гарбаткі вып'ем? Га?

— Дзякую, пане Сакалоўскі. Горача цяпер. У сад хочацца.

З саду далятае вясёлае брынканне на балалайцы.

— Да дзяўчат пацягнула? Да белавалосай?— Сакалоўскі адкідвае назад галаву і рагоча, выстаўляючы на паказ гнілыя зубы. Тут-жа становіцца сур'ёзным.—Ну, як там у горадзе? Што пра вайну кажуць?

— Кажуць, за цара і ацечаства ваюем.

— Нэ, нэ, нэ-э-э, Шлёмка!—Ты ў мяне не гра-ай! Не грай у мяне! І я музыка.—Ён робіць хітрыя, усё разумеючыя вочы-шчылінкі і ківае дабрадушна-строга кароткім пальцам.—Ведаем вас і разумеем. Можа табе здаецца, што я тут жыву? Ты вось бачыш мяне? Так? Але душою я на фронце. Я—салдат ды не абы які. Палатно для акопаў, жывёлу для арміі. Усёй галавой, можна сказаць, я з войскам. Адно вось скажу. Рэненкампф—немец, а гэта ўжо закавычка. Так. Закавычка. Як ён супроць сваіх братоў? Я-б не верыў яму. Ані не верыў-бы. Ні на грош!—Сакалоўскі

задумвасцца.—А можа... яму-ж пэўна добра плоцяць... Ён не ёлап...

Сакалоўскі пацягвае сябе за вусы так старанна, нібы хоча іх выцягнуць на поўаршына ўдаўжыню.

— А вайна, скажам, вайна, пане дабрадзею, гэта гісторыя. Ваявалі мы з японцамі, з туркамі, а там даўней з французамі, са шведамі. Гісторыя. Як наплодзіцца шмат народу, дык дзе з ім дзенешся? Гэта-ж, каб не вайна—зямлі-б было мала для людзей. Людзі вельмі плодныя. Ад цеснаты брат брата ўсёроўна зарэзаў-бы. Вось гісторыя і ратуе! Вайна, пане дабрадзею, добрая штука, а гісторыя—разумная рэч, разу-умная!

Ад сваёй „разумнай гісторыі" Сакалоўскі ззяе, як сонца. Вочы-шчылінкі ў яго дабрадушна масляцца.

Левін вось-вось скажа:

— А родны сын „зайцам" жыве? У разумную гісторыю не пасылаеш?

Не, Левін не скажа. Ён праз меру далікатны.

Камлюкаватая фігура Сакалоўскага моцна стаіць на зямлі на тоўстых сланёвых нагах. Голас яго свойскі і па-бацькоўску апякунскі:

— Дык ведай, Шлёмка, ці то мір, ці то вайна, а трэба ўмець жыць на свеце, як роднаму сыну, кажу. Я то вучуся жыць, вучуся. А бацька твой не вучыцца, не ўмее. І здаецца чалавек такой спрытнай веры! Не раз гаварыў яму: дай, Шолам, заложым гандаль які, дык ён: „пачакаем, паду-

маем". А вось Кантаровіч не чакае і не думае— есць хлеб ды не сухі.

Сакалоўскі глядзіць у сад меланхалічна і задумна.

— Твой бацька кепскі салдат. А чалавек такой спрытнай веры! Шкада! Ну, ідзі ўжо ў сад. Там і мой сынок на балалайцы балалаіць. Будзь хоць ты добрым салдатам. Фронт у садзе ла-а-адны! Такая белявенькая кацапачка, гі-і-хі-хі-і-і! Эх вы, ёлапы! Каб я меў часу, дык маладым дарогу паказаў-бы. Ну, ідзі ўжо да кумпаніі, не буду затрымліваць, ідзі.

Агідны хіхат Сакалоўскага даганяе Левіна і сцёбае па спіне слізкай анучай.

*

Гарэлік ляжыць пад яблыняй і старанна выводзіць у запісной кніжцы доўгія слупкі лічбаў. Недалёка ад яго грае на балалайцы сын Сакалоўскага. Пухленькая Іра сядзіць тут-жа і чытае кніжку.

Трэцяга „зайца", Шагала, тут няма. Ад Шымана Кантаровіча Левін даведаўся сягоння раніцай, што Шагал адзін з арганізатараў забастоўкі сярод гарбароў Смаргоні ў тысячу дзевяцьсот пятым годзе. Ён доўга сядзеў у турме. Цяпер жыве пад чужым прозвішчам Шагал, а яго сапраўднае прозвішча Лінкін.

— Чаму тут няма Шагала?—думае—Левін.

Шагал пачынае яго цікавіць.

За апошнія дні бачыў Шагала толькі адзін раз—

у нядзелю—калі ён, Левін, ішоў гародамі да возера. Шагал ляжаў на гумне Кантаровіча ў цяньку ля малатарні, а побач сядзеў той самы парабчук, якога толькі што так прабіраў Сакалоўскі. Парабчук трымаў аловак і белы сшытак, а Шагал яму нешта дыктаваў з кнігі. Парабчук пісаў марудна і няўпэўнена. Яны былі так углыблены ў сваю працу, што не заўважылі Левіна. Пасля гэтага Левін плыў па возеры на чаўне і не пакідаў думаць пра Шагала. Ім запанавала незадаволенасць сабою і зайздрасць да Шагала... Шагал прыехаў сюды ўпершыню і адразу прыносіць людзям карысць. А ён, Левін, тут нарадзіўся і выгадаваўся—а валэндаецца вось без усялякай працы.

Левін падыходзіць да Іры і пытаецца, ці не ведае яна дзе Шагал.

Іра ўзнімае задумены позірк.

— Учора паехаў у Менск,—адказвае Іра і зноў таропіць вочы ў кнігу.

Яшчэ большая зайздрасць ашпарвае Левіна нібы кіпятком;

..."Заяц", а не баіцца...

Левін злуецца на самога сябе і стараецца выціснуць Шагала з сваіх думак—выгнаць, бы ворага... Шагал яму злы вораг, бо кожны раз, як той паўстае ў уяўленні Левіна, чамусьці апошні бачыць самога сябе ў новым выглядзе—бачыць сваю ўласную нікчэмнасць.

...Якая сіла падтрымлівае Шагала? Чаму ён і ў такой цёмнай глушы не губляецца, як я?

Левін моцна злуецца. Не можа супакоіцца. Ён прыслухоўваецца да пчалінага гуду, які даносіцца сюды з малінніка, дзе расстаўлены некалькі вулляў. На хвіліну змоўкла балалайка маладога Сакалоўскага.

Сад пахне рознастайным водырам, аж галаву хмеліць. Дрэвы стаяць нерухомыя.

Левін паволі супакойваецца і пачынае любавацца садоўніцай Маўрай.

Бялявая садоўніца падбірае з-пад дрэў апад. Сур'ёзная, маўклівая і гордая ходзіць яна ад дрэва да дрэва з кошыкам у руках. Левін не спускае з яе вачэй. Сакалоўскі-сын штурхае яго балалайкай у бок ды папярэджвае:

— Аслепнеш...

У Маўры белыя, даўгія і густыя валасы, белыя бровы і бірузовыя вочы. Тонкія губы нагадваюць чырвоныя ніткі. Стройная, лёгкая ў сіняй безрукаўцы, яна як-бы зачароўвае людзей і дрэвы. Малочна-белыя рукі выгінаюцца, як дзве дзівосныя змейкі.

— Эх, садоўніца!—стогне Сакалоўскі, злосна кідае ў траву балалайку і падміргвае Левіну.—Глядзіш на белавалосую? Зараз пакажу, як трэба з ёю.

Ён ціханька падкрадваецца ззаду да Маўры, ахоплівае яе тонкі стан і мерыцца пацалаваць у шчаку.

— Адыйдзі, брыда!

Яна гнеўна вырываецца з яго рук, штурхае яго ад сябе завостраным як верацяно локцем, і ён моцна грукаецца патыліцай аб яблыню.

— Эх ты, сцерва!

— Шт-о-о? Я сцерва?

Грозна цямнеюць маўрыны вочы. Твар налівается агнём, ад чаго валасы і бровы здаюцца марознай бліскучай шэранню. Яе правая гнуткая рука ўзмахваецца, як пуга, і дзве аплявушыны, раптоўныя і гучныя, пакідаюць на шчаках Сакалоўскага замыславатае кляймо маўрыных пальцаў.

Узнімаецца рогат. Сакалоўскі ўздрыгвае і, насупіўшыся, як бык, памыкаецца са сціснутымі кулакамі на Маўру. Левін і Іра стрымліваюць яго імпэт.

Левін у захапленні ад белавалосай.

Засопшыся, прыбягае сюды стары Сакалоўскі. Вачыма-шчылінкамі аглядае ўсіх і хрыпіць:

— Хадзем, ёлапы!—і давай махаць кароткай рукой з вядром, нібы курыца крылом.

— Куды? Чаго?

Гарэлік ускочыў і ўжо гатоў схавацца.

— Бярыце вёдры, гладышы! Аканом пана Манілоўскага выпусціў спірт у рэчку з бровара. Бягом, ёлапы.

— Дзе? Што?

— Пад баркам. Тры вярсты адгэтуль. Вы ёлапы, нацяныкі. Бліжэй будзе.

„Зайцы" адмаўляюцца ісці.

— Хадзем, Шлёмка!—просіць ён Левіна.

— Пойдзем!—згаджаецца Левін.—Цікава паглядзець.

З халадку саду яны выбіраюцца на поле, у га-

рачыню летняга дня. Мінаюць млын і сцежкай накіроўваюцца да рэчкі. Сакалоўскі сапе, крэхча ды ўсё падганяе Левіна:

— Хутчэй! хутчэй!

*

Сонца кідае на іх гарачае вугалле, смаліць патыліцы, плечы. Сакалоўскі і Левін праз чыстае поле дабіраюцца да хвойнічка. Тут ім паратунак ад сонца. Але куслівыя авадні нападаюць на іх злосныя і неадчэпныя, як спушчаныя з ланцугоў сабакі.

— Хутчэй! хутчэй!—падганяе Сакалоўскі і сам адстае.

— Паспееце, пане Сакалоўскі. Мяне толькі цікавіць паглядзець, а вам, такому багатаму чалавеку, ці варта цягаць з сабою вядро? Ды якая там гарэлка? Гэта-ж не з бочкі, а нейкая гразь.

— Ты думаеш? А мо', пане дабрадзею, праўду кажаш. Але не кідаць-жа мне тут вядра.

Па дарозе яны прыкмячаюць яшчэ паломнікаў: старых п'яніц, што часта сядзяць на ганку пустой манапалькі, дзяцей, жанчын. Усе імкнуцца сюды рознымі сцежкамі, потныя, загарэлыя, са смаглымі вачыма.

Мінаюць лясок. Трэба перабрацца праз невялікае балота. Скачуць з купіны на купіну. Вось бярэзнічак і рачулка. Блішчыць яна крывой срэбнай дарожкай. Людзей тут—цэлы кірмаш. Гул. Крыкі. Усе галасы зліваюцца ў нешта адно, неразборлівае:

— Гу-у-у-у! Гу-у-у-у!

Гарачае паветра напоўнена галасамі ўзгарачаных людзей. Бяжыць сюды стары Антось, услед за ім Ганулясалдатка, дачка яго. Кульгае зацікаўлены Макар. Часта ад імпэту кій свой заглыбока ўсаджвае ў падатлівую зямлю і з хлюпатам вырывае. Шмат тут знаёмых і незнаёмых. Уводдалі маёнтак пана Манілоўскага, белы палац, бровар з чырвоным комінам. Па латках адтуль спушчан з чанаў спірт. Сіняваты туман-дымок вісіць нізка над вадой. Пахне спіртам. Людскія галасы растуць, як навальніца—дзікія, п'яныя галасы.

Левін успамінае Ганг з яго багамоламі, ці шумлівы купальны пляж. Паводле яго ўяўлення (усё гэта ён ведае з кніг) зусім непадобна да таго, што чыніцца цяпер тут.

— А-а! Вось што значыць багаты! І сюды з вядром прыпёр пажывіцца! Пі, але з сабою не дазволім браць з нашай райскай рэчкі, як ты з свайго райскага саду яблычкі.

Гэта гаворыць маленькі смешны чалавечак, з чырвонымі вочкамі. Чалавечак чухае ўвесь час чорнымі пазурамі голыя грудзі, потым прыгінаецца нізка да зямлі і просіць Сакалоўскага:

— Калі ласачка, у нашу новую карчму! Просім, просім! Ты, праўда, у мяне кусочак луга забраў, адсудзіў, але просім, про-сім! Гур-а-а!

— Гур-р-ра-а-а!—падхоплівае грамада.

Людзі нагінаюцца, сядзяць на каленях, ляжаць жыватамі на жвіровым пяску і п'юць.

— І трэба было гэткае дабро псаваць, ёлапы!— Сакалоўскі цмокае губамі.—Ці-ж нельга было раней гарэлку вывезці з бровара? Раптам, кажуць, загад прышоў знішчыць гарэлку.

Сакалоўскага ніхто не слухае.

*

— Татачка, не пі!—просіць Ганула, суседка Левіна, і цягне бацьку за жакетку.

— Адчапіся!

На яго твары некалькі шрамоў ад даўнейшых п'яных боек. А вочы, колеру сіняватага спірту, цямнеюць і наліваюцца грознай хмарай.

— Татачка, дамоў вернемся.

— Адчапіся!

Ягоныя тонкія ноздры круглеюць, надзімаюцца. Босы, у вузенькіх шарачках і ў суконнай жакетцы на плячах ён здолен цяпер на самыя гарачыя ўчынкі.

— Адчапіся!

— Татачка, дай хоць жакетку, а то здзяруць.

— На! На!

Адным узмахам левага пляча ён скідае з сябе жакетку, застаецца ў расхрыстанай ружовай кашулі і, перахрысціўшыся шырокім крыжам ад неба да зямлі, ад лесу да поля, апускаецца на калені і прыпадае губамі да рэчкі...

— Жлакт... жлакт... жлакт...

Воддаль—гігат, песні, сваркі.

Цалуюцца. Усхліпваюць.

Да Антося, бацькі Ганулі, падыходзіць нехта васпаваты і па-сяброўску абнімае за шыю.

— Хадзем, Антоська, на святы Ярдан!

— Хадзем, братку, хадзем!

Яны, як-бы спацыруючы, уваходзяць па калені ў ваду.

— Та-та! Та-а-ата!—крычыць Ганулян.

— Чэрці лазатыя! Куды палезлі? Вылазьце! Няма чаго паскудзіць дабро.

Некалькі чалавек пускаюцца за імі ўдагонку. Антось з рыжым уцякаюць на другі бераг.

— Рыба п'яная... Рыба п'яная плыве...

— Ісачок, дай рыбку лавіць і плюндры мачыцы—жартуе нейкі чалавек.

Плоткі ўсплываюць на ўзверх дагары жыватамі, блішчаць, як перламутравыя сцызорыкі. Бабы ў падолы кідаюць п'яную рыбу.

— Качкі дзікія!—крычыць нейкі хлопчык без шапкі.

Статак дзікіх качак плыве да людзей, дае нырца і гагоча весела і смела.

П'яныя мужыкі любуюцца імі і дабрадушна смяюцца.

Не вытрымлівае Сакалоўскі.

— Ах, вы, ёлапы!—і ў чорных штанах на выпуск лезе ў рэчку, рукамі ловіць пару качак і крэх галоўкамі аб вядро.

— Шэльма! Шэльма!—крычыць Антось з другога берага.— П'яных забіваць няможна! Ты цвярозых лаві... Гэта табе не парабкаў біць, с-с-с-у-

кін сын! Думаеш, я цябе баюся? Мой зяць на вайне, а твой сынок хаваецца. Твой—„заяц"! Ляксандру майго забілі. Сволачы! Гы-ы-х...

Антось плача п'янымі слязамі.

Сакалоўскі пачынае адсоўвацца.

З усіх бакоў плыве несупыннае „гуга", узнімаецца п'яным хорам з п'янай зямлі. Сонца апускаецца ніжэй. Ля дрэў даўжэюць сінія цені.

Левін адыходзіць, збіраецца адзін дамоў іншай дарогай. У нейкай жудасці адсоўваецца далей адгэтуль. Паволі сціхае шум п'яных. Ужо вылучаюцца патрохі песні птушак, якіх у п'яным голасе ля рэчкі не было чутна.

Раптам Левін спыняе свае крокі і пачынае прыслухоўвацца. Позірк яго становіцца трывожным.

*

— Што гэта?

З лесу набліжаецца новы шум. Нейкі дзікі гул ніто звяроў, ніто жывёлін. Растуць незнаёмыя гукі ўсё мацней і мацней.

— Што гэта?

Дзівіцца Левін і давай яшчэ пільней аглядацца па баках.

Рыканне—не рыканне, тупат—не тупат расце, надыходзіць з блізкага лесу.

— Які чорт занёс мяне сюды?—злуецца Левін.— Вось згубіць мяне цяга да назірання!..

З лесу выбягае стада, з непрытомным рыканнем шугае наперад з такой сілай, нібы за ім уздагон

імчыцца гання ваўкоў. Наперадзе чорны бугай. Рогі-поўабручы з завостранымі канцамі свецяць на сонцы мядовым адлівам.

— П'янае стада. Тут недзе вадапой. Пэўна напіліся жывёлы з „райскае рэчкі". Трэба ратавацца...

Бяжыць Левін так шпарка, аж вецер гудзе ў яго вушах. А за ім—чорны бугай, усё стада, і дзікае рыканне, нібы лямант вар'ятаў. Левіну нехапае паветра, ён сапе, увесь абліты потам. Вось зараз спыніць свой бег і ўпадзе, а п'яныя жывёліны стопчуць яго ў блін, у крывавае цеста. Але вочы яго ловяць прыстанішча—вілаваты стары дуб з сукамі ледзь не да самой зямлі. А за спіною цёплае дыханне раз'юшаных жывёлін... Ён абдзірае сабе рукі да крыві, ірве вопратку аб сукі. З грудзей вырываецца хрып, сэрца стукае малатком, перад вачыма ўсё сплывaецца ў ружовы туман; аднак ён, зморaны, моцна абнімае дуб абодвума рукамі і глядзіць уніз на зямлю—на адлегласць у чатыры метры. Не помніць, як улез на дрэва.

Падбягае сюды прыгожы, як зубр, бугай. Чорная поўсць блішчыць, як плюш. На круглых баках бугая ледзь прыкметныя снежныя кропкі. Пена дыміцца з яго пысы. У вачах, здзічэлых і чырвоных, гнеўны агонь. Бугай задзірае галаву ўгару, пачынае нюхаць зямлю, пярэднімі капытамі б'е грунт і сцёбае сябе па баках магутным хвастом. Ён пачынае кружыцца на адным месцы. Левін

патрохі ачухваецца, супакойваецца і давай з цікавасцю сачыць, што будзе далей. Любуецца прыгожым зверам, успамінае Іспанію, бой быкоў і небяспечны спорт тарэадораў. У нейкай гарэзлівай гуллівасці спявае „Тарэадор“.

Пачуўшы яго голас, бугай пачынае раўсці нема, глуха і пагрозліва, адскоквае ад дрэва на некалькі крокаў, апускае галаву настаўляе поўаршыновыя рогі і з разбегу грукае ў дрэва так моцна, аж вяршаліна дрыжыць. Зноў адскоквае, і зноў, нібы жывы таран, наступае на стары дуб. Левін чуе крэхт, нешта крышыцца, ломіцца. Глядзіць уніз. Галава бугая заліта крывёю. Рогі адломаныя. Бугай апускае галаву да самай зямлі і рыкае жаласліва і сумна. У вясёлых і смешных скоках стада рассейваецца ва ўсе бакі.

Здалёк пастушкі выглядаюць кропкамі. Яны мітусяцца туды і сюды і бягуць да шалёнай аравы людзей ля „райскай рэчкі“. Прадвячорная свежасць дыхае ў твар Левіна прыемным ветрыкам. Сонца дачырвана напаленай скаварадой стаіць зусім нізка, зараз скоціцца ў лес.

V

Бадай штодня маці папракае Левіна:

— Чаму старога дзядзькі не наведаеш?

Левін ніяк не выберацца. З малых год ён памятае дзядзьку Бенцыяна—з сівой шчуплай бародкай і васкова-празрыстым тварам, а цётку Тысю—згорбленай бабуляй. Жылі яны раней у вёсцы Далінцы, за тры вярсты ад Каганцоў. Малым хлапчуком Левін бегаў да іх на паратунак, калі ў чым-небудзь правініцца ў хаце і бацька хоча яго лупцаваць. Пабываўшы ў дзядзькі дзень-два, Левін варочаўся дамоў і даставаў ад бацькі яшчэ за ўцёкі... Выправіўшы ў Амерыку апошнюю дачку, дзядзькі перабраліся ў Каганцы і паслалі дзецям за акіян свой новы адрас на прысылку лістоў і даляраў. Дзядзькі цяпер жывуць у старой карчме, што пустуе ўжо некалькі год. У вялізнай, як поле, будыніне яны абралі сабе каморку.

Левін праходзіць анфіладу пустых цвілых пакояў. На падлозе накіданы кавалкі тынку, а на сценах вылазяць лапіклы прыбітай у густую клетку лучыны.

— Прышоў! — радуецца дзядзька, калі Левін з'яўляецца на парозе.

— Не забыўся на нас, старых,—кажа цётка і давай падслепаватымі патухшымі вачыма ўзірацца ў яго пільна, нібы ў нечытэльна напісаную цыдулку.

— Чым-жа цябе пачастуем?—цётка ў роспачы, і засмучона трасе галавою.

— А праўда, праўда...—нібы са сна ўсхопліваецца дзядзька і вымае з зубоў засмактаную люльку.

— Ды нічым! Я толькі што пасля снедання,— супакойвае іх Левін вясёлым голасам.

— Ну, няхай ужо,—згаджаецца дзядзька.

— Шлёма крыўдзіцца на нас не будзе,—упэўніваецца цётка.

— Як вы тут?—пытаецца Левін.

— Эт, жывём, дзякаваць богу.

Цётка так забаўна трасе галавою, нібы тая пачала адшрубоўвацца ад тулава. Зморшчаны, як высушаная груша, твар выціскае з нутра нешта падобнае да ўсмешкі.

— З Амерыкі дзеці прысылаюць, дай бог кожнаму з іх па сто дваццаць год. Так-бы добра было, але вось гэта вайна-шмайна. Гэта-ж, не тут кажучы, забіць нас могуць стрэльбы-шмэльбы.

Цётка Тыся—старая рыфмачка. Левін памятае яе рыфмы яшчэ з былых год. Усё тое, што цётцы не да спадобы, рыфмуецца тым самым словам з маленькай перараробкай на „шм".

— Скажы мне, Шлёма, хто-ж гэта прыдумаў вайну-шмайну?

За Левіна адказвае дзядзька, і так паспешна, нібы хоча выратаваць пляменніка ад няправільнага тлумачэння:

— Хто? вядома хто—цар!

— Цар шмар.

— Ну, ну... Ты цара не шмаруй! Бог—цар над царамі, а цар—цар над людзьмі. Каб не цар, дык чалавек чалавека глытаў-бы, як рыба рыбу.

— Дык выходзіць, разумнік ты мой, што людзей цяпер глытае цар?—кпіць цётка.

— Э-э-эй! Дык выходзіць,—гаворыць ёй дзядзька ў тон,—што ты сіцылістка? Без бога цар і пальцам не кране, а за цара мы молімся ў кожную суботу. Ведаеш гэта?

Цётка ўжо раззлавана і пачынае з упартасцю даводзіць сваю небяспечную логіку да канца:

— Калі так, дык значыць, што сам бог, нібы рыбін, людзей глытае?

— Дык значыць, што ты на старасці лет бязбожніцаю стала...

Злосць цёткі даходзіць да найвышэйшага пункта, і яна кідае ў вочы дзядзьку, нібы напалены камень, новую рыфму:

— Бог-шмог...

— Вечна шмыкае,—у вялікім страху мармыча дзядзька.—Адкусіла-б лепш язык.

Ад змяшання цётка можа так і зрабіла-б сапраўды, але ў яе роце ўжо ніводнага цэлага зуба няма.

— Баюся вайны,—апраўдваецца цётка.

— І я баюся, але трэба-ж заўсёды памятаць і ведаць, што гаварыць.

Дзіўна Левіну. Гэтым старым будзе разам сто шэсцьдзесят год, а баяцца вайны. На стале дзядзькі ляжыць разгорнуты фаліянт талмуда і старыя акуляры. На падаконніку—мядзяныя шабасовыя падсвечнікі. Левін глядзіць праз акно на двор. Вялізны дзядзінец зарос крапівой, лопухам і сабачымі грыбамі. Толькі вузенькая сцежачка вядзе да старой студні. Здалёк свеціцца возера, кінутае на лугі кавалкам неба. За возерам сцелецца дымчатымі палоскамі засмугленая даль лясоў. Блізка за акном жаласліва ціўкае птушка. Рад-бы Левін уцячы ад дзядзькоў, толькі не выпадае. Трэба з імі гаварыць пра вайну і сказаць ім ці дакоціцца яна сюды, ці можа не дапусціць яе ў Каганцы нейкі божы цуд, і дзядзькі будуць жыць яшчэ па сто год...

— Ой, ой, ой,—стогне дзядзька,—каб хаця яшчэ год-другі. Вельмі-ж хочацца ведаць, чым усё гэта скончыцца. А мы старыя і слабыя, як дзеці; малога ветрыка баімося...

За акном стогне птушка. Ярка свеціць сонца і пазалотай глянцуе возера.

*

Прыехаў поп. У Каганцах няма ні сваёй царквы, ні папа. Колькі год таму назад збіралі грошы на пабудову царквы ў гэтым мястэчку. Першымі красаваліся на вялікім аркушы паперы подпісы ту-

тэйшых крамнікаў—яўрэяў. Яны аказаліся такімі гарачымі прыхільнікамі праваслаўя, што далі па дваццаць рублёў і абяцаліся даць яшчэ. Гэта натхніла ў свой час папа (раней у сваіх казаннях ён гаварыў аб патрэбнасці яўрэйскіх пагромаў) пахваліць каганецкіх крамнікаў і паказваць іх перад сваімі парахвіянамі як найлепшых людзей. А крамнікі меркавалі так: калі тут будзе царква, тады Каганцы зробяцца цэнтрам розных фэстаў, гадавых кірмашоў, і гандаль узрасце ў некалькі разоў. Каб толькі божая ласка...

Прыехаў поп з дзякам. Сёння аж тры пахаванні ахвяр небывалай выпіўкі ля рэчкі, дзе адбылася страшэнная п'яная бойка.

Праз галоўную мястэчковую вуліцу нясуць тры трупы. Чорнабароды поп спявае малітву. Дзяк, рыжы і жулікаваты п'янчуга, грыміць басам. За імі вялікая грамада сялян — мужчын і жанчын. У многіх гузы і шышкі на тварах, заплыўшыя вочы, абвязаныя ілбы. Не гледзячы на гарачыню, мужчыны ў святочных суконных жакетках. Маўклівыя і сур'ёзныя, яны ідуць мерным крокам з апушчанымі галовамі. Жанчыны ў святочных белых і каляровых хустках заводзяць на самых тонкіх струнах шчырае галошанне. Усе таропяць у зямлю збянтэжаныя позіркі. Шэры пыл клубіцца пад нагамі. Ад прэлага паху чалавечага поту прыкра і моташна. Людзі час ад часу выціраюць рукавамі пот. На могілках і Левін. Вісіць неба над хвойнікам абамлелае і гарачае, як печ. Цёмнымі

кропкамі ўюцца птушкі ў залацістым паветры. Сонца рассцілае ярка-жоўтыя абрусы па шліфаваных магільных каменнях, выпукляе старыя напалову сцёртыя надпісы і заглядае ў самае дно трох свежых ям. Ветрык прыносіць з палёў пах канюшыны. Воддаль у нізіне пасвяцца цялушкі.

Рыжы дзяк, вылупіўшы вочы, раве магутным голасам „Са святымі ўпакой". Пераліваецца яго голас і звініць меднай трубой. Цялушкі выцягваюць шыі, настаўляюць вушы і недаверліва слухаюць.

— Гыш, якое горла!—дзівіцца кульгавы Макар і плюецца.—Рыжы чорт куды дужэйшы за майго Міхалку, а той на пазіцыі прападае.

— Духавенства ў салдаты не бяруць. Яно і тут служыць веры, цару і ацечаству,—тлумачыць тоненькім дзявочым галаском нізенькі Гарасім,—а на пазіцыі папы адпяваюць часам нябожчыкаў у брацкай магіле.

Раве басам рыжы дзяк, плыве ў вышыню строгі папоўскі тэнар. Апускаюць труны. Візгат удоў, сплецены з трох гукавых нітак у адзін крык, рэжа залацістае паветра, як ножніцамі. Шорхаюць лапаты аб жвіравы пясок, і дробныя каменьчыкі сыплюцца на труны, як арэхі.

Чорнабароды поп аглядае людзей вачыма-вуглямі і пачынае казанне. У яго голасе гнеўныя ноткі перамешваюцца з пяшчотнымі. Ён гаворыць пра вялікія грахі, пра дэзертыраў-„зайцоў", пра цара-бацюшку і хрысталюбівае воінства.

—...І вось вам кара божая за непаслухмянства. Вось яна!—Ён паказвае на тры свежыя магілы і грозным голасам пытаецца:—Правільна я кажу? Смерць не толькі на пазіцыі, смерць усюды, дзе бог-гасподзь сваім усевідушчым вокам бачыць грэшнікаў. Правільна я кажу? Дык вось! Зусім магчыма, што наблізіцца сюды фронт... Трэба будзе акопы капаць, дык не адмаўляйцеся, дарагія парахвіяне, дапамагчы. Памятайце, што вогнены меч божы вісіць над вашымі галовамі. Правільна я кажу?

— С-с-сукін кот!—бурчыць кульгавы Макар.— Ах ты, куды гнеш!

— Во-во, ясна, што сукін кот!—падхоплівае гэтыя дарагія слаўцы нізенькі Гарасім.—У папа тут пазіцыя. Ён арудуе не горш за ўрадніка і прыстава. Даўней свайму сыну не верыў, а цяпер бачу ўсё гэта ліха, як свой уласны палец.

Левін ведае і сына Гарасіма. У 1905 годзе той быў высланы ў Сібір за рэвалюцыйныя ўчынкі ў тутэйшай ваколіцы.

Пачуўшы аб набліжэнні фронта і акопаў, сяляне пачынаюць трывожыцца і забываюць нябожчыкаў. Чуваць развагі:

— Ах ты, халера! Значыць, віхор гэты да нас набліжаецца!

— Рыне праца наша, жыццё наша к чорту на рогі пойдзе.

— Прападзем!

— Каб тым галовы паадкручвалі, хто выдумаў гэту вайну!

— Што ты тут зробіш?—Нічога тут не зробіш. Чым тут паможаш?—Нічым тут не паможаш — разважае дзявочым галаском нізенькі Гарасім — Будзеш праклінаць і пойдзеш. Будзеш баяцца смерці—і пойдзеш. Бо дзе ты, чалавеча, дзенешся?

— Як дзе дзенешся? — артачыцца кульгавы Макар і стукае кіем аб камень.—Няўжо-ж чалавечы розум паратунку прыдумаць не можа?

— Не мала думалі,—кажа патаемным галаском нізенькі Гарасім, — выціраючы вечна слязлівыя вочы.—Усе сіцылісты думалі, і мой сынок таксама мазгаваў. Вось што сказаў мне швагер Кантаровіча: Народ вайны не хоча. Бедны не хоча за нівошта галаву сваю аддаць. Вайну хоча багаты. Ён кіруе вайной і багацее. Наш Сакалоўскі і той вайну хоча, бо гандлюе цяпер, скуплівае палатно, скаціну. Цэлым асесарам стаў. А, нябось, свайго сынка хавае.

Далей Левін не чуе. Яго зноў цікавіць швагер Кантаровіча Шагал. Калі і як гэта яму ўдаецца гаварыць з сялянамі аб вайне?

Людзі пачынаюць разыходзіцца. Вядзе Сакалоўскі папа пад руку—вядзе да сябе на абед і карты. Ад учарашняга паляваная на дзікіх качак у Сакалоўскага ацвярдзелі, як бляха, чорныя, навыпуск, штаны.

*

Жытняе поле даўно адцвіло і выспела. Цяжкія каласы нахіляюцца ў задуме і глядзяць на сваю матку глебу. Зямля нараджае сваіх дзяцей, як сто

і тысяча год таму назад. Прыспешна выходзяць жанчыны з сярпамі на сваю „вайну", каб ваяваць з жытнім полем. Румянымі і сакавітымі адвячоркамі расплываюцца, як туман, над палямі песні жніва:

Жыта, маё жыта,
Жыта залатое,
На таку малочана,
На століку пакочана.
Хто-ж яго пераліча,
Той на вайну не пойдзе,
Пашле служку верненькую.
Тая служка ваяваць будзе,
А ён сам панаваць будзе.
Служка будзе на коніку,
А сам будзе ў пакоіку.
Служка будзе паязджаць,
А сам будзе пахаджаць.

Сярод спявачак нямала і салдатак. Прыслухоўваецца Левін да старадаўняй песні і дзівіцца:

— Яна вельмі пасуе і цяпер.

Сакалоўскі плаціць жнеям такія цэны, што малазямельныя ідуць да яго грамадою.

— Чым скарэй кончыце, тым больш заплачу,— заахвочвае ён.—Наладзім, пане дабрадзеенку, такія дажынкі, аж пыл запыліць і дым задыміцы Дабром плаціць буду, ёлапы! Дабром...

Але ў самы разгар жніва прышоў наказ...

Ходзіць па вуліцы раніцою высокі сівавусы соцкі. На яго грудзях, як у жраца, круглая бліскучая бляха. Ён заглядае ў кожную хату. Яго

вочы—вадзяністыя, злыя і непадкупныя, а голас урачысты і строгі.

— З вашай хаты павінен ісці чалавек!

— Навошта? Куды?

— За дваццаць пяць вёрст. Пад Сасноўкі. Акопы капаць.

— У нас няма каму ісці... Жніво...

— Жніво? Мо' і жаць не прыдзецца,—пацяшае соцкі.—Рыхтуйце чалавека.

Акамянелым тулавам соцкі робіць ля дзвярэй поўкруг і глядзіць ці „рыхтуюць чалавека". Потым кідае, як ласку, некалькі слоў больш лагодным тонам:

— Хай возьме харчы. Збор на двары ў Сакалоўскага. Там чакаюць салдаты.

І гэты адзеравянелы вяшчун набліжэння фронта, грозны і ўрачысты, ідзе ў другую хату. Моладзь хаваецца ў пунях і гумнах. Прыгінаючыся да самай зямлі, паўзуць гародамі ў бок лесу „зайцы". Сад Сакалоўскага сёння ўжо не абарона. Там пападзеш адразу быку на рогі.

*

Што рабіць? Каго паслаць?

Сёстры і браты Левіна схаваны ў склепе старой карчмы. Бацька Левіна, Шолам, чалавек упарты. Яго чорная асірыйская барада хадыром ходзіць. Вочы блішчаць. Ціхім голасам, каб ніхто з вуліцы не пачуў, ён самому сабе абвяшчае:

— Ніводнага чалавека не дам!

— Як не дасі,—супярэчыць старэйшы сын Шолама, Саламон Левін,—калі сям'я наша вялікая.

— Іду!—кажа ён.

— Не пойдзеш! Ні за што не пойдзеш! Хіба ты ашалеў. Пабачым, хто з местачкоўцаў пойдзе. Ты-ж у мяне госць.

— Пайду! Там і гасцей прымаюць.

Маці плача і рыхтуе Саламону торбачку з харчамі.

— Вазьмі хоць боты мае і куртку,—супакойваецца бацька.

На вуліцы гурт хлапцоў і дзяўчат. Усе з торбачкамі. Жартуюць, гагочуць. На двары ў Сакалоўскага чакаюць сялянскія фурманкі і некалькі конных салдат. Парабчук Сакалоўскага таксама выбіраецца ў дарогу. Каля яго клапатліва тупаецца гаспадар.

— Во-во бачыш? І Левін тут. А ёлап гэты баіцца! Чуеш, Шлёмка, што ён мне сказаў? Хай, кажа, твой сын ідзе акопы капаць. Якое яму дзела да майго сына! Мы-ж увесь час на абарону, пане мой, працуем! Вось глядзі, ёлап! Левін— гарадскі чалавек, а як трэба, дык самаахвоць ідзе. Калі трэба, дык усёй душой! Карона і з тваёй галавы не спадзе.

Сакалоўскі міргае Левіну хітрым вокам. Парабчук трымае торбачку пахмура і маўкліва. Ад нецярплівасці перабірае закарэлымі, у струпах, нагамі. На галаве новая шапка з бліскучым брылі-

кам—падарунак гаспадара на Сёмуху: увесь—заробак за поўгода працы.

У пэрубчука заблішчэлі вочы.

— Вазьму яшчэ хлеба на дарогу,—сказаў ён павесялеўшым голасам і кудысьці пабег.

Ціха, па-кашачаму, паказваецца ля садовай форткі белавалосая садоўніца. Яна ківае Левіну ружовым пальчыкам:

Левін паслухмяны...

— Вазьмі на дарогу яблыкі...—І кладзе яму ў кішэні мядовыя ранеткі. І рукі белавалосай і яблыкі гарачыя. І Маўра ўся праменістая і сонечная—ад бірузовых вачэй да свежа выкупаных босых ног. Вочы Левіна заплываюць салодкім туманам.

— Эх, Маўрачка...

— Без рук!

Маўра пагражае бледным пальчыкам, і бірузовыя вочы яе цямнеюць.

— Без рук, бо не пагляджу, што ты гарадскі.

— З табой і пажартаваць нельга?

— Нельга...

VI

Усе кладуць свае рэчы на падрыхтаваныя фурманкі. Вайскоўцы ставяць неспадзяваных акопнікаў па чатыры ў рад, хлапцоў і дзяўчат уперамешку. У Левіна з аднаго боку парабчук Сакалоўскага, з другога—Іра. Складаюць спіс усіх сарака чалавек. Потым правяраюць:

— Вайда?

— Я!

— Левін?

— Я!

— Сухадолец?

— ...

— Хто Сухадолец?

— Я... я...—бурчыць засопшыся парабчук Сакалоўскага. Ён толькі што прыбег з напоўненай торбачкой.

— А ты глядзі ў мяне, морда!—пагражае вайсковец.—Можа ўцячэш?

— Х-х-халера...—злосна шэпча парабчук.

Вайсковец адным позіркам, бравым і грозным, вывучае свой пярэсты атрад, выпучвае грудзі,

і вочы ў яго шклянеюць, вусы тапырацца, і рука з нагайкай узнімаецца, як у капельмейстра.

— Левай, ар-рш!

Шэсць коннікаў абкружаюць іх, нібы палонных. Так ідуць яны местачковай вуліцай. За імі бягуць дзеці. На прасторным як веранда ганку стаіць стары Лейба Кантаровіч. Доўгая халаміда да самых пят. Ён у старых галёшах на босую нагу. Акуляры на лбе. Сівая барада скомкана, як верабʼінае гняздо. Лейба Кантаровіч робіць Левіну знакі рукою, ціскае плячыма і кажа нараспеў:

— Ну... ну...

Левін разумее: супроць сілы нічога не зробіш. Так бог захацеў. Ён—наш бацька, а мы—яго дзеці.

Адплываюць павольна домікі, канчаецца мястэчка. Новы мост вядзе на шырокі тракт. Паварочваюць направа ў бок лесу. Абапал дарогі—жніво. Вунь у цяньку ля снапоў на свежым іржышчы плача дзіцё жаласлівым галаском. Да дзіцяці бяжыць нізкая грудастая кабеціна з падаткнутым, зрэбным падолам. Бягучы расшпільвае кофту, рыхтуючы полудзень для дзіцяці. Ад яе шпаркага бегу ўзнімаюцца з крыкам вароны.

Левін пачынае пацець. Парабчук Сакалоўскага смуглы ад сонца. Войстрымі вачыма ён глядзіць удаль, і з яго тонкіх губ час ад часу зрываецца злосна адно толькі слова:

— Халера...

Праклінае гэтым словам неба, лес, ваколіцу, людзей ды ўвесь свет.

— Чаго так халерышся?—дзівіцца Левін.

— Няхай яе халера!

— Каго? Чаго?

— Жызню такую. Людзей благіх.

— Якіх благіх людзей?

— Хоць бы майго гаспадара. Прыдзе і на яго пагібель. Калі-небудзь і я з ім разлічуся за эдзек. Вазьму яго за тлусты гарляк.

— Калі?—цікавіцца Левін.

— Калі! Калі! Як ліваруцыя надыйдзе.

— Хто табе аб гэтым сказаў?

— Хто! Хто! Сам ведаю!

Левін схамянуўся і ціха шэпча яму на вуха:

— Ці не Шагал сказаў?

Парабчук падазрона і непрыязна аглядае Левіна і чужым голасам ціха і злосна бурчыць:

— Нічога мне Шагал не гаварыў...—і азіраецца па баках, ці ніхто не чуе іх гутаркі.

— Скажы праўду, не бойся,—не адстае Левін.

Вочы парабчука запаляюцца гневам. Ён кажа адно толькі слова:

— Адчапіцеся...

Марудна паўзе вярста за вярстой. Вунь адна заскарузлая вёсачка, другая. Ніхто на атрад і ўвагі не звяртае. Сяляне глядзяць на іх пустымі вачыма. І ў іх забралі людзей акопы капаць А дзе не было маладых—пагналі старых.

Каганецкіх стомленых ды спацелых сустракае лес. Яны робяць невялічкі прывал. Недзе блізка дзяцел стукае сваім дзюбам-малатком аб пень.

Над брусьнічнай палянай мірна спяваюць птушкі. Няўжо і сюды дакоціцца віхор вайны?

Пакарміліся ў халадку ды зноў у дарогу.

— Эх, каб лес цягнуўся, цягнуўся і цягнуўся...— выказвае ўголас свае думкі Іра.

Яе карыя вочы яскравяць, як віно. Цёмныя валасы выбіваюцца шаўковымі пасмачкамі з-пад белай хусткі, насунутай на лоб. За некалькі гадзін пад сонцам у яе пасохлі губы. Яна часта аблізвае іх чырвоным язычком. Левін глядзіць на яе так, нібы бачыць упершыню. Ён ніяк уцяміць не можа:

— Як гэта маці дазволіла вам?

— Сама ўцякла. Цікава...

— Эх, вы, дзіцё... Рамантычную паву-купаву за хвост ловіце? Нудная, будзе работа: зямлю капаць, мазалі націраць і слухаць брыдкую лаянку. А спіна забаліць, заные. Ці-ж варта было?

— Не палохайце мяне.

— Так яно і будзе, няхай іх халера!—упэўнівае парабчук.

*

У воблаках пылу едзе насупраць абоз, едзе марудна па тракце, што перасякае прасёлачную дарогу, па якой ідзе каганецкі атрад. Каганецкія спыняюцца і з дзівам узіраюцца на незвычайны абоз. Худыя коні. На фурманках—падушкі, цабэркі, гаршкі, куфры, дзеці і старыя. Усё гэта запылена, забруджана, і рэчы і людзі як-бы звалены разам у кучы. На вазах крычаць куры.

Моўчкі, апусціўшы галовы, ідуць побач з вазамі сяляне і падлеткі.

— Гэта бежанцы,—тлумачыць Левін гімназістцы.

— Упершыню бачу, — дзівіцца яна. — Глядзіце! Вунь кабета нешта просіць... Рукамі заве.

Некалькі чалавек адразу ідуць да яе.

— Вады,—просіць жанчына. — Дзяўчынка памірае. У яе тыфус.

У жанчыны непрытомныя, застылыя, як шкло, вочы. Заўпалыя шчокі. Побач з ёю на возе, на брудных анучах, ляжыць хворае трохгадовае дзіцё. Левін бяжыць да адной з каганецкіх фурманак, дзе ляжаць яго рэчы, дастае бутэльку малака і падае жанчыне.

— Адкуль едзеце?

— З-пад Смаргоні.

— Як там?

— Пазіцыя. Усё спалілі.

Да каганецкіх падбягаюць хлапчукі, выцягваюць рукі і просяць, як цыганяты:

— Хлеба, дзядзечка...

— Дай, цётачка...

— Дай, дай...

Абоз рухаецца наперад. І каганецкія, і салдаты, што іх вядуць, апускаюць галовы, як вінаватыя.

— Куды едзеце?

— На Менск.

Абоз бежанцаў праязджае павольна. Вось яго апошняя фурманка.

— Чаго задумаліся?—пытаецца Левін у Іры.

— Каб хаця нас не сустрэў такіх лёс...

Левін маўчыць. У вачах кожнага чытае тое самае:

— Каб нас не сустрэў такі лёс...

Каганецкі атрад ідзе цяпер трактам у той бок, адкуль толькі-што праехалі бежанцы. Атрад часта адварачваецца і глядзіць, як абоз аддаляецца, драбнее і хаваецца ў воблаках гарачага пылу. Праз меру прыцягвае позіркі людзей гэты сумны абоз. Пусцее тракт, пыл за абозам прылягае да зямлі. Пагорак з бярозамі на самым тракце хавае ад вачэй апошнюю фурманку. Сярод каганецкіх чуваць уздыхі.

— Каб нас не сустрэў такі лёс...

— Глядзіце.., Глядзіце...

На тракце сірацінаю стаіць воз. На ім пустыя вёдры і лахманы. Воддаль ляжыць конь, выцягнуўшы ногі. Ён цяжка водзіць худымі каросдівымі бакамі і таропіць удаль мутныя фіялкавыя вочы. Парабчук Сакалоўскага з жаласлівасцю і пяшчотай совае ў абвіслыя губы каня жмуток травы. Адна з дзяўчат пачынае ўсхліпваць:

— Каб не было так і з нашымі конікамі...

Вайсковец вымае з кабуры рэвальвер і страляе каню ў вуха.

— Няхай не пакутуе...

А вось яшчэ адна знаходка: свежая магіла на мяжы. Крыжык з бярозавых кійкоў, перавязаных вяровачкамі. Крыху далей яшчэ адна магіла...

— Гэта ўсё бежанцы, тыфус іх косіць,—тлумачыць адзін з вайскоўцаў.

*

„Супчыкі-пупчыкі,
Гоп-чыкі-чыкі-чыкі".

Якое слаўнае прывітанне! Так сустракаюць каганецкіх на месцы акопаў. Дзяцюк без шапкі з русым чубам, кірпатым носам і гуллівымі вочкамі так вітае новых людзей. Ён кідае лапату ў жоўты пясок, пальцы рук і ног у яго растапыраны, як у малпы; ён выгінаецца, рукамі як-бы грае на невідочным гармоніку ды ўсё прыгаварвае:

„Супчыкі-пупчыкі,
Гоп-чыкі-чыкі-чыкі".

Пры гэтым робіць пальцамі брыдкі знак. Спалоханая Іра туліцца да Левіна. З'яўляецца вайсковец з крыкам:

— Дурака не валяй, а працуй, вось табе „супчыкі-пупчыкі"!—і вайсковец раптам ляснуў нагайкай хлапца па голым карку. Дзяцюк войкае, слёзы заліваюць яму вочы, і ён без ніводнага слова бярэцца за лапату.

Ніхто на гэта не зварочвае ўвагі. Навакол мітусня. Сотні людзей працуюць лапатамі. Дзесяткі возяць бярвенне з блізкага лесу. Туды і сюды ходзяць сапёры. Усё гэта на стаптаным жытнім полі. Дзе-ні-дзе яшчэ стаяць кусткі збожжа. Воддаль дыміцца паходная кухня. Недалёка ад акопаў рэчка, а на другім баку—вёска. Сонца ўжо стаіць нізка над лесам і сыпле ў рэчку жмуты іскраў. Кожны з каганецкіх бярэ з фурманак свае

рэчы, далучаецца да сваёй грамадкі і глядзіць на незнаёмы людскі тлум разгублена і збянтэжана.

— Свежанькім выдаць лапаты! Да цямна могуць папрацаваць,—чуе Левін.

А „свежанькія“ пасля доўгай хады выціраюць пот і грызуць тое-сёе з сваіх торбачак. „Свежанькія“ скардзяцца:

— Адсапнуцца не дадуць... Мы-ж не палонныя...

— Не р-разговар-вваты!

Ім выдаюць лапаты.

— Хведасенка! Ты будеш ім паказваць, свежанькім!—камандуе той-жа голас. Гэта вайсковы інжынер з смуглым, загарэлым прыгожым тварам.

Хведасенка бярэ пад казырок:

— Слухаю, ваша... роддзе!

Левін прыглядаецца да Хведасенкі—да чалавека, у чыіх руках знаходзіцца цяпер лёс сарака каганецкіх. Вёрткі, у запыленых ботах, Хведасенка знімае шапку і выцірае хустачкай лоб. У яго круглы, загарэлы, прыемны твар, вішнёвыя вочы, тонкі нос і чорныя ланцужкі-вусікі. Ён стараецца прымаць важнецкі начальніцкі выгляд, але гэта ніяк яму не ўдаецца.

— Ну, рэбяты, арш!—крычыць ён строга, а ў строгім голасе вось-вось уварвецца малады дабрадушны смех.—Вось тут капайце Жыва! Вы ў мяне па дысцыпліне, рэбяты!

Белыя зубы Хведасенкі блішчаць, як часнок, і вочы, паміма яго волі, ласкава пранізваюць „свежанькіх“ людзей. Яны аглядаюцца па баках і не-

ахвотна пачынаюць працаваць лапатамі. Хведасенка рагоча.

— Эй, ты! Барышня! Як лапату дзержыш? Го-го-го! Гэта-ж не каклетку на вілкі бярэш, каб у роцік класці. Эй, барышня, барышня!

Ён бярэ з рук засаромленай Іры лапату і паказвае як трымаць.

— Ай, ай! І якіх гэта пупсікаў к нам прысылаюць. Такой толькі фігелі-мігелі вышываць на шоўку, а не зямлю капаць.

Твар Іры палыхае агнём.

— Яна-ж добраахвотна! Сама ісці сюды хацела!—жартуе адна з каганецкіх дзяўчат.

— Дабраахвотна?—Хведасенка грае вачыма як актор.—І я дабраахвотнік! І я! Вось і пара будзе! Капай, барышня, і не чырваней. Свае людзі—дабраахвотнікі! А ты, Магдуська,—зварочваецца ён да другой дзяўчыны,—большымі порцыйкамі капай. А то мне, дальбог, больш кашы даюць на абед, чым ты лапатай зямлі бярэш.

Тая адгіркваецца:

— Я не Магдуся, а Франуся. Капай сам, калі цябе вялікімі порцыямі кормяць!

Настрой у каганецкіх нядрэнны. „Начальства" папалася вясёлае. Хутка рогат і гігат ахоплівае ўсіх. Здалёк чуваць строгі голас.

— Гэй, ты там, Хведасенка! Не балуй!

— Рэбяткі, рэбяткі! Працуйце, а то і вам, і мне ўляціць... На яго твары шчырае шкадаванне.

— Жыва, жыва! Прашу вас! Мілыя...

Лапаты пачынаюць шорхаць з большым імпэтам. Левін рупна па-вясковаму плюе на рукі і шчыра стараецца. Зямлю капаць яму, праўда, ніколі раней не прыходзілася, а гной не раз капаў у хляве разам з бацькам. Прыламліваецца, прыстасоўваецца і гімназістка. Левін захапліваецца працай, нібы хоча камусьці выплаціць доўг за тое, што вечна над кнігамі сядзіць.

— Старайся ды ўмеру, а то зараз духу ў цябе няхопіць,—шэпча Хведасенка на вуха Левіну і грае вачыма і зубамі да гімназісткі. „Начальнік" аддаляецца і балагурыць з той, што назвала сябе Франусяй.

— Які слаўны салдат,—кажа Іра.

Хведасенка ходзіць ад чалавека да чалавека і паказвае, як працаваць, ці хутчэй як не працаваць...

— Хведасенка, не балуй!—зноў чуваць знекуль грозны крык. Хведасенка хмурыцца і пачынае літасці прасіць:

— Не падкачайце, браткі і сястрычкі...

Цені растуць так шпарка, нібы іх хтосьці спешна расцягвае і рассцілае навакол. Рэчка наліта малінавым сокам. На тым баку рэчкі на вокнах вясковых хат запальваюцца шыбы. Па гумнах туды і сюды мітусяцца людзі. На пагорачку па скошанай канюшыне пабрыквае жарабё. Яно навязана і робіць правільныя кругі на адным месцы. Вя-

роўка служыць яму цыркулем. Жарабё задзірае галаву, выгінае тонкую шыю і ўсімі чатырма нагамі высока падскаквае і балуецца, як вясёлае дзіцё.

— Як хараша...—дзівіцца Сухадолец, парабчук Сакалоўскага, і заўсёды злы і цвёрды позірк яго пачынае мякчэць.

— Эге, не адно слова „халера" ведае гэты хлапчук,—кажа Левін да Іры.

Хведасенка глядзіць моўчкі ўдаль, і на яго маладым твары расплываецца пяшчотная лятуценная ўсмешка. Ён цяпер не бачыць ні коніка, ні акопаў, ні захаду сонца. Не чуе людскіх галасоў, бо сэрцам далёка адгэтуль, у родным стэпу са сваёю сям'ёю...

— Сапраўды прыгожа,—шэпча Левін.

— Вам хараство прыроды,—крыўдзіцца Іра,— а на маіх руках такія мазалі... не мазалі, а раны...

— А вы-ж самі хацелі сюды, каб рамантычную паву-купаву зламіць.

— Кіньце, Левін! Мне так рукі баляць, аж хочацца плакаць.

— Шчо?—усхопліваецца Хведасенка.—Плакаць? Не трэба плакаць такой харошай дзяўчынцы, бо няма мамы, каб слёзкі выціраць.

Шорхаюць лапаты, блішчаць. Усё ніжэй і ніжэй нагінаюцца людзі.

— Яшчэ трошкі папрацуем, дый годзе,—просіць ласкі Хведасенка.

— Да самага цямна!—чуваць здалёк грозны крык.

Людзі гэхкаюць, стогнуць. Левін адчувае ў паясніцы млявасць. З кожным разам зямля здаецца цвярдзейшай і цяжэйшай. Каб гэта можна было цяпер кінуцца дзе-небудзь у траву і ляжаць, ляжаць...

Марудна, як слімакі, паўзуць хвіліны. Хтосьці іх усё адцягвае назад. Дзень гэты годам здаецца.

Відаць, як на тым баку рэчкі селянін, босы і без шапкі, адвязвае жарабё і вядзе на двор. На шыбах памірае сонечнае пажарышча. На лапатах яшчэ ледзь жыве спацелы водбліск серабра. Да рэчкі цягнецца на вадапой стада.

— Куды, ра-б-а-я! — чуваць адтуль грудны жаночы голас.

І не хочацца верыць, што тут капаюць акопы.

У паветра хтосьці лье сіняе чарніла. Людзі ператвараюцца ў цені, а лапаты губляюць у пяску сваё спацелае серабро. Свежая зямля хмеліць, дурманіць і наганяе дрымоту.

*

Раскладаць агонь забаронена. З хатак на тым беразе рэчкі таксама не відаць агнёў. Сёння каганецкія ядуць сваё. Абяцаюць заўтра карміць з салдацкіх катлоў гарачай стравай. Многія ідуць спаць у гатовыя бліндажы. Для жанчын вызначаны спецыяльны бліндаж. Як добра Левіну ў бацькавай куртцы-ватоўцы... Побач з ім тут-жа парабчук Сакалоўскага і яшчэ некалькі каганецкіх. У сіняй цемнаце тоне ўвесь абшар; топяцца людзі, фурманкі, акопы, навезенае бярвенне, паходныя кухні.

Цемру напаўняюць гукі: спакойная чалавечая гутарка, хрыплыя ўздыхі і апетытнае сапенне спячых, хрумсанне і фырканне коняй. Яны звіняць жалезнымі путамі, нібы катаржнікі кайданамі. Хоць усе косці ломіць, а Левіну не спіцца. Свецяць зоркі, вісяць у бяздоннай вышыні лямпачкамі-начнікамі. Ад іх цягнецца бліскучае павуцінне. Цёмнай сцяною высіцца лес.

Перад сном начальства загадала не швэндацца з месца на месца. Расстаўлена варта.

На стаптаным полі ў сіняй дрымоце заміраюць галасы, нібы гутарлівая грамада павольна аддаляецца кудысьці ад гэтага месца. Ужо чутны не словы, а далёкая барабанная дроб. Смачна спяць суседзі Левіна. Толькі парабчук Сакалоўскага трывожна кідаецца з боку на бок, нешта мармыча і не можа супакоіцца.

Сум адзіноты нападае на Левіна і мучыць да болю. Дзе знайсці паратунак? Левін паволі адсоўваецца ад сваіх суседзяў, паўзе наперад на локцях і каленях. У воддалі мільгае святло ад запалкі і пара далоняў—на адзін міг. Зноў цёмна. А вось дробная іскра. Свеціцца агеньчык-светлячок і патухае. Гэта папяроса. Яна зноў ажывае паміж ружовасці пальцаў, прытоена і крадучыся. „Бу-бу-бу"—бубніць ледзь чутная гутарка і вабіць Левіна да сябе і цягне, як блізкага. Адзін голас, з частымі пазяханнямі і ўрывістымі спынкамі, паволі свідруе слых спеўнымі словамі. Другі голас, кплівы, смехатлівы, б'е дробненькім драўляным

малатком па пустой драўлянай пасудзіне. Левін набліжаецца да галасоў па стаптаным жытнім полі так асцярожна, што сам не чуе сваіх рухаў. Галасы паволі вырастаюць у словы і сказы:

— Шмат хто бачыў з нашай роты. У самай гарачцы бою раптам апусцілася воблака і ў белым паказаўся Хрыстос... Рукі ўзняў і сказаў: „Мір вам! Мір вам!" А ў яго вачах блішчэлі слёзы.

— Кінь ты, дурны! І голас у цябе, як у дзячка. А сам бачыў яго?

— Не. Людзі гаварылі, што бачылі.

— То-то, што людзі гаварылі. Эх, ты! Як малое дзіцё ўсёроўна—паверыў.

— А вось немцы туман пускаюць у нашыя акопы, і людзі засынаюць.

— Гэта не туман, а ўдушлівыя газы, а людзі навекі засынаюць.

— Гады, немцы гэтыя! Захапілі польскі горад, забыўся як завецца, дык усіх жанчын там згвалцілі.

— Можа і праўда. І наша афіцар'ё тое самае робіць пры выпадку. Ды не толькі на фронце. Што далёка шукаць. Вось я—рабочы з Лодзі. Ад таварыша ліст атрымаў. Упраўляючы фабрыкай згвалціў маю жонку салдатку. Ну, прыеду, калі жыць астануся, дык распраўлюся з гэтай шэльмай. Потым яшчэ выгнаў яе.

— Выгнаў?

— Выгнаў! Вайна толькі пачнецца ў нашага брата, як вернемся дамоў. А ты—Хрыстос, воблачка. Дурань ты, вось хто!

— Дык выходзіць, што нашыя яшчэ горш за немцаў?

— Усюды роўнае, мой ты саколік. Усюды ёсць і багатыя, і бедныя. Усюды багатыя жывуць з крыві бедных. Тое самае і ў гэтай вайне...

Тут голас пераходзіць у такі шэпт, што Левін не чуе, як ні стараецца. Доўга шапацяць галасы, нібы лес пад ветрам, але ніводнага слова ўлавіць нельга. Левіну становіцца холадна на роснай зямлі. Ён хутаецца ў бацькаву куртку. Ляжыць на спіне і пазірае ўгару. У словах лодзінскага рабочага ёсць нешта агульнае з развагамі нізенькага Гарасіма на каганецкім могільніку, ёсць блізкасць з праклёнамі салдаткі Ганулі, з адозвай аб вайне, якую распаўсюджваў у Вільні рабочы друкар.

Левін раптам уздрыгвае. Недалёка нехта—мабыць, такі цікаўны, як ён сам—паўзе наперад на гэтыя самыя галасы. Левін застывае на месцы і таропіць свой позірк у таемную фігуру, што вызначаецца чорным контурам на сінім фоне ночы. Левін пазнае парабчука Сакалоўскага з торбачкай у руках. Хоча клікнуць парабчука, але стрымліваецца.

Куды-ж ён паўзе?

Левін нячутнымі рухамі соўваецца за ім па роснай зямлі.

Парабчук дапоўз да тых двух салдатаў. Левін пільна прыслухоўваецца:

— Што трэба, хлапчук?

— Нудна аднаму. Пачуў вашыя галасы. І вось...

— Хто ты?

— Прыгналі акопы капаць. Парабак я.

— Парабак? Гаспадар за сябе паслаў?

— За сына.

— Так. Будзь сабе каля нас. Мы ўсе парабкі. І нас паслалі. Самі ісці не хацелі.

— Вось і пацягнула мяне да вас.

— З торбачкай прышоў. Пачаставаць хочаш?

— Сыр у мяне, хлеб. Калі ласка!

— Не жартуеш?

— Не жартую.

Парабчук развязвае торбачку, дастае адтуль нешта белае.

Левін пачуў шорхат паперы.

Голас парабчука знізіўся.

Левін лобіць шэпты:

— „Лісткі", „пракламацыі", „чытайце", „раздавайце сваім".

— Гыш ты які! Частуеш!

Левін пазнае голас лодзінскага рабочага.

— Добра. Паўзі адгэтуль назад. Мы цябе не знаем. Ты нас не знаеш...

Далей Левін ніводнага слова не чуе. Шэпты даходзяць да яго, нібы шорахі лісцяў.

У яго моцна стукае сэрца. Левін зноў зайздросціць Шагалу. Гэта яго пракламацыі. Ён быў нядаўна ў Менску—прывёз адтуль.

Левін прырастае да зямлі. Парабчук паўзе назад да свайго ранейшага месца.

Урывісты шэпт двух незнаёмых ледзь даплывае

да яго вушэй. Левін усхваляваны, у яго застоенай душы нешта варушыцца, непакоіць. Ён яшчэ не ведае: радавацца гэтаму ці не. З сіняй вышыні лятуць залатымі матылькамі зоркі. З-за цёмнага паркана лесу зазірае буйны і яркі твар месяца. Яснее абшар, і на ім павольна вырастаюць чорныя контуры людзей, коняй, фурманак і акопаў.

Левін, звязаны па руках і нагах, апускаецца ў нейкую процьму. У процьме—дзедава кузня. Ён, Левін, раздзімае кавальскія мяхі. Яму толькі восем год. Дзед звініць малатком аб кавадлу. І зусім ён, Левін, не малы, і зусім не ў дзедавай кузні, а ў адной з рэдакцый віленскіх газет. Ён піша верш—такі прыгожы... Не—ён чытае кнігу. Хоча перагарнуць лісток, а той цяжкі, як магільны помнік. Нарэшце перагарнуў і апынуўся на беразе мора. Хвалі,—зялёныя, як трава, і высокія, як горы,—паімчалі яго ў незнаёмы горад. Не—ён у гэтым горадзе нарадзіўся і жыве ўвесь час. І ён зусім не Левін, а стары філасоф-вандроўца. У яго багатыя ўспаміны доўгіх год жыцця. Так жыве ўжо каля сотні гадоў, ходзіць па вуліцах, як грэцкі мудрэц, і апавядае людзям нейкую, яму аднаму вядомую, ісціну. Партовыя грузчыкі—абшарпаныя людзі, ад якіх пахне рыбай і апельсінамі—даюць яму кавалкі хлеба, як жабраку. У іх жаласлівыя вочы і грубыя простыя словы. Так ён бадзяецца на беразе мора месяцамі і гадамі. І зноў ён—Левін, ранейшы знаёмы Левін, і нейчая лапата абкідвае яго зямлёй. Ён памёр, а над ім нахі-

ляецца Іра, прыгожая, як ніколі дагэтуль, засыпае яго зямлёй і кажа: „Ты памёр... Ты памёр..." На яе лапаце грае сонца.

— Уставайце, Левін! Уставайце!

Іра штурхае яго за локаць і глыбока заглядае ў вочы.

Узыходзіць сонца. Зямля халодная і росная. Людскія галасы. Усе збіраюцца на працу. Нізка над галовамі чырлікаюць птушкі.

VII

На гэты раз начальнікам над каганецкімі не Хведасенка, а Піліпенка—вусаты салдат з нізкім ілбом, з раскосымі чорнымі вачыма, з шырокімі сківіцамі. Спачатку каганецкіх пацяшае канчатак прозвішча „енка", што збліжае сягонешняга начальніка з учарашнім слаўным Хведасенка. Але з першых-жа хвілін яны выяўляюць сваю горкую памылку. Піліпенка бесперапынку на іх пакрыквае, успамінае матак, бабак і прабабак, а пры гэтым яшчэ нагайкай пагражае. Пад яго пагрозлівыя крыкі і лаянкі ўсе працуюць маўкліва, да поту, не гледзячы на тое, што яшчэ добра адчуваецца ранічны халадок, і сонца яшчэ не злізала росных ценяў з абшару.

Левін адразу пазнае свайго цяперашняга „начальніка". Той самы „ранены", які ў вагоне, па дарозе з Вільны дамоў хацеў яго, Левіна, выкінуць пад адкос як „нямецкага шпіёна", як „жыда"... Левіна прабірае холад: спазнае—і зноў пачне здзеквацца... А мо' не пазнае?

Калі-ні-калі Левін на яго непрыкметна пазірае. Піліпенка аднолькава крычыць на ўсіх.

— Значыць, не пазнае.

Левін супакойваецца.

Але... Піліпенка яму падміргвае па-асабліваму, нібы стараму знаёмаму, над якім калісьці па-сяброўску пажартаваў.

Левін жыва ўяўляе той вагон, свой страх, калі адчынілі акно вагона ўспамінае сваю падраную напалам чорную палярыну.

...Не зусім прыемная сустрэча...

Аднак няма цяпер таго страху, як тады ў вагоне. Не будзе Піліпенка здзекавацца з яго пры грамадзе сваіх каганецкіх. Левін зусім не баіцца. Ён часта паглядае на размашыстыя рухі парабчука—і нават адвага з'яўляецца. Яна ідзе ад начнага ўчынку Сухадольца. Пачка пракламацый, дадзенная парабчуком двум незнаёмым салдатам, скрадвае страх у Левіна перад Піліпенкам:

— Няма чаго баяцца мяне, калі хлапчукі не баяцца весці змаганне ў арміі супроць царскага рэжыма...

На парабчука Левін глядзіць цяпер як на героя, як на свайго збавіцеля. Ён упэўнівае самога сабе:

...І я тое самае рабіць буду, як Сухадолец. І я! Мы ўсе...

Ён ужо ўпэўнены, што Піліпенка яго пазнаў. Цяпер гэта яго мала непакоіць.

А Піліпенка крычыць да яго толькі ім адным вядомы пароль:

— Чорная палярына!

У Левіна яшчэ ад учарашняй працы ломіць плечы, і рукі і ногі як чужыя. Над усімі каганецкімі Піліпенка цяпер поўны гаспадар—ніводнага з сарака чалавек з вока не спускае.

— Палярына! Палярына,—ён косіць злосныя вочы на Левіна.—Не спаць! А то... Можа германа паглядзець хочаш? Дык я табе зараз пакажу германа!

Піліпенка здзекуецца з яго і мае ад гэтага вялікую прыемнасць. У Левіна гарыць твар, ад гневу і крыўды цямнее ў вачах. Ісці скардзіцца? Каму?

Левін цалкам пад уладай злога і дзікага Піліпенкі... У грудзях пуста, жыццё не міла. Ён, Левін, упершыню не гаспадар над самім сабою.

Сонца ўзнімаецца і пачынае прыпякаць. Лапаты сарака чалавек пад несупыннымі пагрозамі Піліпенкі ўсё дружней і дружней завіхаюцца. На руках Левіна балючыя мазалі. Яны празрыстыя і пухкія і ад лапаты гараць агнём. З яго губ зрываецца цяпер адно злоснае слова:

— Халера...

І ён, як парабчук Сакалоўскага, пачынае знаходзіць уцеху ў гэтым слове.

— Не думай, а капай! Капай такое тваё рыла!

Левін ніяк не можа прывыкнуць да крыкаў прыганятага. Ён пачынае ненавідзець Піліпенку, як ніводнага чалавека да гэтага часу. Той, відаць, гэта адчувае, і ўся яго ўвага—Левін. Ён крычыць над схіленай спіной Левіна:

— Не думай! Не думай!

А Левін думае:

„Каб гэта стукнуць лапатай па ненавіснай галаве Піліпенкі?“ Ад адной думкі прыемная слодыч разліваецца па ўсіх яго жылах, прыемны халадок песціць яго лоб.

„Стукнуць лапатай, стукнуць...“

Пэўна, арыштавалі-б за гэта, збілі-б да страты прытомнасці, кінулі-б у турму...“

— Не думай! Не думай!

„А каб так працаваць месяц, год, дзесяць год. Многія-ж усё жыццё так цяжка працуюць, ды яшчэ пад крыкамі такога прыганятага, ці яшчэ горшага—голада: у шахтах, на заводах, парабкамі ў маёнтках... Як гэта яны прывыкаюць?“

— Працаваць, а не думаць!

„Як гэта тады назіраць за жыццём?—іранізуе Левін і адчувае сімпатыю і блізкасць да гэтых людзей...— А гэта-ж было ў мяне такой асалодай: стаяць збоку і наглядаць, як на жыццёвым шляху сустракаюцца лоб у лоб супярэчлівыя між сабой людскія праўды. Нанізваць гэтыя праўды, як шашлык, на свой філасофскі дроцік і лічыць сябе вышэйшым за ўсё гэта...“

— Не думаць!

Гэтае слова ў Піліпенкі толькі прыпеўка да розных брыдкіх лаянак, што сыплюцца градам на галовы людзей. Ён не змаўкае ні на хвіліну. Некаторых ён ужо агрэў нагайкай.

— Ты надта нагайкай не арудуй!—пагрозліва бурчаць хлопцы, а то...

— Што-о-о? Можа бунтавацца захочаце? — Яго нізкі лоб і морда нагадваюць малпу. Вочы ў яго тупыя і злосныя.—Бунтавацца?

„Я не адзін",—радуецца Левін. Ён расцалаваў-бы гэтых хлапцоў, што адгіркваюцца; аднак сам стараецца так арудаваць лапатай, каб злыя позіркі Піліпенкі не спыняліся на ім... „Эх, каб расступілася зямля ды паглынула гэтага гада, раскрышыла-б яго ў пясок, высмактала-б усю яго кроў..." Небывалыя і страшныя смерці вынаходзіць Левін для Піліпенкі... „Пэўна, дома парабкоў мае, прывык паганяць. А можа нават сам бедны чалавек і хоча паздзеквацца з іншых, як здзекваліся з яго? Чорт яго ведае!"

Сонца смаліць у спіну, як нагайка Піліпенкі. Левін увесь мокры ад поту, але не адважыцца хоць на хвіліну выпрастаць спіну.

— Халера...—шэпча ён.—Горш жывёлы...

Здалёк чуваць жарты і смех. Левін абураецца: „Няўжо-ж людзі яшчэ здольны тут жартаваць і смяяцца? Халера..."

Усё гэта здаецца яму сном, цяжкім сном. Ён зараз прачнецца, і кепскі жарт міне. Адным вокам паглядае на свайго суседа—парабчука Сакалоўскага. Той косіць на Левіна кплівыя вочы з пыліначкамі смеху.

— Чаго вочы на мяне лупіш?—крыўдзіцца Левін.

— Не разгаварваць, а капацы—чуе Левін над сабою крык Піліпенкі, а за крыкам—свіст нагайкі—і агонь апальвае яго спіну...—Палярына!

— Біццаl—раве Левін не сваім голасам. — Ды я табеl Ды мы табеl—папраўляецца ён, сустракаючы спагадныя вочы каганецкіх. — Мы табе не жывёла.—Ён кідае лапату і зноў за яе хапаецца.— Мы табе морду расквасімl „Ранены воінl"

Усе кідаюць працу і ўзнімаюць лапаты, намерваючыся на Піліпенку. Ён бляднее. Вочы ў яго празрыстыя і страшныя.

*

Спачатку ніхто з каганецкіх не бачыць, што на ўсім абшары акопаў адбываецца нейкі незвычайны рух. Нібы ўюны кружацца людзі і глядзяць у неба.

— Ераплан... Ераплан...—енчыць Піліпенка жаласлівым голасам, кідаецца ад каганецкіх да бліндажа і знікае ў адну хвіліну.

— Ага. Вось яму! — радуецца Левін. —Хай яго чорт забярэ з усім гэтымl

Усе ўзнімаюць галовы ўгару. Высока над акопамі ў гарачым блакіце кружыцца аэраплан. Ён прарэзліва і гучна стрыкоча і гудзіць, як малатарня. Знізу ён здаецца груганом, і яго крыллі мільгаюць жоўтым блескам. Ён робіць невялікія кругі, замыславатыя зігзагі і выбірае месца, дзе нешта страшнае ўчыніць на гэтым стаптаным і раскапаным жытнім полі.

— Вось птушкаl Вось прыгожаяl—захапляецца парабчук Сакалоўскага.

Каганецкія спалохана аглядаюцца сюды і туды і не ведаюць, што рабіць.

— Наш, ці нямецкі?—развaжае Левін.— Ён ведае з газет чым пагражае гэта „прыгожая птушка".

Здалёк крычыць да іх нейкі вайсковец:

— Лажыцеся! Лажыцеся!! Ла-жы-цеся!!!

У паветры грукоча, свішча, войкае і лопаецца. У глухіх грымотах дрыжыць зямля. У авечым бляянні падаюць людзі, і слупы пылу з зямлёй змешваюць усё ў адну кашу. Яшчэ і яшчэ раз тое самае. Павольна надыходзіць цішыня, і ўжо з цішыні вырываюцца крыкі і стогны людзей і востры віскат коняй. У некалькіх месцах акопы разбураны. Коні імчацца ў дзікім страху па полі, вырываюцца з аглабель, кідаюць на бок сялянскія драбінкі.

Левін павольна ўстае і ідзе да сваіх.

— Дзе Іра?—пытаецца ён.

Падыходзіць да Іры, глядзіць на яе непрытомнымі вачыма і зноў:

— Дзе Іра? Дзе Іра?

— Гэта-ж я. Супакойцеся...

У лужы крыві ляжыць адзін з каганецкіх хлапцоў з разарваным жыватом і раненай галавой. Валасы склеены крывёй, рукі на жываце. З яго пасінелага мёртвага твара Іра зганяе мух і плача наўзрыд, размазваючы слёзы далонню. Тая дзяўчына, вясёлая і жартаўлівая, што называла сябе Францусяй, як-бы заснула. Яна жоўтая, пальцы скручаныя і на яе правай скроні невялічкая, нібы гузік, ранка з запёкшайся крывёй. Над ёю плачуць усе каганецкія дзяўчаты.

Вайсковы фельчар, чалавек высокі і худы, гадоў

пад пяцьдзесят, робіць перавязкі лёгка параненым. І Левін, яшчэ не зусім прытомны ад гэтай падзеі, чуе строгі голас сівавусага фельчара:

— Хто-бы мог падумаць, што аж сюды прыляціць нямецкі самалёт. Гэта-ж далёка ад фронта.

— Нават чым адстрэльвацца няма,—кажа нейкі бледны салдат з ліхаманкавымі вачыма,—сволачы!— І брыдкая дзікая лаянка сыплецца навакол.

З таго боку рэчкі палае вёска. Крыкі і галошанні далятаюць сюды:

— Ратуйце! Ратуйце!

*

Лісцяныя дрэвы плятуць паветку над каганецкімі. У сінім поўзмроку леса халадок і прытул. Здаецца, што акопы на сотні вёрст адгэтуль. Прыветна спяваюць птушкі.

За каганецкімі спачатку пагналіся, крычалі, пагражалі:

— Вярніцеся, а то будзем па вас страляць!

Некалькі разоў стрэльнулі ў неба, каганецкія былі ўжо ў лесе. Ідуць яны цяпер без сцежкі ў незнаёмай пушчы, але пакуль што ніхто аб гэтым не дбае. Левін азглядаецца па баках:

— Што-ж бы я рабіў, каб быў адзін...

З любасцю глядзіць на грамаду суседзяў. З сарака прапалі двое. Што цяпер сказаць сваякам забітых?. Успамінае пракламацыі і глядзіць на парабчука, як на героя. А той падскаквае, забягае наперад, чакае грамаду, у нецярплівасці ва-

рочаецца назад і падганяе:„ хутчэй! хутчэй! "Вочы яго блішчаць, як ніколі. Ён часта свішча і падпявае:

— Гоп, чыкі-чыкі-чыкі!

— Чаго ты?—пытаецца Левін.

— Радуюся, бо жыву, не астаўся ляжаць з тымі...

Іра ідзе побач з Левіным і трымаецца за яго руку, як маленькая. Яна часта паўтарае:

— Добра, што ў нас такая грамада. Не боязна. А як было страшна там, дзе засталіся нашыя..

— Думаю, што на сапраўдным фронце яшчэ страшней. Там страх смерці дзень-у-дзень, ноч-у-ноч,—кажа адзін з грамады.

— Прывыкаюць,—тлумачыць другі.

— Прывыкаюць? О-го-го! Прывыкнеш! Гэта лёгка сказаць! Прывыкнуць можна да белых абаранкаў, да благой цёшчы, да кульгавага каня, а не да страху смерці.

— Але куды-ж мы ідзем?—цікавіцца Левін.

— Ліха яго ведае.

Пакуль што ніхто гэтым не цікавіўся. Толькі цяпер агледзеліся.

— Праўда, куды мы ідзем?

— Нічога! Не прападзем!

— А я галодная,—сумным голасам абвяшчае Іра.

— І я галодны.

— І я...

Усе раптам адчуваюць голад.

— Дык чаго маўчыце?—дзівіцца Іра.

— Крычаць няма чаго. Дрэвы ці лісце грызці не будзем. А торбачкі там засталіся.

Мяркуюць, што рабіць. Самае галоўнае цяпер: знайсці дарогу, а тады дастаць ежу дзе-небудзь у вёсцы няцяжка.

*

Пачынае радзець лес, сонечныя праменні пранізваюць яго ўкоснымі залатымі пасамі. Куды ні зірнеш—хвойныя пні цягнуцца ледзь не правільнымі радамі, як прысады. Мох пад нагамі падатлівы, пухкі і бліскучы, як плюш. Усе ідуць моўчкі і павольна, аглядаюцца ва ўсе бакі і шукаюць сцежку ці след якой-небудзь дарогі. Раптам спыняецца Іра, кладзе на рот адзін палец і так сур'ёзна кажа: „ціха", што ўсе спыняюцца.

— Здаецца, чую свісцёлку...

— Гэта птушка,—супярэчыць Левін.

— Свісцёлка...

— Птушка...

Уся грамада падзяляецца. на дзве часткі. Адна—за птушку. Другая—за свісцёлку, і ціха ідуць на гэтыя гукі.

— Свісцёлка.

Цяпер добра чуваць некалькі гукаў простай, як спеў птушкі мелодыі... А вось і поле. Хлапчук пасвіць маленькі статак: дзве каровы, цялушку і з пяток авечак. Хлапчук увесь азалочаны сонцам, ён грае на жалейцы. Здалёк відаць хутарок.

— Ай, людзі...—крычыць хлапчук такім спалоханым голасам, нібы ўгледзеў драпежных звяроў. Крыху адбегшыся, спыняецца і давай азірацца на

свой статак. Відаць, баіцца, каб незнаёмыя людзі не забралі жывёлы, непакоіцца і за сваё ўласнае жыццё—палохаецца такой грамады і не ведае, як з бяды выкруціцца...

— Пастой, хлопчык, не бойся...

— Чапаць не будзеце?

— Не будзем...

Каравай ручкай хлапчук затуляе вочы, шморгае носам, нібы нешта непрывычна нюхае, дрыжыць вострымі і бруднымі каленкамі, што тырчаць з падраных штонікаў і просіць-моліць:

— Не чапайце... Не чапайце...

Яго ледзь супакойваюць. Недаверліва, як злоўлены звярок, ён пазірае на грамаду дзецюкоў і дзяўчат.

— Ты людзей баішся, хлопчык?—пытаецца гімназістка.

— Баюся...

— А як да вас на хутар хто прыдзе?

— Я тады хаваюся...

Усёй грамадою накіроўваюцца на хутар.

Іх сустракае трывожны брэх сабак і страх гаспадара—дробнага, нізкага, з прыжмуранымі недаверлівымі вачыма. Ён таксама людзей баіцца. Такімі грамадамі ніколі сюды не прыходзілі. Хутар акружаны лясамі на дзесяць вёрст навакол... Мала хто ведае аб яго існаванні... Гаспадар, маўклівы і поўдзікі чалавек, адмаўляецца накарміць іх.

— Шмат людзей... Не магу...

Тады, не пытаючыся ў яго, усёй грамадою ідуць на гарод па бульбу. Тут-жа раскладаюць агонь і пякуць... Іра кажа, што ніколі ў жыцці нічога смачнейшага не ела. Баючыся, каб людзі ў яго не засталіся начаваць, сам гаспадар вядзе іх некалькі вёрст рознымі сцежкамі аж на тракт.

*

Прыходзіць да Левіна старая сялянка. Яна ў вялізнай посцілцы замест хусткі. Посцілка ахутвае старую ледзь не да самых пят. Выпукляецца жоўтым кружком яе пакутлівы твар. Вочы заплаканыя, набухлыя і чырвоныя: не вочы, а раны. Яна часта шморгае носам, як прастужаная.

Гэта маці Францусі.

Яна нікому ў хаце не кажа „дзень добры" і адразу наступае на Левіна дакорлівым голасам:

— Ты-ж чалавек пісьменны. Чаму не глядзеў за маёй дачкой? Яна, Францся мая, вядома якая— простая. Што яна магла знаць? Яна-ж вядома... Але ты чалавек не абы які, мог-бы паглядзець... абараніць...

Левін расказвае старой падрабязна ўсё, як было, і тлумачыць, што нічога рабіць не мог, і з ім самім магло здарыцца так, як з яе дачкой.

Старая сялянка ловіць кожнае яго слова, падазрона і недаверліва таропіць у яго вочы, ці часам не мяніць, ці не падвох гэта, ды ўсё ківае галавой, нібы кожнае слова Левіна б'е па ёй малатком.

Яна пачынае выць тоненька і працягла, бярэцца рукамі за шчокі, нібы ёй зубы баляць:

— Што я цяпер рабіць буду адна? І куды яе маладыя годы падзеліся? Дзе яны, гады яе маладыя? Пабягу туды сама. Сама туды пабягу... Каля самай рэчкі кажаш? Удваіх разам без трун закапаны, як... як... Ой, божачка ты мой...

Яна маўчыць некалькі хвілін, трымаецца рукамі за шчокі і ківаецца, як маятнік, потым зноў да Левіна:

— Што мне з імі гаварыць, з каганецкімі тымі, але ты ўсё ведаеш—кніжкі чытаеш... І ты нічога мне не прынёс ад яе? Хоць-бы хустку, хоць-бы валасок, адзін тоненькі валасок... А то нічога... Нічагуткі... Ой, божанька ты мой... Усё там засталося, у чужым пяску...

Старая зноў робіць перапынак. Посцілка, што надае яе постаці строгую ўрачыстасць, паволі спускаецца з плеч на падлогу. Маці Франусі ў старым паркалёвым адзенні. На галаве ні то каптур, ні то сіняя хустка, завязаная, як каптур. Цяпер ужо гаворыць сама з сабою:

— Не судзіў мне бог сыноў мець, дык апошнюю дачку вайна забрала. Хай-бы і яе не было, дачкі гэтай. Цяпер сэрца не балела-бы, не ныла. Навошта мне бог дачку даў?... Пабягу... Пабягу туды, раскапаю рукамі магілу, пальцамі вось гэтымі... Яна, бедная, без труны. Выкапаю з зямлі, зірну на яе...

А бацька забітага ў акопах хлапца, стары Лявон, вядомы па ўсёй ваколіцы бондар, непрытомны

ад гора пабег з калом у руках да соцкага, што выганяў з хат людзей акопы капаць, і выбіў усе вокны. Мерыўся яго самога забіць, але соцкі схаваўся. Потым стары бондар бегаў па каганецкай вуліцы без шапкі з ускалмачанымі валасамі і крывёй налітымі вачыма ды ўсё крычаў:

— Не падарую! Не падарую!

VIII

Пасля здарэння пры капанні акопаў трывога ў Каганцах расце. Кожны новы дзень прыносіць новыя чуткі аб набліжэнні фронта. У адзін з такіх трывожных дзён на тракце ў воблаках пылу паказваюцца коннікі. На каганецкіх нападае спалох:

— Казакі... Казакі...

Некаторыя бягуць у лес, бягуць агародамі, гумнамі, не ведаюць, дзе схавацца.

— Гэта-ж не казакі, а стада...

Вайскоўцы гоняць гурт кароў і быкоў. Невялічкі абоз. На адной з павозак пара цэбраў. Атрад конніцы. Салдаты-пастухі з доўгімі пугамі. Пыл асядае на шыбах тонкім слоем, лезе ў горла, трашчыць на зубах. Нібы ад нюхальнага тытуну чыхаюць запыленыя і загарэлыя салдаты. Спачатку гоняць стада на вадапой да возера.

Даўно старая карчма не была так асветлена, даўно не гучэла галасамі людзей і жывёлы. Каровы ў вялізнай стадоле, у пустых хлявах і пунях, на двары.

Белавусы салдат у расхрыстанай гімнасцёрцы пілікае на гармоніку, адбівае такт правай нагой і ўсё ніжэй і ніжэй нахіляе стрыжаную галаву да расцягнутых мяхоў. Не спыняючы музыкі, ён выбірае сабе прытульны куток на вялікім струхлелым ганку карчмы і разухабістым голасам пяе:

Тры дзярэўні, два сяла,
Восем дзевак—адзін я...
Куды дзеўкі—туды я.

Нячутнымі крокамі надыходзіць вечар. На саламяных стрэхах і азяродах яшчэ румянящца крывавыя сляды заходзячага сонца. Вуліца сінее, поўная гукаў і руху. Гармонік і песня прыцягваюць да ганка нямала дзяцей.

— Салдаты... Салдаты...

Дарослыя набліжаюцца павольным асцярожным крокам з сваім вечным запытаннем:

— Што чуваць?

Гарманіст абвяшчае навіну:

Дзеўкі ў лес—я за імі...
Дзеўкі ў поле—я за імі...
Раз-га-ва-ры-рыва-а-ем...

На двары ля студні мыюцца салдаты-пастухі. Жартуюць з дзецьмі, перакідваюцца словамі з дарослымі местачкоўцамі, што аглядаюць кароў і мацаюць іх, як на кірмашы. Тыся, старая цётка Левіна, трасе галавою, уздыхае і разважае сама з сабою:

— Колькі людскіх слёз. Бедныя гаспадыні пла-

калі-галасілі па сваіх кароўках. *Усё для арміі-шмарміі!*

Калі-ні-калі жаласліва і працягла зарыкае, замукае карова. Нібы разумее цётчыны словы. У некаторых поўнае вымя. І старая Тыся кажа строгім голосам:

— Даіць трэба!

Рабая крутарогая карова адклікаецца меланхалічна:

— М-м-гу-у-у...

Да густых вербаў, да платоў, да стада і людзей туліцца вечар у сінім балахоне, гасіць апошнія палаючыя лучыны сонца на вышках хат, азяродаў і дрэў.

Салдаты чысцяць у карчме пакой для начальства. Чорнамазы і лянівы дзяншчык кіпяціць ваду ў адзінай у карчме ўцалеўшай печцы—у каморцы Левіных дзядзькоў. Стары Бенцыян тарапіць вочы ў агонь, бярэ вугольчык, кідае ў люльку і нецярпліва цмокае замаслены цыбук. Ён становіцца ў позу вартаўніка, пільнуе ад дзяншчыка свае бэбахі.

У вачах дзяцей і дарослых на двары і вуліцы адзін выраз:

— Зусім не страшна...

Паасобна ў кутку ля сцяны стаіць Левін з Ірай. Апошняе здарэнне пры капанні акопаў іх вельмі зблізіла. Адзін аднаго завуць пяшчотнымі імёнамі. „Ты" і „вы" ў Левіна ўжо не існуе як нейкая нявырашаная праблема. Яны цяпер стараюцца

толькі аб адным: знаходзіць для сябе такі прытульны куток, каб не трэба было баяцца сведак.

Больш за ўсіх сягоння непакоіцца садоўніца Маўра, баіцца, каб салдаты не палезлі ў сад. Яна падыходзіць да Іры і Левіна ды шэпча ціханька, ціханька. І не могуць яны—Левін з Ірай—схаваць сваёй радасці: усю ноч будуць сад вартаваць. Ноч непрытомнага шчасця...

Мыюцца салдаты-пастухі, труць дачырвана твары і выціраюцца белымі ручнікамі. Дзівяцца каганецкія:

— Якія адкормленыя і гладкія салдаты! Дай бог кожнаму такую вайну! Малака і мяса ў іх па горла...

Салдатам падабаецца гэтае мястэчка.

— Як слаўна тут, як хораша! А дзе-ж тутэйшыя дзяўчаты? Дзе тутэйшыя красавіцы?

Хтосьці паказвае на старую Тысю:

— Дзяўчаты? Вось адна...

— Го-го-го-о-о-о...

*

Салдатка Ганула нясе ў карчму вялікі ахапак мурага. Начальства любіць спаць на сене. Два начальнікі стада з афіцэрскімі пагонамі ласым вокам паглядаюць на акругленыя грудзі салдаткі.

— Ад яе мурагом пахне,—кажа адзін з іх з вострым носам і тонкімі рысамі загарэлага твара.— Мурагом і сырадоем.

— А якія вочы...—дадае другі, лысы, з русай стрыжанай бародкай.—Эх, малодка...

Чырванее Ганупя і цяжка ўздыхае.

— Чаго так уздыхаеш?

— Мужа на вайне забілі...

— Многіх мужоў на вайне забіваюць. Твой не першы і не апошні. Эх, ма...

На старым століку гарыць стэарынавая свечка. Увесь пакой у ценях. Твары начальства ў поўзмроку здаюцца Ганулі такімі добрымі, іхнія меладыйныя галасы такімі спачувальнымі... І Ганулю раптам агортвае жаль. Яна хвіліну маўчыць, а пасля адважваецца і кажа:

— Каб гэта мой Ляксандра папаўся раней да вас пастухом, дык жывым-бы застаўся...

Зусім неспачувальныя ноткі чуе Ганупя ў словах аднаго з афіцэраў.

— Спазніўся твой Ляксандра. Хіба на тым свеце стада пасвіць будзе ў святой Цыцыліі...

З двара чутна рыканне кароў. Рупная гаспадарчая думка з'яўляецца ў Ганулі: яе кароўка ялаўка, сёлета не ацялілася. Добрая каза больш малака дае. А хлопчык смокча пустыя грудзі, цягне, як п'явачка... *Ёй аж млосна робіцца*, а дзіцё ўсёроўна вечна галоднае, плача так, што жыцця ад яго няма. Яна часта заходзіць да Левіна па кавалачак цукру, пажуе мяккі хлеб з цукрам, паложыць у анучку і совае хлопчыку ў рот сусолачку...

— Прынясі яшчэ сена, малодка. Заўтра назад забярэш, а за фатыгу на!—і афіцэр з дробнымі вусікамі дае ёй рублік.

Яшчэ ахапак мурагу прыносіць Ганулп, сцелена падмеценай падлозе ў старой карчме і нясмелыя словы да афіцэраў просяцца на язык:

— Паночкі...

— А? — адварочваецца да яе маладзейшы. Ён дастае са скрынкі кансервы, шклянкі, звініць лыжачкамі і мерае Ганулю з босых ног да грудзей.— Што скажаш, мілая?

— У вас гэтулькі кароў... Ці няможна падаіць адну...

— Можна... можна...—Ён зазірае ёй у вочы-вазёры і гладзіць гарачай рукой па яе плячах. Ганулп ўздрыгвае, чырванее.—Не бойся, малодка... Прынясі вядро і даі колькі хочаш. Толькі...—Ён міргае свайму таварышу. Той адразу выскаквае з пакоя.— Толькі ведаеш, ты без мужа, а я без жонкі...— І мы якраз пара... жаніх і нявеста...

Афіцэр цягне яе на сена. Ганулп вырываецца і бяжыць, абодвума рукамі штурх у дзверы. Яна ўцякае.

*

— Вайна не заўсёды кепская рэч,—жартуюць каганецкія з „землячкамі“.

З каганецкіх шмат хто доіць кароў вайсковага стада. Дояць такія, што ніколі ў жыцці не даілі— Грыпіна бескароўніца, Зося, што на выгане жыве адзінока ў старой лазні.

— Эх, малачко...

І дзесяткі рук—цырк, цырк. Малочны дожджык

льецца ў вядзёрцы, у дайніцы. Зыкі вясёлага дожджыка плывуць цукровымі струменьчыкамі ў цішыню і заглушаюць сапенне жывёлін у вялікай, як поле, стадоле, на дзядзінцы, па хлявах. Каганецкія жанчыны гладзяць шыі кароў, песцяць вымя і сардэчныя ласкавыя галасы сыплюцца папацёмках.

— Цёлачка... цёлачка...

— Матухна родная...

— Лю-у-бачка...

— Ра-бенькая...

Якія прыемныя галасы! Якія чулыя і шчырыя слаўцы! Якія добрыя людзі ў Каганцах!

— Э-э-эй... Не брыкайся!

І нават на такую неласкавасць з боку вайсковых кароў адклікаюцца з ласкавасцю ў голасе.

А вось і радасць, зусім новая ды неспадзяваная.

— Кантаровічыха быка даіць хоча.

Сямейны, свойскі гігат каганецкіх жанчын звініць, як ніколі весела і дружна. Старая Тыся, Левіна цётка, знаходзіць у цёмнай стадоле бліскучую рыфму:

— „Малако-шмалако..."

Уводдалі шэпчуцца салдаты. Гавораць жартам аб нейкіх цэбрах.

— І яны вясёлыя, і яны радасныя.

Адзін светлы каганецкі мудрагель развражае ў поцемках:

— Заўсёды радуецца і той, хто ўчыняе радасць свайму бліжняму.

І мудрагель разгортвае перад сваімі бліжнімі небывалыя мары:

— Каб такая лагода, як сёння ў нас, у Каганцах заўсёды панавала, тады хай сабе ўвесь свет ваюе, а мы будзем даіць...

І якія слаўныя каганецкія жанчыны. Адна з іх ўзнімае голас:

— Ганулял Га-ну-ля! Дзе-ж гэта салдатка Ганулял? Чаму-ж яе няма? У яе-ж малое дзіцё, а карова, здаецца, зусім запускаецца.

*

Маўра расстаўляе па садзе варту—Іру і Левіна. Сёння Маўра як ніколі пакорная. Левін гладзіць яе па валасах, а яна маўчыць ды прыслухоўваецца (мо' прыслухоўваецца—ці салдатыне ідуць яблыкі красці?). Але што Левіну Маўра. Яе характар не ў яго гусце, яна нейкая наравістая: Іра—вось хто запаўняе цяпер увесь яго свет.

Маўчыць сад. Толькі калі-ні-калі нешта шарахнецца паміж галін і стукнецца глуха вобземлю. Гэта дрэва спрасонку губляе яблык. А месяц расце над садам вялізным залатым яблыкам. Левін і Іра ніяк ад яго схавацца не могуць. Яго срэбныя валокны пранізваюць усе вузялкі і пляцёнкі густых галін. Пахнуць яблыкі і блішчаць пад месяцам дзіцячымі галоўкамі.

Белавалосая садоўніца соваецца між яблынь і груш па роснай траве і гукае:

— Дзе вы? Дзе вы?

І выходзіць слова „дзевы". Нібы патаемныя дзевы тулююцца між яблынь, і яна іх заве.

— Вартуем! Пільнуем!—адказвае Левін за сябе і Іру.

— Вартуйце і пільнуйце!—падбадзёрвае іх Маўра неспакойным голасам. Яе цяпер непакоіць адно:

— Што яна ці яе вартаўнікі зробяць, калі салдаты нападуць цяпер, нахлынуць сюды натоўпам ды будуць яблыні трасці?..—Нічога не зробяць...

Маўра трывожыцца.

І нібы не валасы ў яе, а месячнае павуціннe.

Яна салдатам вочы выдзярэ. Начальству паскардзіцца. Яна не з баязлівых.

— Дзе вы? Дзе вы?

— Вартуем! Пільнуем!

*

У гэту ноч апускаецца з яснага неба на Кагапцы млечны шлях. Усё мястэчка доіць нечаканых кароў. „Зайцы", што хаваліся ў пуні Кантаровіча, вярнуліся ў пакой і па-звычайнаму заселі за карты.

У хаце цішыня, як ніколі, бо ўсе каля старой карчмы. Толькі за дашчанай сценкай стары Лейба Кантаровіч гудзе над кнігай голасам жабрацкай ліры.

— Якая месячная ноч...—любуецца адзін з „зайцоў"-барадачоў, Гарэлік.—Каб не страх вайны, было-б зусім добра.

Па сценах тры цені з картамі ў руках. Цені нязграбныя і вялікія, галовамі ў столь упіраюцца.

Карты—як цагліны. Жанглiруюць цені цаглінамі. Тасуюцца, перасыпаюцца карты-цагліны і ледзь не ў паветры лётаюць. З аграмадных рук па сцяне раскідваюцца цагліны дзівоснымі веерамі, рассыпаюцца і зноў зроствацца ў адно.

— Ага! Ага! Папаўся!

— Туз, каб яго качкі! Туз падвёў!

— Хто цяпер тасуе?

— Я! Я!

Звон срэбных манет.

Ляжыць Шыман Кантаровіч на канапе, глядзіць на ігру ценей на сценах і быццам да іх гаворыць:

— Яшчэ пры маёй памяці, раней за царскую манапольку, у гэтай карчме мужыкоў паілі з бочак. А цяпер там каровы, малачко.

Ніхто яго не чуе.

— Кароль падвёў, кароль! Каб ён здырдзіўся!

— Бунтар, не чапай караля.

Шыман Кантаровіч зноў сам з сабою:

— Ну яе з гэтым малаком! Ці мала свайго! Але вось квапунак. Дзеці таксама пайшлі...

Вострыць вушы гаспадар. Прыслухоўваецца. За сцяной ля адчыненых акон чуе крокі. „Га"!— кажа ён настарожана і, як спружына, усхопліваецца з канапы. Дзве салдацкія фізіяноміі глядзяць праз акно на карцёжнікаў ні то з зайздрасцю, ні то з цікавасцю. Твары ў іх бронзавыя. Вочы цёмныя і таямнічыя. Голас Шымана Кантаровіча дрыготны і праз меру ветлы:

— Чаго за акном стаяць? Заходзьце, землячкі у хату...

У адказ смяшок.

Уздрыгваюць цені на сценах і застываюць з картамі ў руках.

— Заходзьце ў хату...

— Грайце. Мы так сабе...

*

Сакалоўскі нясе начальнікам стада пачастунак: яйкі, масла і гарэлку. У яго гатова цэлая прамова аб вайне і яе героях. Ён ад усяго сэрца гатоў падзяліцца з героямі сваім дабром... А тут вялізнае стада. Ён-жа сам скуплівае гаўяду для арміі... Можа што якое... Ён-жа не ёлап... Ён-жа не... ды мала што...

Ён далікатна пытаецца:

— Можна?

— Па-жалста...

Сакалоўскі працірае вочы-шчылінкі, аглядаецца—і вочам-шчылінкам не верыць. З губ зрываецца незвычайна радаснае „здрасце".

— Сакалоўскі?

— Пан Ждановіч!

Узаемнае здзіўленне. Вітаюцца. Вось зараз зазвініць пацалунак. Сакалоўскі ўжо губы ў трубку выцягнуў, але афіцэр з русай эспан'ёлкай грэбліва адсоўваецца на некалькі сантыметраў...

— Пастухом? Разумею... Р-разумею... Эх, часы насталі: пан Ждановіч начальнікам стада! Ха-ха-ха!

— Лепш стада кароў за стада салдат. З каровамі спакайней.

— Разумею... Р-разумею... Дык можа пойдзеце ка мне на вячэру з гэтым панам? На чым-жа тут спаць? У мяне пераначуеце.

— Мы-ж не ў акопах. Дзякую. Не пойдзем. Трэба глядзець за дабром.

— Так... так...—згаджаецца Сакалоўскі.—А калькі, пане Ждановіч, праплыло вады, як я ў вас арандаваў маёнтак. А-я-яй! — Сакалоўскі ківае галавой, і вочы-шчылінкі заплываюць алеем.—А ў вас-жа тут цэлы кірмаш, пане дабрадзею.

— Усюды так, дзе толькі спынімся на начлег. Трэба-ж, каб хто-небудзь даіў нашых кароў. Бачыў, якія морды ў маіх „землячкоў"? Гэта ад малачка і мяса. А вось зараз сыграем камедыю.

— Разумею... Р-разумею, пане Ждановіч. Пан не з ёлапаў.

Апошняга кампліманта пан Ждановіч не чуе, бо раптам з яго зграбнага тонкага рота вырываецца грубы, начальніцкі выгук:

— Смір-рноў!

З'яўляецца дзяншчык—чарнявы, хітры і гультаяваты.

— Пакончыць з малаком!

— Слухаю вашаскароддзе.

На двары ўзнімаецца шум. Віскат і праклёны баб змешваюцца з салдацкімі галасамі.

— Нам-жа дазволілі.

— Нас-жа прасілі!

— Начальства загадала. Нічога не ведаем. Лейце ў цэбры.

— Гэй ты! мурзатая!

— Сам мурзаты! Дармо даілі для вас. Лепш на зямлю вылью.

— Заарыштую! Такая ты ды сякая!

Віскат і крыкі зліваюцца ў вураган, у дзікі галас.

— Бабскі бунт,—жартуе Сакалоўскі.

— Зараз іх супакою. Буду страляць у паветра.

Пан Ждановіч выходзіць на двор.

— Казакаў няма на вас, чэрці!—чуе Сакалоўскі голас пана Ждановіча.—Па дамах! А то...

Некалькі гучных стрэлаў адзін за адным наводзяць супакой.

У адказ чуваць плач дзяцей і тупат ног.

— Супакоіў,—кажа пан Ждановіч на парозе пакоя. Ён падыходзіць да стала і запальвае яшчэ адну стэарынавую свечку.

Доўга шэпчуцца Сакалоўскі з панам Ждановічам. У гэтых пашаптушках прымае ўдзел і другі афіцэр. Потым горача б'юць па руках. Сакалоўскі выймае з кішэні тоўсты бумажнік і пачынае лічыць грошы набожным шэптам.

— Лёгкая ў мяне рука, пане Ждановіч. Вы складзіце акт, што ў вас па дарозе пала пяць штук, а я іх зарэжу і адпраўлю мяса ў Менск. Дык прабуйце маю гарэлачку, пане дабрадзеі!

Навакол карчмы ходзіць варта.

*

Шастае Маўра між дрэў па роснай траве і па яе пукатых плячах, як два струмені малака, плывуць дзве касы. Ходзіць яна па садзе ціха-ціха і прыслухоўваецца да шолахаў. Туліцца шчакой да паркана. Пад месячным ззяннем відаць возера, а над возерам белы, як малако, туман.

Левін з Ірай сядзяць на камені ля самага краю саду, скуль гародамі можна дабрацца да карчмы. Увесь час яны адзін адному выкрываюць таямніцы сваіх сэрцаў. Чорныя сілуэты карчмы ды іншых насупленых будынкаў нікому не скажуць аб гэтых таямніцах. Нікому...

Левін з Ірай далёкі ад усяго і ўсіх. Няхай шуміць каля карчмы, няхай сабе там страляюць. Яны ўжо стрэляныя. Акопы капалі... Над іх галовамі нямецкія бомбы рваліся, нямецкія самалёты лятали... Людзі гінулі, вёска гарэла. Яны ўжо нюхалі порах...

Ад страляніны ля карчмы ў Маўры цямнеюць бірузовыя вочы.

Плечы ўздрыгваюць, нібы ад холаду. Яна крычыць:

— Левін! Войская! Дзе вы? Страляюць...

— Хай страляюць...

*

Ад раптоўных стрэлаў на сценах хаты Кантаровіча вялізныя нязграбныя цені карцёжнікаў выпускаюць з рук карты. На сценах добра відаць, як цені картаў сыплюцца ўніз цаглінамі са збу-

ранай будыніны. А вось і цені людзей шусиулі са сцен. Іх ужо няма.

„Зайцы" паказваюць Шыману Кантаровічу падэшвы сваіх ботаў і выскакваюць праз акно на двор.

Шыман Кантаровіч праціраe вочы.

„Га? Што?"

Ён так моцна спаў на канапе. Як падстрэлены імчыцца на ганак:

— Што гэта такое? Страляюць... А жонка... а дзеці... Малака запатрэбілася... Нібы свайго мала... Са свету згубяць і мяне і сябе...

Ён ідзе па галоўнай вуліцы мястэчка—па млечным шляху—насустрач сваім.

Яго бацька, стары Лейба, пачуўшы страляніну, спыняе свае лірныя гукі,ківае галавой і кажа:

— Н-ну-у... н-ну-у...

Чытае якраз тое месца ў біблії, дзе маляўніча апісваецца, як вакол саламонава ложка са сланёвай косці за пышным балдахінам з золататканай парчы стаяць на варце асілкі-веліканы. Шэсцьдзесят з правага боку і шэсцьдзесят з левага. Яны ў панцырах у жалезных шаломах. Пры іх мячы, лукі і калчаны з вострымі стрэламі. Яны вартуюць салодкі сон цара з яго тысячапершай жонкай, пастушкай Суламіфай. У гэтай красуні-пастушкі зубы, як стада белых авец, а грудзі—два ўзгоркі.

Ведае стары Лейба, што Суламіфа не дзяўчына, а сімвал,—сімвал Ерусалима. Так напісана ў каментарыях раві Шлойма Іцхокі. „Зубкі Суламіфы—

вінаградары Палесціны, а яе грудкі — Майсей і Аарон...“ Аднак стары дзівіцца: ён, Лейба, не мог-бы спаць пры варце ў сто дваццаць лейб-гвардзейцаў... Гэта, мабыць, таксама сімвал. А вось страляніна ў Каганцах не сімвал. У чорнай ярмолцы на сівых валасах выходзіць Лейба на вуліцу. Сустракае спалоханых каганецкіх жанчын з пустымі пасудзінамі...

— А дзе малако?

— Салдаты самі п‘юць сырадой.

*

— Аднак, што там дома з бацькамі, братамі і сёстрамі, — думае Левін. — Пэўна, напалоханы страляцінай... Непакояцца аба мне...

— Трэба ісці дамоў. Пойдзем, Ірачка, начаваць да нас. А можа дамоў хочаш?

— З Маўрай застануся.

Левін ідзе дамоў гародамі.

„На ўсялякі выпадак спакайней...“

Чуе гаспадарчае пакрыкванне Сакалоўскага на свайго парабчука Сухадольца. Яны гоняць перад сабою пяць кароў.

— Гэй вы, ёлапы!

Сакалоўскі паганяе кароў доўгім дубцом.

Спяваюць пеўні. Спачатку зацягвае адзін. Заім чуваць галасы пеўняў з усёй ваколіцы:

Старая карчма жыве сёння па-новаму. На двары вогнішча, гутаркі, папяросныя агенькі.

Калі-ні-калі чуваць сіратлівае рыканне каровы.

— Набліжаецца... Набліжаецца фронт...

Не сам Левін гэта думае, а нехта ўтыкае ў яго мозаг, у рамантычнае сэрца вострую шпільку...

— Фронт набліжаецца сюды павольнымі зладзейскімі крокамі.

Левін стараецца разважаць аб вайне расплыўчата; яго думкі, як малочны туман над возерам, але ўспамінае нямецкі самалёт, трупы парабчука і Франусі.

На парозе хаты яго сустракае з нарыхтаваным плачам маці.

— Дзе ты шляешся па начы? Мы так напужаны. Гэта табе другія акопы?

І яна выказвае свой страх больш выразна:

— Цябе-ж маглі-б забіць.

*

Спульнікі Сакалоўскага, Шыман Кантаровіч і „ціхі анёл"—Гарэлік, даведваюцца назаўтра аб каровах з вайсковага стада. Пачынаецца гандлёвая спрэчка:

Шыман Кантаровіч. Гэтыя пяць кароў трэба дзяліць на тры часткі.

Сакалоўскі. Ні ў якім разе, мае дабрадзеенкі. Гэтыя каровы ніякага дачынення не маюць да нашага хаўруснага гандлю. Яны-ж... Ну, разумееце, якія яны... І я не ёлап, каб красці для вас усіх.

Шыман Кантаровіч. Але мы аб гэтым ве-

даем, а раз ведаем, дык усёроўна, як-бы кралі разам з табою.

Сака́лоўскі. Я-ж таксама ведаю, дзе асталіся пакрадзеныя тавары з крамы Войскай. Ці-ж я ў цябе прасіў, каб мяне ў хаўрус прыняў? Здаецца, не прасіў, ёлап ты.

Шыман Кантаровіч. Там крама, а тут каровы. Зусім іншая справа.

Сакалоўскі. Іншая справа? Не, брат. Я не ёлап і досыць аб гэтым гаварыць. Сваё левае вуха бачыш? Так будзеш бачыць заробак ад гэтых кароў. А ты, Гарэлік, што аб гэтым скажаш? Дай паслухаем „ціхага анёла"—Гарэліка!

Ціхі анёл. Я? Мне ёсць шмат аб чым гаварыць і з вамі і з Кантаровічам, але ў вала доўгі язык, а ён не можа гаварыць. Я ведаю адно—давай і давай грошы на гандаль! А рахункаў ніяк праверыць не магу. Ці-ж буду скандалы рабіць, калі я звязаны па руках і нагах: кожную хвіліну дрыжу, каб не злавілі, як зайца.

Сакалоўскі і Шыман Кантаровіч. А як наконт кароў?

Ціхі анёл. Калі гаварыць паводле сумлення, дык павінна быць гандлёвае сумленне. Каровы трэба дзяліць пораўну на тры часткі.

Сакалоўскі (*смеючыся*). Вы, ёлапы міленькія не крадзеце для мяне, і я не думаю красці для вас. І хваста ад каровы не дастанеце!

Шыман Кантаровіч. Тады фірмы нашай не дадзім. Сам важдайся!

Сакалоўскі. Мая фірма лепшая за вашу!

(*З свайго пакоіка высоўваецца ў чорнай ярмолцы стары кніжнік Лейба Кантаровіч*).

Лейба Кантаровіч. Ша, дзеткі. Не рабіце шуму. Кіньце сварыцца. (*Нюхае тытун і чыхае*). Аб такіх справах трэба ціханька-ціханька гаварыць. А то бог раззлуецца і можа здарыцца, як з каровамі ў фараонавым сне: пяць кароў глынуць увесь ваш гурт. Трэба вырашыць справу ціха, пачэсна і па-купецку. Калі Сакалоўскі ад сябе прадасць—будзе крадзёж, а калі ўсе разам у суполцы—тады гэта гандаль. Скажам так: калі на вайне хто каго заб'е, дык гэта бравы салдат, а калі чалавек заб'е чалавека дома, дык гэта ўжо разбойніцкая справа. Вось я і кажу (*зноў нюхае тытун*): каровы трэба дзяліць на тры часткі.

Сакалоўскі (*раззлаваны*). А крама Войскай? Ты, стары талмудыст, даў мне частку з гэтай крамы?

Лейба Кантаровіч. Талмуд—талмудам, а гандаль—гандлем. Крама? Там не мы адны былі, а цэлая кампанія...

Сакалоўскі. І ў мяне, ёлап стары, была цэлая кампанія, два начальнікі, салдаты, а парабкам трэба таксама горла заткнуць.

(*Ланцуг спрэчак цягнецца доўга. Кожны застаецца пры сваім. Стары кніжнік вяртаецца ў свой пакой*).

Ціхі анёл. Вярніце мне мае капіталы, і я паеду дамоў.

Шыман Кантаровіч (*падміргвае адным хітрым вокам Сакалоўскаму*). Вашы капіталы ляжаць у таварах разам з нашымі капіталамі. Трэба пачакаць, пане Гарэлік. А мы для вас дастанем дакумент, дастанем адтэрміноўку ад воінскай павіннасці, і ўсё будзе добра. Толькі—ша!

Ціхі анёл. Дык старайцеся, а то ў мяне рукі звязаны.

(Сакалоўскі і Шыман Кантаровіч пераміргваюцца. Яны адзін аднаго разумеюць: каровы падзеляць на дзве роўныя часткі, а „ціхаму анёлу"— кукіш, толькі „ша"...).

IX

Яны стаяць на вуліцы недалёка ад былой манапалькі. Адзін з іх—кульгавы Макар. Другі—камлюкаваты шырокаплечы чалавек у салдацкай вопратцы. У яго шырокі твар, абрамлены густой шчоткай валасоў колеру іржавага жалеза. Пад густымі такога-ж колеру брывамі спакойныя, чыстыя, шэрыя вочы. У нейкім здзіўленні яны ўтаропленыя ў кульгавага Макара. Па выгляду яму ад сарака да пяцідзесяці год. Бярозавым кіем ён нібы нешта піша па зямлі. Рыжавалосая дзяўчынка гадоў васьмі водзіць тоненькім пальчыкам па двухгаловым арле на бліскучай бляшцы яго раменнага пояса. Ён дае свой бярозавы кій дзяўчынцы і лезе да сябе ў кішэнь штаноў правай рукой.

Назіраючы за яго рухамі, павольнымі і асцирожнымі, кульгавы Макар гаворыць да яго спачувальным мяккім голасам, як да хворага:

— Па-мойму, табе лепш з люлькі курыць, менш зажданіны. Я сам паважаю толькі люльку.

— Не прывык, браце ты мой. Ах, ты!—і, дастаўшы з кішэні штаноў акуратна зложаную газеціну, абмацвае паперу, як-бы прабуючы яе таўшчыню, і адрывае кавалак на папяросу. З тымі-ж рухамі ён дастае капшук з махоркай і так асцярожна сыпле ў паперку, нібы мае справу з залатым пяском. Вочы па-ранейшаму ўтароплены ў кульгавага Макара.

І Макар яго папярэджвае:

— Досыць!

Чалавек у салдацкай вопратцы кажа сваё прывычнае: „Ах, ты!“ і скручвае папяросу.

Кульгавы Макар праз меру ўслужна і далікатна запальвае запалку, дае прыкурыць і гаворыць пацяшальным голасам:

— Ведаеш, Антось? Мой Міхалка піша, што хутка прыедзе. Ён ранены ў правую руку. У больніцы аднялі яе вышэй локця.

— Ах, ты!

— Дык слухай-жа. Наста, жонка яго, ведаеш яе, у той-жа дзень, як прышоў ліст, уцякла да сваіх. „Куксы баюся“, кажа. І хлопчыка, унука майго, забрала, шэльма.

— Ах ты! Яго бяда ўсё-ж не такая, як мая...

— Як гэта яно ў цябе здарылася?

І з апавядання, кароткага і спешнага, відаць што мо' ў соты раз адно і тое самае суседзям расказвае і з кожным разам стараецца гаварыць больш каротка:

— Кантузілі. Прачнуўся пасля гэтага аж у шпі-

талі. Ляжу сабе. Чую—ходзяць, гавораць. А ноч доўгая, цёмная—сваіх пальцаў не бачу. Мацаю вакол сябе падушку, коўдру, сваю галаву. Уцяміць не магу, чаму лякрыцтва не свеціць? Ах ты! А навакол—шаптушачкі міласэрдных сясцёр. Вастру вуха: „Аслеп, кажуць, дзядзька гэты". Хтосьці падыходзіць. „Хто?"—пытаюся—„Доктар". І я да яго: „Што гэта са мною, чаму нічога не бачу?" Ён бярэ мяне за руку, і чую яго нейкі сарамлівы голас: „Дома на свежым паветры бачыць пачнеш". Тут мяне нешта такое схапіла з самага нутра... Б'юся галавою аб ложак і выю... Ах ты! Выю, як воўк. Жаночы голас міласэрднай сястры просіць-моліць мяне: „Супакойцеся, дзядзя, дома паправіцеся." А я — у гвалт: „Труціце мяне, рэжце — сляпым дамоў не паеду!" — „Супакойцеся",—чую жаночы голас, такі добры, і яна гладзіць маю руку, як малога хлопчыка, а я плачу. Ах ты! А вакол мяне туп-туп людзі. „Зусім не пазнаць, што сляпы"—дзівяцца ўсе.

Кульгавы Макар згаджаецца з усімі:

— Каб не ведаў, дык, сапраўды, па вачах не пазнаў-бы.

Паволі сляпы салдат уваходзіць у азарт апавядальніка:

— А каб ты ведаў, якое здарэнне было са мною, як выпісалі з больніцы. Вядзе мяне адзін землячок на вакзал, вядзе так асцярожненька—і раптам шусь мне ў самае вуха: „Гіх ты, чорт! Генерал ідзе"—і туп-туп ад мяне на некалькі крокаў,

каб чэсць, аддаць як палагаецца. Ах ты! Я астаюся адзін. „А гэты хто?—грыміць генерал генеральскім голасам.—Чаму стаіць, як той асталоп?" Землячок бравым голасам адказвае свой рапарт: „Дазвольце, кажа, далажыць вашаму высокапрэвясхадзіцельству—так точна! Гэта сляпы!"—„Сляпы?! — дзівіцца генерал. — Прытвараецца мерзавец!" — і шпорамі дзынк-дзынк да мяне. — „Так точна, кажу, ваша высокапрэвасхадзіцельства, сляпы!" А вакол шушукаюцца, тупаюцца і чартыхаюцца не на мяне, а на генерала. Ах ты! Прышлося гэтай мордзе генеральскай паказаць дакумент. „Па вачах тваіх, кажа, гэта не відаць". А я і сляпымі вачыма стараўся, як палагаецца, есці начальства.

Кульгавы Макар шчыра плюецца ад абурэння:

— С-сукін кот! У морду плюнуць трэба было генеральскую!

— Эге-е-е! Плюнуў-бы, а потым як кінулі-б цябе, сляпога, як мяшок той, у турму, дык і пляваўся-б там.

З ганка бацькавай хаты Левін слухае гісторыі сляпога з цікавасцю, хоць чуў іх ужо за апошнія дні ў розных варыянтах. У бытнасці Левіна лясным прыказчыкам, рыжы Антось быў у яго адным з лепшых лесарубаў. А які вокамер у яго быў. Зірне, бывала, на хвою і ўжо ведае, што з яе рабіць. Яго работу бракаўшчык-немец ніколі не бракаваў. Левін памятае, як гэтыя шэрыя вочы прамяніліся, калі яго сын-хлапчук заўважыць зайца ў лесе.

І вось тры дні таму назад:

Едзе рыжы Антось праз мястэчка. Дзеці каганецкія за фурманкай бягом:

— З вайны! З вайны!

— Здароў, Антось!—вітаюць яго каганецкія.

Ён сядзіць на возе і фанабэрыцца: нікога не пазнае. Глядзіць на ўсіх, барадаты (а раней галіўся) і хоць-бы што. Толькі пальцы яго нейк ловяць паветра па-асабліваму. І вось фурманцы насустрач бяжыць Ляксей, старшы сын Антося. І на роднага сына ён глядзіць чужымі вачыма.

— Татка... Татка...

— Ляксейка... Сынку...—і выцягвае сыну насустрач абедзве рукі з дрыгатлівымі пальцамі.

Ляксейка—шусь да яго на воз. Бацька дзіўна абмацвае яго пальцамі па твары, па валасах, па руках ды ўсё просіць:

— Гавары, Ляксейка, гавары... Ах ты...

Голас яго такі дрыжучы, мяккі, кволы. Зусім не антосеў голас.

— Што з табою, татка? Ты нешта...

І шэпча рыжы Антось Ляксейку на вуха:

— Аслеп я, сынку ты мой, аслеп...

І бацькаў сакрэт Ляксейка выкрыквае на ўсю вуліцу:

— Ас-ле-е-еп?!

І чыстымі шэрымі вачыма сын глядзіць у чыстыя шэрыя вочы бацькі:

— Не можа быць... Па вачах не відаць...

І плачуць яны разам на возе. На каганецкай

вуліцы за бацькам і сынам плача зусім чужая ім — салдатка Ганулі. За ёю не могуць стрымлівацца і каганецкія...

Салдатка Ганулі ходзіць за возам, ломіць рукі мяркуе сама з сабою:

— Як лепей: вярнуцца дамоў сляпым, ці памерці ад ран у больніцы?

Яна не ведае, як лепей...

*

Рыжы Антось знаёміцца з сваёй гаспадаркай. Вобмацкам, блытаючыся, як п'яны, мацае пальцамі кароўку, каня і мармыча:

— Вось тут на лбе ў яго лысінка... Вышэй калена правай пярэдняй нагі белая палоска...

На гумне ён ціскае двума пальцамі жытні колас, лічыць зёрны.

— Ах, ты! Ледзь у яму не ўваліўся. Тут ямы не было раней.

І хто-б мог падумаць, што зрабіць „агляд“ маленькай гаспадаркі так цяжка...

— Ах ты! Вечная ноч. Магіла...

Нутраны памятны ад нараджэння зрок дражніць яго, як нягодны раздураны хлапчук, спакушае сінім небам, сонечным возерам, водарнымі ляснымі палянамі з мігатлівымі вушастымі зайцамі, мядзянай карой сасны і вадзяністым водсветам пілы...

І доктар і міласэрдныя сёстры абяцалі:

— Дома, на свежым паветры, на расе...

Мые вочы ранічнай расой, жмурыць іх, доўга стаіць з апушчанымі павекамі, ружовымі ад сонца. Вось зараз... Павольна расплюшчвае вочы. Вось зараз. Водзіць асцярожна галавою і ловіць пальцамі паветра, нібы павуцінне раздзірае.

— Ну, хоць шчылінку святла, таўшчынёю ў волас дзіцяці. Ах ты...

Бабы зёлкі прыносяць:

— Заварыць, як чай, і вочы мыць тры разы на дзень.

З кожным днём пачынае абвастрацца, як брытва яго слых. Ловіць шолахі і гукі з той смагласцю, нібы павук муху. Як скупы песціць золата, песціць рыжы Антось людскія галасы.

І ўсё прывыкнуць не можа да сваёй егіпецкай ночы. Лягчэй і хутчэй да яго слепаты прывыкаюць хатнія, родныя. Ляксейка вечна заняты гаспадаркай, жонка каля печы і на двары, у хлявах Адтуль далятае да яго яе заклапочаны голас У яго, Антося, нічога не пытаюцца. Непатрэбны ён... Чужы...

Чужы?

Васьмігадовая рыжавалосая Агатка туліцца да яго, лашчыцца, як кацянё, ды ўсё гладзіць яго руку—сіраціну—без мазалёў.

— Татка... бедны мой...

Шчэміць сэрца. Не. Больш выць ні за што не будзе. І працэджвае скупа праз сціснутыя зубы.

— Кінь, Агатка...

*

— Ах ты! Якое шчасце! Аказваецца, што доктар не байку баяў... А можа памаглі зёлкі і раса? Сонца... Неба...

Антось жмурыцца, аглядаецца туды і сюды, як злодзей. Ён хоча ўкрасці для ўсё сонца, усё неба.

Вось цяпер бачыць сваімі ўласнымі вачыма: Ляксейка выцягнуўся, як сцябло. Ці-ж у яго гады араць і касіць? У Агаткі галоўка—чырвоны мак. Усе радуюцца, што тата зноў бачыць пачаў.

Антось, як разведнік, паглядае на іх і сумуе: Ляксейка худы, жончын твар у маршчынах, Агатка бледная. Ён, на што таіцца, і раней уяўляў іх выгляд, бо часта кончыкамі пальцаў мацаў іх, але мацаць і ўяўляць зусім не тое, што бачыць...

— Ну ўжо цяпер сам вазьмуся за гаспадарку. Палягчэе вам, бедным.

Ходзіць рыжы Антось па двары, пасвіствае ды пазірае на нова здабыты ім свет ліній і колераў. Не ведае, куды раней пайсці—усюды цікава. Выпраўляецца на гумно, у поле, у лес. Шалушацца на хваінах тонкія лушпайкі кары, дрыжаць яны, круглыя, празрыстыя і ружовыя на сонцы, як дзіцячыя вушкі. У нябеснай бірузе купаюцца птушкі. А вось пад снежнай бярозай мухамор—кроў з белым гарошкам. На шурпатым карчы паўзе бурая мурашка.

Рыжы Антось так захоплен усім гэтым, што не зварочвае ўвагі на гукі. Разгубіў гукі, нібы рас-

сыпаў старыя манеты, выкапаныя на мяжы. Уся ўвага—колеры.

— Ах ты...

Зусім з памяці вyслізнулася, што могуць зноў забраць на пазіцыю, як даведаюцца, што вочы паправіліся...

Гэта толькі дробная хмурынка на яго ясным небе. Няма чаго баяцца. Больш не пойдзе, схаваецца, „зайцам" жыць будзе... Шмат хто хаваецца ад вайны.

*

Усе ў хаце прачынаюцца, спалоханыя, устрывожаныя.

— Антось!

— Тата...

— Татачка...

І зноў у тры галасы—жонкі, Ляксейкі і Агаткі:

— Супакойся.

— Не трэба так плакаць.

— Дам вады напіцца.

Праз нечалавечы плач ледзь выціскае з вуснаў скамечанае, як пажованая папяроса, слова:

— Сні-і-і-ла-ся-а-а...

Рыжы Антось сціхае на хвіліну і кажа звычайным гаспадарчым голасам:

— Хадзем, Агатка, дровы пілаваць.

— Гэта-ж ноч...

— Н-о-оч?!

Пасля ранічнай гарачай бульбы Агатка вядзе яго на дрывотнік Як гэта ён раней не дадумаўся?

Старыя козлы абмацвае, як дзяцей. Вясёлы віскат пілы. Халодная гладкая сталь старой карміліцы грэе яго пальцы шматгадовай ранейшай пяшчотай. Вось хто не здрадніца...

Сапе малая Агатка, задыхаецца. Ці-ж яе сілаю цягаць да козлаў такія палены?

— Ах ты... Памог бы, ды не бачу...

— Здужаю! Сама...

Звініць піла па-даўнейшаму. Рыжы Антось жмурыць вочы, як відушчы, і час, парваны вайною на дзве часткі, ён злучае ў адно сваёй памяццю. Працуе з Ляксейкай у лесе, а той раптам:

— Тата! Глядзі!

— Бачу... Зайчык...

Лезе піла глыбей у дрэва, грызе вострымі зубамі. Па нагах сыплецца дробны дождж ык пілавінняў.

— Малайчына, Агатка! Хто цябе навучыў так пілаваць?

— Ды Ляксейка...

— Змарылася?

— Ды не...

— Агатка ўся мокрая ад поту.

У пальцах рыжага Антося роспач і смутак. Яны, пальцы, нейкія асаблівыя, па іх можна пазнаць яго настроі.

*

З сянец хаты рыжага Антося чуваць гуд. Дзверы адчынены. З вырубленага акенца велічынёю ў далонь прабіваецца вогненай бэлечкай сонечная па-

ласа з мільярдамі драбнюткіх пылінак. Ля сцяны пад рэшатам кешкаецца на сене і кудахча курыца. У самым цёмным кутку сенцаў рыжы Антось круціць жорны. Часам бярэ шчапотку мукі двума пальцамі, трэ, прабуе на язык і зноў за працу. Галава ледзь схілена на бок, як у некаторых гарманістаў; сам ён стаіць з растапыранымі нагамі, крыху прыгнуўшыся, нібы працуе пілой.

Глухі гуд выплывае з цёмных сянец на сонечны двор дробнымі крошкамі, працэджваецца ў воддалі аднастайным галаском, падобным да румзання старога кніжніка Лейбы Кантаровіча пры чытанні біблії.

Спыніць рыжы Антось працу на хвіліну, скруціць папяросу, бліснe ўспыхам запалкі ды зноў за жорны.

— Ах ты! Як добра так...

А каб было яшчэ лепш, скідае шапку і сцягвае салдацкую рубашку з такімі рухамі, быццам зараз возьмецца з праціўнікам на кулакі. Ад яго валасатых грудзей ідзе пара.

— Пілой ямчэй было-б... Каб Агатка была дужэйшая, ды каб шмат дроў.

Гудуць жорны тысячагадовым гудам. Напружвае рыжы Антось усе свае сілы. Твар чырвоны ад натугі, і рой пчол запаўняе вушы несупынным глухім гулам. На парозе стаіць Агатка.

— Татка, есці ідзі...

Падбягае бліжэй і глядзіць зачараваная на аднастайныя рухі яго спацелага тулава.

— Татка, жорны пустыя...

— Ах ты! Задумаўся і не паглядзеў... Тоісь не паслухаў і не памацаў...

Ад крыўды і злосці пальцы яго згінаюцца ў кручкі.

Больш пустых жорнаў не круціць. Слых навастрыў, у коўш часта рукою „заглядае". Ногі ўжо не расстаўлены як да працы пілою. Бяссонных начэй яму цяпер таксама не страшна — гудуць жорны, як тысячы год таму назад.

Ноч.

Ці не ўсёроўна? Не—не ўсёроўна. Рыжы Антось прыслухоўваецца больш, чым заўсёды. У хаце спіць запрацаваная сям'я, спіць спакойна і цёпла, як жывёла. Нешта мармыча праз сон Ляксейка:

— Не тое...

У хляве карова трэцца аб сцяну.

— Не тое...

Ён забывае жорны і доўга слухае, ціскае плячыма і дзівіцца. У густой цемры сянец аганёк папяроскі блішчыць рубінам. Засвеціцца на міг кружок каля губ і зноў патухне.

Рыжы Антось стаіць і прыслухоўваецца няма ведама да чаго. Ён нечым празмеру зацікаўлены, круціць галавой з нейкім шкадаваннем, бярэ з умоўнага кутка ля жорнаў свой кій і павольна прабіраецца на двор.

Над будынкамі, над непрытульнымі восеньскімі палямі вісіць акрываўлены серп. Вось-вось уткнец-

ца ў дымчастае воблачка. Ад рыжага Антося цягнецца доўгі цень. Ён стаіць пасярод двара, слухае ды ківае галавой так павольна, і задумна, нібы загадку разгадвае.

— Ах ты-ы-ы... Вось яно што-о-о... Значыць і нашае поле дачакалася... Значыць і да нас яна набліжаецца...

X

Ужо не адзін рыжы Антось чуе—і местачкоўцы не глухія. Але местачкоўцы не ведаюць, што гэта за яно. Тарганецца недзе за лесам з боку балотных лугоў за млынам, тарганецца зямля, нібы хтосьці балюча ўшчыкне яе, тарганецца і сціхне. Акурат падземныя гукі.

— Я ведаю, — тлумачыць рыжы Антось, — гарматная страляніна. Дзякаваць богу, наслухаўся... Ведаю.

Садоўніца Маўра, Левін з Ірай, што дабраахвотна вартуюць сад, чуюць па начах тое самае. Часта і начлежнікі пры конях дзівяцца: „зямля дрыжыць". Нарэшце, рыжы Антось растлумачыў... І каганецкія выходзяць на ганкі паслухаць „пульс вайны", як кажа брат Кантаровічыхі — настаўнік з Смаргоні. Яшчэ пара дзён і на двор выходзіць не трэба, і не прыходзіцца чакаць ночы — і ўдзень чуваць. Шыбы ў вокнах дрыжаць. Сціхнуць на некаторы час ды зноў „дзынк... дзынк... дзынк"... Акурат — нехта будзіць ваколіцу: „Уставайце!" А ўначы

зноў цікавей і страшней, чым у дзень—бо з таго боку, адкуль плывуць гукі, палыхае зарыва... Акурат нібы хтосьці чырвоную хустку палошча ў нябеснай сажалцы. Стагі гарадь? Вёска? Хтосьці лясы падпаліў? - Хто яго ведае. Розныя чуткі. Калі-нікалі ў каганецкае неба наведваецца самалёт. Свой ці нямецкі? Усе задзіраюць галовы ўгару, і старыя людзі хаваюцца ў скляпах. Дзяцей ніяк туды не зацягнеш. Яны вар'яцеюць ад самалётаў і радасці.

— Рамантычная пава-купава плыве да цябе, Ірачка,—кажа Левін.

— Нядобра жартуеш.

Цяпер часта праходзяць праз мястэчка групкі салдат у пяць, у дзесяць чалавек.

— Што чуваць?

— Хутка сюды прыдуць казакі.

„Зайцы" больш не хаваюцца, бо ні стражнікі, ні ўраднік сюды не з'яўляюцца. Забылі „зайцоў", забылі хабары. Тых мабыць таксама палохаюць гарматныя грукаты і зарыва, што не сыходзіць з краю неба, як агромністы сцяг.

Некаторыя з каганецкіх, самыя заможныя, што баяцца за сваё дабро, больш за іншых, пачынаюць рыхтавацца: Сакалоўскі і Шыман Кантаровіч павезлі ў Менск вазы з дабром, нанялі там кватэры і стараюцца ўсё лепшае вывезці адгэтуль.

— Я не ёлап які,—хваліцца Сакалоўскі.

— Гэта-ж не зашкодзіць,—апраўдваецца Шыман Кантаровіч.

— Ім то лёгка,—зайздросцяць каганецкія.—Яны

могуць і ў Менску жыць. Сакалоўскі з Кантаровічам могуць і там займацца скупліваннем жывёлы для арміі. Але як нашаму брату пакідаць насіджаныя гнёзды? У Менску з голаду памрэм. Тут мы гаспадары, а як толькі кранемся з месца, то назаўтра мы жабракі. Мы-ж да Каганцоў пупамі прырраслі.

На гэта стары кніжнік Лейба Кантаровіч кажа так:

— Кожнае чалавечае становішча мае сваё святло і свой цень. Багаты радуецца свайму багаццю, але колькі ў яго клапот, каб гэтае багацце захоўваць. Затое беднаму чалавеку добра ў тым сэнсе, што ён нічым не рызыкуе. Ён нічога не баіцца і не мае чаго шкадаваць.

Каганецкія праклінаюць мястэчка самымі страшнымі праклёнамі. Праклінаюць і непакояцца:

— Каб хаця мястэчка цэлым засталося. Каб хаця не дайшла да нас гэта навальніца. Каб хаця...

Бацькі Маўры з небывалай паспешнасцю вывозяць яблыкі з саду. Пакуюць антонаўку—і дамоў да сябе. Левін з Ірай гуляюць у спустошаным садзе. Па начах адгэтуль так добра чуваць грукат гармат, а на небе ў вогненым зарыве яны чытаюць строгае папярэджанне сваім забаўкам: „Мэнэ, тэкел, уфарсім"—злічана, узважана і заплачана...

Сад страціў свой ранейшы прытул. Вялізная будка пад старымі яблынямі цяпер пустая. А раней была такой прытульнай і вабнай. Тут ляжалі

вялікія піраміды сакавітай садавіны. На саломе ў адным з лепшых куткоў быў маленькі алькерык белавалосай Маўры: падушка, коўдра, вопратка, пасудзіны. Часта тут у карты забаўляліся, кніжкі чыталі або на балалайцы брынкалі песню пра гімназістку, якой апрыкрыла арыфметыка і граматыка. Усе навакол гралі на балалайцы гэту песню. Цяпер сумна ў парадзелым і абрабаваным садзе.

Левін і Іра часта бачаць у гэтым садзе з кніжкай у руках аднаго з „зайцоў"—Шагала—швагра Кантаровіча. Ён чамусьці хавае ад іх заўсёды свае кніжкі. І нейк да „зайца" не падобны.

Цяпер Левін нямала ведае пра Шагала. Ведае з сялянскіх гутарак. Тое абурэнне аб вайне, якое раней вылівалася ў іх у нязвязныя і туманістыя словы, набывае цяпер лагічную стройнасць. Левін адчувае Шагала ў кожным слове сялян. Гэта ён, Шагал, уносіць у іх думкі яснасць і логіку. Як гэта яму ўдаецца? Ніколі, здаецца, Левін не бачыць Шагала з сялянамі...

І Левін зайздросціць Шагалу:

— Чаму гэта ён умее, а я не ўмею?.. Вось табе і „заяц"!.. А каб хоць адзін з сялян яго прозвішча ўспомніў... Ніхто...

Калі Левін успомніць Шагала пры маленькім Гарасіме ці пры кульгавым Макару, дык тыя толькі апасліва і недаверліва на яго зірнуць ды нічога не кажуць.

Левіну крыўдна.

*

— Плачце, плакальніцы! Рвіце вопраткі і абсыпайце попелам свае галовы!—кажа стары Лейба Кантаровіч.

Ён задаволены. Кончыліся карцёжныя забаўкі, і старому кніжніку за паркалёвай заслонай ніхто не перашкаджае ўглыбляцца ў сваю кабалістыку, каб выкрываць таямніцу быцця і зразумець канец усіх канцоў (пачатак усіх пачаткаў ён добра ведае).

Клуб „зайцоў" сапраўды распаўся. Малады Сакалоўскі і Гарэлік страцілі годнасць „зайцоў". Бацька Сакалоўскага і Шыман Кантаровіч дасталі для іх у Менску дакументы-адтэрміноўкі ад ваеннай службы, як для пастаўшчыкоў жывёлы для арміі. Малады Сакалоўскі возіць у Менск разам з параб-камі бацькава дабро. А „ціхі анёл"—Гарэлік зголіў бараду і марыць аб тым, каб надзець вайсковую форму з пагончыкамі на плячах і з корцікам збоку, як тыя земгусары, якіх нямала бачыў.

Астаўся „зайцам" адзін толькі Шагал, швагер Шымана Кантаровіча. Але ён таксама зголіў бараду і памаладзеў на дзесяць год.

— Для чужога Гарэліка дастаў дакумент,— скардзіцца жонка Кантаровіча,—а для майго роднага брата не можаш дастаць.

— З Гарэлікам гандлюем, ён мне больш, чым свой, а што мне твой брат?—Чужы! Нават горш чым чужы, бо толькі клопаты маю ад яго. Ён не вучыў дзяцей, а псаваў іх, чорт ведае што ім

у мазгі ўбіваў—вось мой бацька і забраў іх ад яго. Каб ён не быў маім шваграм, даўно-б сказаў аб ім каму трэба. Няхай падзякуе, што маўчу. Ён-жа мне вораг, брат твой. Здаецца, і ты чула не раз, як ён бэсціць мяне, якімі словамі называе. Нават чужым чорт ведае што пра мяне гаворыць. А колькі бяды пасыплецца на маю галаву, калі даведаюцца, хто ён і што ён. Гэта-ж ён зусім неасцярожны з мужыкамі. Гаворыць з імі як роўны з роўным, і цэлую музыку аб вайне заводзіць. Няхай падзякуе, што я маўчу. Ведаеш, што я не шкадую есці твайму брату, але не трэба пляваць у калодзеж, з якога п'еш.

Кантаровічыха слухае і плача. Яна між двух агнёў.

Аднак Шыман Кантаровіч і маўчыць, і не маўчыць... „Па сакрэту" расказвае аб швагру ўсё, што толькі ведае. Расказвае з той мэтай, каб хто-небудзь сказаў каму трэба—хоць-бы бліжэйшаму начальніку—ураднiку Зайцу...

Шыман Кантаровіч не даносчык, але няхай аб гэткіх справах ведаюць другія. Можа хто з іх...

І Шыман Кантаровіч чакае падзеі. А падзеі няма. Дзівіцца ён, што людзі ведаюць і маўчаць...

— Ша, ша... Зацікавіліся...

Нізенькі Гарасім і кульгавы Макар пачалі прыходзіць да Шагала. Прыходзяць на гумно, дзе ён сядзіць і чытае кніжкі. Там гутараць сабе ды гутараць. Шыману часу няма пайсці ды паслухаць, але ён і так добра ведае, аб што ідзе гутарка.

Адзін толькі Гарэлік не заводзіць гутаркі з Шагалам. Ён, Гарэлік, хітранька ўсміхаецца. Шыман Кантаровіч шмат чаго чакае ад гэтай усмешкі. Ён праз меру часта ўспамінае Гарэліку пра сакрэт і просіць-моліць яго, каб нікому не прагаварыўся. Уся надзея на Гарэліка. Толькі трэба пры выпадку добра раззлаваць яго ў гандлі... тады...

Левін даўно заўважвае, што адносіны паміж Кантаровічам і Шагалам нацягнутыя.

Аднаго разу Шыман Кантаровіч у гутарцы з Левіным праз меру шчыра выказаўся:

— Эт! Гэты чалавек прапашчы! У яго такое ў думках, што лепш не гаварыць. Скажу толькі адно і больш ні слова: каб не жонка мая—яго родная сястра,—дык на парог не пусціў-бы такога. А здаецца сын парадачных бацькоў. Га? бываюць-жа выродкі. І бацька мой яго ненавідзіць за тое, што богу не моліцца. Цяжка гаварыць але павінен вам, пане Левін, сказаць, што мой швагрук скруціць некалі сваю галаву, а можа нават і зусім скора. Гэта-ж мая бяда, маё ўласнае гора, і, бронь божа, вы нікому аб гэтым ні слова. Цяпер, у часе вайны, пане мой, ён лезе на ражон. Я думаў, што ён пасталеў і забыў сваё ранейшае глупства, дык не. Лысым нарадзіўся— лысым і здохне, пане Левін. Калі мае дзеці, такія далікатныя хлопчыкі, знімуць шапкі перад якім, небудзь панам і скажуць „дзень добры" (я іх навучыў), дык ён крычыць на іх ды кажа, што гэтага не трэба, што гэта рабства. Псуе гэты вы-

радак дзяцей маіх, пане Левін. Мяне самога (я схаваўся на гумне і чуў, як ён гаварыў кульгаваму Макару) крывапіўцам заве. Па-ягонаму, мне хоць у возера тапіся. Гэта ён ды яму падобныя цара скінуць?—Кароткі пяты! Багатыя, па ягонаму, самыя сволачы ды паганцы. І вайну багатыя пачалі, каб яшчэ больш узбагацець. Ха-ха-ха! Да чаго можа чалавек дайсці па сваёй дурноце. Га? І вось, кажа ён, рабочыя вайну супроць вайны наладзяць (Шыман Кантаровіч лічыць па пальцах): рускія рабочыя супроць сваіх багачоў, немцы—супроць сваіх, французы—супроць сваіх і так усюды. Ха-ха! Як вам гэта падабаецца? І вас, пане Левін, дробнабуржуазным пустазвонам называе.

Левін успамінае, што ўвесь час Шагал трымаўся асобна ад іншых „зайцоў“, розніўся ад іх нечым такім ледзь прыкметным, а калі рэзаўся з імі ў карты, дык толькі ад няма чаго рабіць, ці проста каб маскавацца.

— Мяне дробнабуржуазным пустазвонам заве...—крыўдзіцца Левін.—Чаго ён баіцца мяне? Можа-б і я з ім разам быў...

*

За тры месяцы, што Шагал жыве „зайцам“ у Канцах, крыху пазнаёміўся з тутэйшымі людзьмі. Швагра Шымана Кантаровіча і старога кніжніка Лейбу ён ненавідзіць ад усяго сэрца, да роднай сястры адносіцца са злосцю, змешанай са шкадаваннем.

ім усім ён тут чужы, а вось павінен сядзець на іхніх хлябах і бываць у кампаніі з рознымі пустымі людзьмі, гуляць у карты і хавацца куды больш старанна за іншых „зайцоў", бо ён і дэзертыр вайны і наогул чалавек з тых, якімі паліцыя вельмі цікавіцца. Толькі адзін раз у Менск з'ездзіў. Сустрэўся са старым таварышам. Узяў для вёскі пачку праклямацый. Ён робіць дакоры самому сабе:

— Зараз зраблюся падобным да Левіна, буду спакойна „назіраць" за ўсім, што робіцца вакол. Праўда, крыху пазнаў вёску, але не будзеш цяпер, ды яшчэ ў такім становішчы, мітынгаваць перад грамадой. Гутарка з асобнымі сялянамі перад носам фронта справа не кепская, але тырчу я тут, як ражон. Шмат каму вочы намазоліў. А Сухадолец добра спраўляецца з праклямацыямі.

У апошні час Шагал пачынае хадзіць у грыбы. Ходзіць бадай штодня за пяць вёрст ад мястэчка. І вось зусім неспадзявана сустракае там старога таварыша Ваньку Купцэвіча—пад партыйнай мянушкай Тарас. Даўней у Смаргоні Тарас апекаваўся над ім—слабейшым таварышом,—быў яго настаўнікам, выцягнуў з Бунда.

Цяпер ад вялікай уцехі ў Шагала на вачах блішчаць слёзы. Тарас толькі адзін міг быў радасна ўсхваляваны, і вочы яго зараз-жа паспакайнелі, і ён сказаў Шагалу такім тонам, нібы разлучыліся яны толькі ўчора:

— Грыбы збіраем. Дзе ты жывеш?

— У Каганцах, у роднай сястры. Чаму ў мястэчку ні разу не быў Тарас?

— Не маю там чаго рабіць, і не мог-жа я ведаць, што ты там Каганецкую рэспубліку будуеш. А я жыву на Піліпаўскіх хутарах ужо трэці тыдзень. Смаргоні, знаеш, ужо няма. Я родам тутэйшы, вось і жыву ў брата.

— Буду да цябе прыходзіць. У Каганцы не прашу, бо вельмі асцерагаюся свайго швагрука Шымана Кантаровіча. Гэта такі тып, што лепш з ім не сустракацца. Гандляр і сволач.

— Я да такога не паехаў-бы, каб нават быў маім родным бацькам. Не буду перахвальваць майго брата, але ён бядняк, і з ім можна ладзіць. Спачатку ён не згаджаўся са мною толькі ў адным пункце—апраўдваў цара. Ён гаварыў, што каб цар-бацюшка ведаў як пакутуе народ, дык, памог-бы і зямлёй і грашмі і ўсім. Ледзь растлумачыў яму, што такое цар.

— А мой Шыман Кантаровіч зусім не такая наіўная птушка. Ён добра разумее цара. Сам-бы, кажа, бунтароў расстрэльваў, каб быў царом.

— Што-ж ты думаеш? З такога Шымана вышаў-бы царок Саламон можа не горшы за Мікалая, а напэўна разумнейшы.

Абодва ўяўляюць сабе Шымана царом. Смяюцца.

— Дык ідзем, Шагал, ка мне! Будзем спаць на сене. Там аб усім пагаворым.

Тарас у шэрай жакетцы з чорнымі латкамі на

локцях, у старых ботах. Яго светлыя вусы блішчаць на сонцы. Настрой у яго добры. Шагал пазнае не па вачах, а па голасе. Ніколі раней, як памятае Шагал, Тарас так шчыра па-дзіцячаму не смяяўся, як вось цяпер у лесе з кошыкам у руках.

— Калі так,—кажа Шагал,—дык навошта мне грыбы?—і ён вывернуў кошык на мох.

— Збяры назад, дурны! Гэта будзе нашай вячэрай, бо мой брат не такі, як твой Шыман; асаблівай раскошы ў яго няма, апрача хлеба і бульбы.

*

Вялікая сям'я тарасавага брата радасна сустракае гасцей з грыбамі. Сонца ўжо на захадзе. Грыбы з бульбай яны—з усёй сям'ёй ядуць на дварэ, бо ў хаце цесна. Брат Тараса, старэйшы за яго на гадоў дзесяць, вельмі падобны да яго светлымі вусамі, спакойнымі вачыма і голасам.

— Вось такім,—кажа Шагал да Тараса,—ты будзеш праз дзесяць год.

— Затое брат мой будзе выглядаць куды лепш, чым цяпер. Ён яшчэ моцны чалавек, дажыве да лепшых часоў. Дзеці яго будуць вучыцца ў універсітэтах. А мы з табою... Ого-го! Няхай толькі возьмем уладу ў свае рукі. Пролетарыят цяпер на фронце, але зброі з сваіх рук не ўпусціць, накіруе супроць сапраўдных сваіх ворагаў...

— Да гэтага яшчэ далёка,—кажа Шагал.

— А што ты думаеш? Рэволюцыя можа адбыцца так неспадзяванна, што нават не агледзішся.

Навальніца вайны абавязкова скончыцца рэвалюцыяй. Яна выбухне так, аж зямля задрыжыць, куды мацней, чым ад цяперашняй вайны. Ты гаварыў з сялянамі? Заўважыў, як яны ловяць наляту рэвалюцыйныя слоўцы і смелыя думкі? Якраз як у тысячу дзевяцьсот пятым годзе. Кожнае наша слова, кожная пракламацыя цяпер—порах на агонь.

Пасля вячэры яны ідуць на сена. Гутараць ледзь не ўсю ноч. У гэтым глухім кутку сялянская беднага напружана чакае паратунку. Вось гэтымі днямі яны, Шагал і Тарас паедуць у Петраград. Няма чаго доўга тут засіджвацца. Там шмат працы, на заводах забастоўкі. Рабочая моладзь нічога не баіцца. У Тараса ёсць адрасы некаторых смаргонскіх рабочых, што жывуць цяпер там. Умаўляюцца, што прыдзе ў Каганцы Тарас, і яны забяруць рэчы Шагала да тарасавага брата, тут на хутарах наймуць фурманку і дабяруцца да Менска. З Каганцоў было-б бліжэй і зручней ехаць, але не варта рабіць лішняга шуму.

*

Возера—як неба, неба—як возера: мутны колер волава. Па непрытульных палях спушчаны з ланцугоў вятры. Часам сцёбаюць начарнелае іржышча касыя дажджы, часам праясняецца неба і на дзень, на два сонца зноў па-летняму свеціць. Не гледзячы ні на якія трывогі аб набліжэнні фронта, ідзе сяўба жыта.

Сёння Левін спраўляе ўрачыстую жальбу адзі-

ноцтва. Спацырue далёка на тым баку возера і не ведае дзе дзецца ад нуды.

Справа была так.

Маці Іры—дробная крамнічыха—запрашае яго раніцой на гутарку. Якраз у крамцы нікога няма. Высокая, худая, як таран, кабеціна, з жаласлівымі карымі вачыма, падае Левіну табурэтку, пры гэтым выцірае яе сваім замасленым фартухом, хрыплым голасам просіць сесці ды адразу пачынае хвалявацца:

— Левін, я ад вас не спадзявалася...

— Чаго не спадзяваліся?

Ён робіць невінаваты выгляд і міжволі ўцягвае носам пах газы з селядцамі. Крамнічыха ківае галавою.

— Ай-ай, так і не знаеце! Усё мястэчка гаворыць, што вы маю Ірачку зводзіце.

— Як гэта зводжу?

— Не прыкідвайцеся і не чапайце яе. Яна-ж яшчэ дзіцё. Усяго шаснаццаць год. Думаеце, на мае сродкі вучылася? Яшчэ да таго, як пакралі тавары з маёй крамы, я не мела на гэта сродкаў. Сястра памагала. Хацелася мне, каб хоць дачка была чалавекам, каб хоць яна не прапахла наскрозь газай і селядцамі.

Крамнічыха гучна смаркаецца, выцірае нос хустачкай, пасля чаго трэ гэтай хустачкай пачырванелыя вочы і глядзіць на Левіна, як на такога, што спрабаваў усе грахі зямлі.

— Я не разумею, чаго ад мяне хочаце?

— Не прыкідвайцеся, Левін. Вы ўжо сталы чалавек. Усе мястэчка ведае, што вы зводзіце Іру. Вы нагаварылі яе ісці акопы капаць.

— Няпраўда.

— Вы яе баламуціце. Цэлымі начамі няма яе ў хаце. Я не дазволю. Не дазволю! Тут вайна, невядома, што з намі ўсімі будзе, а вам чорт ведае што ў галаву лезе.

— Не ваша справа, што мне ў галаву лезе,— злуецца Левін.

— Прыехаў з горада, і чорт ведае чым займаецца!

— Чым?

— Усё мястэчка гаворыць. Заўсёды з Ірачкай. Ніколі яе ў хаце няма. У каго не папытаюся— з Левіным цягаецца. Ці-ж на гэта ёй гімназія патрэбна была? Скажыце, Левін? Усё мястэчка гаворыць, што на гэта ёй гімназія не патрэбна.

*

Левін не ведае дзе дзецца. Ідзе прасёлачнай дарогай па тым баку возера на новыя хутары, што пабудаваліся за апошні час. Гады чатыры таму назад пан Манілоўскі прадаў сялянам дзялянкі на старых пасеках, дзе віленскія купцы высякалі лес. Тут ён, Левін, быў раней прыказчыкам, а яго бацька вазіў калоды на рум.

Ідзе Левін у той бок і раптам спыняецца і здзіўлена таропіць вочы.

Недалёка ад дарогі, у нізіне дзівосная групка

людзей. Нешта цягнуць, валакуць, клапатліва, як мурашкі. Левін накіроўваецца туды.

— Што вы робіце?

— Бачыш... Арэм...

— Бабы замест каня?

— А дзе дзенешся, калі конь здох. Жыта сеяць трэба?—Трэба! Курыць маеш?

Левін дастае тытун і аглядае групу. Незнаёмы селянін, падобны да закатаванага, замучанага чалавека. Ён босы, у шарачках, у цвёрдай, як бляха, зрэбнай кашулі.

— Дык ужо будзь ласкаў, пане мой, і скруці мне папяроску, бо мае пальцы бачыш якія? У паперу пападзе больш пяску, чым тытуну.

Левін скручвае папяросу і дае селяніну. Той закурвае і са смакам зацягваецца. Левін пытаецца:

— А цётак гэтых, што саху валакуць, дзе набраў?

— Гэтага дабра ў нас хапае. Пасля сяўбы магу іх табе падарыць.

Голас яго злы і непрыемны. У вачах вострыя голачкі. Зусім да закатаванага не падобны і нават злоснага, абуранага чалавека нагадвае. Закурыў, зацягнуўся дымком і зноў зрабіўся лагодным.

— Вось гэта старая—мая жонка, другая—яе сястра, а маладая—дачка. Троечка ніштаватая! Усё ім кепска! Здаецца, гэткія папружкі ў іх! У стаеннікаў пана Манілоўскага куды горшыя.

— Кінь плявузгаць, дурны!—злуецца адна з жанчын.

— Ціха, ты! Наравістая... Пугі на цябе няма,— жартуе араты.—Тузгаюцца, пане мой, круцяцца-верцяцца. Ніяк танцаваць не хочуць пад маю каманду. А даліка-а-атныя—бачкі, кажуць, намулялі, грудзі. Ніяк не ўгодзіш, каб яе вэўкі зарэзалі, гэткую тройку! Папружачкі, кажуць, не падабаюцца. Дай ім такія, як у пана Манілоўскага—са срэбнымі бамбэлачкамі, каб блішчэла ды звінела. Я вам заблішчу і зазвіню!

— Годзе языком малаціць!—зноў крычыць адна з тройкі.

Тройка садзіцца ля сахі, скінуўшы папружкі—старыя мяшкі, прымацаваныя да лейцаў. Усе яны ў аднолькавым паркалёвым адзенні. Старыя жанчыны з хусткамі на галовах, а маладая—дачка гаспадара—без хусткі. Твара яе Левін не бачыць, яна саромеецца яго і адварочваецца. Ён бачыць толькі яе зграбную русую галоўку з чырвоным грабеньчыкам у валасах.

— Змарыліся?—пытаецца Левін.

Жанчыны маўчаць. За іх адказвае гаспадар:

— Дзе, пане мой, бачыў, каб коні гаварылі? А работа ў іх нялёгкая. Мой буланы стары быў, худы і карослівы, а цягаў саху люба-дорага. Лепш за гэту тройку.

— Трэба як-небудзь каня набыць,—радзіць Левін.

— Трэба!—зноў пачынае злавацца гаспадар, і вочы яго мігацяць двума вугольчыкамі. Ён рухае рукамі так, нібы за лейцы цягне.—Трэба!—і пагрозна глядзіць на Левіна.—Дзе ты купіш каня,

калі апошнія торбы прыходзіцца прадаваць, каб пану за зямлю выплачваць. Абодва мае сыны—самая сіла—на вайне.

— У часе вайны можна не плаціць даўгоў. Закон такі ёсць.

— Пан мае свой закон—плаці, хоць душа з цябе вон! Паляруш яго знае, чаму гэта ўся зямля пану належыць? Ці ён сам стварыў яе, ці якое тут ліха? Ён толькі гнаіў яе нашымі трупамі. Плаці яму цяпер! Каб яму вантробы павырывалі, як мы вось кішкі рвем! Каб ім гэткае жыццё, як нашае. Эх ты, упрог бы так у саху трох панскіх дачок, ды пугай смаліў-бы па іх. Павазіце вы і нас хоць разок за тое, што мы, бацькі і дзяды нашы ўвесь час вас вазілі і возім.

— Кінь ты, Язэп,—зноў не стрымліваецца адна з тройкі,—усё гэта ад бога.

— Ад бога! Ад бога! Гыш ты яе, божую кабылку! Як пападзя ўсёроўна! Ад бога!—перадражнівае сваю жонку Язэп.—Гэта ад нашай мужыцкай дурноты. Няхай яна прападзе разам з гэтым богам!

— Не шануеш бога!—усхопліваецца з крыкам жонка Язэпа.—Вось і жыццё такое маеш!

— Не шаную?

Ад злосці Язэп аж падскаквае ды крычыць з усіх сіл:

— Заткніцеся з вашым богам, калі думаеце, што ён вас запрог у саху! Вось яму! Вось яму! Што ён мне зробіць?—і выведзены з цярплівасці

Язэп паказвае небу дзве касцістыя фігі, з якіх сыплецца пясок, быццам з толькі што выкапаных бульбін.

Усе тры кабеты, бледныя і спалоханыя, ускакваюць з зямлі, аглядаюцца навакол такія збянтэжаныя, нібы зараз іх усіх тут глыне зямля. У іхніх вачах блішчаць слёзы. Іх вельмі ўстрывожыў „вялікі грэх" Язэпа. Ён пазірае на іх, расчулены раптам іхнім шчырым страхам, і зноў становіцца пакорлівым, лагодным і вельмі падобным да закатаванага, замучанага чалавека...

— Годзе, міленькія, давайце будзем араць, а то яшчэ горшы грэх учыню...—І Язэп бярэцца за саху.

Тры жанчыны моўчкі ўстаюць, насоўваюць на сябе папружкі, нацягваюць лейцы, напружна нахіляюцца, і вочы іхнія—ці мо' Левіну так здаецца—адразу трацяць чалавечы выгляд...

— Ну, міленькія,—кажа дабрадушна Язэп,—пачынаем новую баразёнку для пана Манілоўскага.

*

Уцякае Левін ад свежаўзаранай глебы, як ад страшнай балючай раны—і, не гледзячы больш на аратая і тройку, дамалёўвае сам:

Паволі рухаецца наперад Язэп. У яго такое меркаванне, каб самому і кіраваць сахою і глыбока ўрэзвацца нарогамі ў зямлю і падпіхваць наперад, каб тройцы было лягчэй. Пры гэтым ён падобны да пакорлівага чалавека. Але вось розныя

думкі пачынаюць яго хваляваць—і гнеў і страхотная сіла зноў мяняюць выраз яго твара. Праходзіць цяжкая, як глеба, хвіліна, яшчэ адна, і яшчэ. Марудна, да прыкрасці марудна, расце баразна за баразной. Цяжка сапе ратай. Ніжэй да зямлі прыгінаецца тройка, рукамі дастае бадай да зямлі. Зараз на ўсіх чатырох пойдзе--на руках і нагах. У жанчын разяўленыя раты, чырвоныя ад натугі твары, а вецер падносіць Левіну пад самыя ноздры агідны пах поту чатырох чалавек, змораных непасільнай працай.

А вось другая тройка—на дабрачынным вечары ў Вільні на карысць раненым салдатам. Аддаў тады Левін за білет адну з сваіх нямногіх трохрублёвак і пайшоў на гэты вечар.

Там прыгожыя дамы прадавалі пацалункі: у палец—пяць рублёў, у далонь—шэсць рублёў, да локця—дзесяць рублёў, далей па ўмове з дамай. У афішах быў надрукаваны падрабязны прэйс-курант.

Сярод балетных нумароў тры прыгожыя дамы—балярыны-аматаркі пад псеўдонімамі Афрадыта, Дыяна і Венера—танцуюць „тройку": рамантычную, пышную, апяваную ў вершах і прозе панскую тройку. У трыко ружовага колеру цела і ў кароценькай, зусім кароценькай вопратцы блакітнага колеру неба, у шаўковай збруі, аздобленай бліскаўкамі—тройка кружыцца па сцэне са званкамі ў руках. Тройкай кіруе фурман. У адной руцэ ён трымае бутафорскія лейцы таксама ў бліскаўках, у другой—такі-ж бізун. Балярыны зво-

няць, званкамі, пабрыкваюць як выпешчаныя стаеннікі, і чаруюць публіку багінепадобнымі і конепадобнымі гнуткімі станамі. Фурман нацягвае лейцы, цмокае губамі і страляе бізуном у паветры. Арфа, скрыпка і піяніна сцелюць перад тройкай музычную снежную дарогу—са скрыпам палазоў, з трэскатам мароза, з ляснымі шолахамі, з гучнымі дымчастымі далямі.

З пярэдніх крэслаў, напоўненых чорнымі фракамі, ружовымі дамскімі плячамі і генеральскімі пагонамі, часта чуваць:

— Чароўна!..

Плаўны танец тройкі, выбражаемы тупат капыт, конскія рухі грудзьмі і сцягнамі, кволыя срэбраныя званкі даводзяць пакупцоў пацалункаў да экстаза:

— Эстэтычна!..

Усё шпарчэй і шпарчэй імчыцца тройка, выгінае шыі па-конску, махае галовамі, бліскае падведзенымі лёгкай фарбай вачыма, кусае выбражаемыя цуглі ды імчыць наперад пад рытмічны лёскат бутафорскага бізуна.

— Бажэствена!..

У захапленні маклеры, купчыкі, ваенныя падрадчыкі, афіцэрства. На сцэну сыплецца дождж жывых кветак і сотні паветраных пацалункаў-авансаў. А пасля пачнецца продаж пацалункаў па прэйс-куранту. Усё гэта для раненых воінаў.

Каб хоць на пару дзён Язэпу на сяўбу жыта Афрадыту, Дыяну і Венеру—на пару дзён...

XI

Дастаўшы адтэрміноўкі ад воінскай павіннасці, Гарэлік перастаў быць ціхім анёлам. Ён гаворыць цяпер са сваімі супольнікамі Кантаровічам і Сакалоўскім зусім новай мовай.

— Давайце мне сюды рахункі! Дзе мае пяць тысяч?

Гарэлік стукае кулаком аб стол і робіць страшныя вочы.

— Рахункі і грошы!

Шагал на хутары ў Тараса. Няма лішніх сведак. Шыман Кантаровіч і Сакалоўскі маўчаць. Сакалоўскі ўжо сказаў сваё, і Шыман з ім згодзен:

— Супакойся, Гарэлік-ёлап, тады мы з табой будзем гаварыць.

Яны чакаюць, пакуль Гарэлік супакоіцца. Чакаць прыходзіцца доўга. Кплівае маўчанне хаўруснікаў злуе Гарэліка яшчэ больш. Як не хоча гаварыць спакойна, яму гэта не ўдаецца. У яго ўнутры сядзіць другі Гарэлік і цягне першага за язык:

— Рахункі і грошы!

Рахункі і грошы яго хвалююць да таго, што ён хапаецца рукамі за галаву, бегае па пакоі і рычыць без слоў. За дашчанай сценкай румзае Лейба Кантаровіч. Гарэлік бяжыць да яго на паратунак.

— Рэб Лейб! Мае спульнікі круцялі. Я ад іх гэтага не спадзяваўся.

Лейба Кантаровіч углыблёны ў кнігу. Ён неахвотна адрываецца ад друкаваных густых літараў і незямнымі вачыма пазірае на Гарэліка. Яго голас ціхі і лагодны:

— Што ты хочаш, сын мой?

— Яны круцялі, ваш сын і Сакалоўскі. Рассудзіце нас па-божаму, рэб Лейб.

Стары кніжнік нюхае тытун, чыхае і кажа меланхалічна-спеўным голасам:

— Звычайная справа, сын мой. Калі такія мудрацы, як тварцы Талмуда Шамай і Гілаль вечна між сабою спрачаліся, дык не дзіва, што гандлёвыя людзі перагіркваюцца. Звычайная справа, сын мой. Вы як-небудзь самі, я ў гэта не ўмешваюся.

І зноў насоўвае акуляры на нос і пачынае румзаць. Ён ужо далёка ад спраў зямлі... Ён гутарыць з богам.

На Гарэліка нападае роспач. Ён вяртаецца да сваіх супольнікаў і пачынае спакойным голасам:

— Жартачкі, пяць тысяч рублёў! Аддайце мне назад мае грошы, і я не буду глядзець вашых рахункаў. Заробкі мне не патрэбны.

Сакалоўскі жмурыць вочы і хваліць Гарэліка.

— Вось цяпер бачу, што Гарэлік не ёлап. Цяпер,

калі супакоіўся, можна з табою гаварыць па-чалавечаму. Грошы, як табе вядома, у гэты момант вярнуць не можам, бо яны ў тавары, а рахункі ты, не будзь ёлапам, і прагледзь. Тады пабачыш, што ў нас не толькі заробкаў няма, а наадварот. Мы шмат страцілі за апошні час. Прыёмачная камісія забракавала тавар і скруціла палавіну грошай. Дзякуй богу, пане дабрадзеенку, калі дастанеш чыстаганам тры тысячы, а вось і рахункі.

Сакалоўскі кладзе на стол некалькі запісных кніжак і пачынае тлумачыць лічбы. Вочы Гарэліка наліваюцца агнём, на губах паказваецца пена і ён пачынае выць немым голасам:

— Жулікі! Грабежнікі! Рэ-э-эжуцы!

— Супакойся,—просіць Сакалоўскі,—не будзь ёлапам.

— Чаму вы раней цешылі мяне вялікімі заробкамі?

Стары кніжнік, які адным вухам прыслухоўваецца да спраў зямлі, выскаквае з свайго пакойчыка, як малады.

— Сынку мой...—кажа ён.—Ты-ж быў тады „зайцам", быў такім няшчасным... Не хацелі трывожыць твайго здароўя. А ты цяпер не злуйся. Адзін цадык[1] гаварыў, што злосць такі вялікі грэх перад богам, усёроўна як маліцца ідалу.

Гарэлік уздрыгвае і пачынае скрыгатаць зубамі.

— Маўчаў бы лепш, стары круцель!—крычыць

---

[1] Праведнік.

ён. — Анямеў-бы лепш, галаварэз, абверчаны ў тору![1] Здох бы лепш, свіния з кашэрнай ножкай!

На гэта Лейба Кантаровіч кажа салодкім галасам праведніка:

— Сынку мой! Дарую табе тое, што так бэсціш мае сівізны. Але ці бог табе падаруе—гэта яго ўласная справа.

— Годзе табе брахаць, сівы пёс!—і непрытомны Гарэлік кідаецца на старога кніжніка з кулакамі.

Яго з абодвух бакоў хапаюць за рукі—Шыман Кантаровіч і Сакалоўскі і выводзяць праз дзверы.

*

Ля самай прасёлачнай дарогі вецер скубе з бяроз скамечаныя пажоўклыя лісты; кідае іх у поле, падмятае, як злосная гаспадыня; узнімае ўгару, імчыць удаль стадкамі саранчы.

Па гэтай самай дарозе насустрач Левіну ідзе чалавек. На ім шэрае паліто. Ён размахвае рукамі. Зусім, відаць, малады дзяцюк з гарадскіх. Не. Гэта пажылы, голены; маленькія светлыя вусікі, шырокі зморшчаны твар і дабрадушная ўхмылка на кутках губ. Глядзіць на Левіна спакойнымі вачыма і ўзнімае раптам бровы, быццам нешта ўспамінае.

— Скажыце, калі ласка, дзе тут дарога ў Каганцы?

— Ідзіце проста гэтай самай дарогай і трапіце якраз у мястэчка.

[1] Пяцікніжжа Майсея.

— Калі не памыляюся, мы з вамі ўжо недзе бачыліся. Вы не ехалі з Вільні ў чорнай паляруне?..

— Так, так. І я вас пазнаю. Гэта вы мяне тады выратавалі. Вы з Смаргоні?

— Ага. У Смаргоні камень на камені цэлым не астаўся. Вось і жыву ў сваякоў. А ў Каганцах мой зямляк.

— Шагал?

— Той самы.

— Дык пойдзем разам. А можа да мяне зойдзеце?

— Дзякую. Вельмі-ж часу няма. Можа есць бліжэйшая дарога—полем, гародамі?

— Завяду вас гумнамі аж да Шагала.

— Вось-вось. Дзякую. Чуеце? Чуеце грукат гарматаў? Нічога сабе музыка. Даганяе нас вайна гэта. Тады, як ехалі з Вільні, фронт яшчэ быў далёка адгэтуль. Недзе каля Горадні.

Левіну трохі ияёмка. Нават не сказалі адзін аднаму прозвішчы—і тады ў поездзе, і цяпер.

У Кантаровічаў Левін з смаргонцамі п'юць гарбату. Кругленькая, як бочка, гаспадыня частуе яго з такой-жа ветласцю, як сваіх смаргонцаў. Яна гаворыць аб сваіх знаёмых у родным зруйнаваным цяпер горадзе, і Левін сядзіць, як на турэцкім казанні. Шагал з гарбаром на „ты", разумеюць адзін аднаго з поўслова. Часта хто-небудзь з іх зірне на Левіна (бадай непрыкметна) такімі вачыма, нібы хочуць ад яго як найхут-

чэй збавіцца. Левін адчувае сябе чужым. Падымаецца.

— Бывайце здаровы!

— Бывайце...

— Пасядзелі-б яшчэ, пане Левін,—не адстае гаспадыня.

— Дома чакаюць.

Калі Тарас з Шагалам застаюцца адны, Тарас папракае Шагала:

— Усё-ж такі нядобра, што ты жывеш тут каля двух месяцаў і не здружыўся з Левіным. Ён можа стаць нашым чалавекам. Вядома, над ім трэба яшчэ шмат папрацаваць, але з яго можа выйсці толк.

— Кінь аб гэтым,—нервуецца Шагал.—Добра знаю гэтае асяроддзе. Няварта аўчынка вырабу.

— Няварта? А ці забыў, што калісьці і ты сам такім быў...

Шагал чырванее...

*

На мяккай канапе Шагал з гарбаром. Гавораць ціха. Гаспадыня часта ўваходзіць у гэты пакой. Ловіць асобныя словы: „Петраград", „заводы", „забастоўкі", „РСДРП", „арышты" „Дзяржаўная дума", „фронт", „пролетарыят". Яны гавораць такім тонам, нібы за іх плячамі вялікая сіла, нібы яны могуць заваяваць увесь свет. Ад такога лексікона яна нічога добрага не чакае. Яна гэта ведае яшчэ з Смаргоні, з дома бацькоў, калі ў

тысяча дзевяцьсот пятым годзе туды ездзіла ў госці.

Смаргонь—як узбураны вулей. Забастоўкі па гарбарнях, дэманстрацыі на вуліцах. Усе крамы пазачыняны, як у святочныя дні. Спяваюць „Смело, товарищи, в ногу", „Інтэрнацыянал", „Варшавянку". Над галовамі гарбароў палыхаюць чырвоныя сцягі. На вуліцах мора людзей, шквалы ўзбуджаных галасоў.

Для „ўсмірэння крамолы" прыехалі аж дзве сотні казакаў. Дзікія і злыя, яны гойсаюць па вуліцах. Ніхто не выходзіць з кватэр. Вобыскі, арышты. Гарбары галадаюць, а не здаюцца, фабрыкі не працуюць. Весткі плывуць з розных гарадоў Расіі: у Вільні на вуліцах барыкады, тое самае ў Менску, Пецярбурзе, Маскве. Агульная забастоўка чыгуначнікаў. Кантаровічыха баіцца за брата. Цэлымі днямі яго дома няма, а калі з'явіцца на некалькі хвілін, дык паведамляе:

— Бярэм верх...

І зноў яго няма. Старая маці плача, Кантаровічыха трывожыцца. А ён усё сваё:

— Бярэм верх...

Аднаго разу... Ноч. Вецер выганяе з гарбарняў на вуліцы смурод сырой скуры. Кружыцца галава ад паху рознага гніцця, што цэлымі горамі панакіданы на падворках гарбарняў.

І вось прыходзяць з вобыскам. Кантаровічыха адчыняе жандарам дзверы. Хатнія трывожацца. А брат спакойны, хоць-бы што. Шукаюць па ўсёй

кватэры так старанна і павольна, аж дзівіцца трэба такой цярплівасці. Жандары перакідваюць пасцелі, мацаюць падушкі, пералістоўваюць кнігі, лезуць у печ, па сценах стукаюць. У некаторых мясцах узнімаюць дошкі з падлогі. Ніводнай скрынкі няма ў хаце, ніводнага гаршка, куды-б не паглядзела вока жандара.

— Няма...

Злуецца жандарскі афіцэр, сам у пер'ях і пылу. Злуецца і пачынае крычаць:

— Шукайце! Павінна быць!

З фанаром у руках ідуць нагару. Там нямала працы перакідваць рознае барахло, што збіраецца дзесяткамі год. Скрыпіць пад жандарскімі нагамі столь.

— Няма...

Жандарскі афіцэр,—з кволым тварам, з блакітнымі вачыма, атрахвае з сябе пыл, нібы кот, які выскачыў з сметніка. З яго шынелі сыплецца пясок і пер'е. Ён тупае нагамі, кашляе ад пылу, лаецца ды крычыць:

— Шукайце! Ведаю, што ёсць!

Бярэцца пад дзень. Ледзь шарэе. Над дамамі кружацца з крыкам вароны. Жандары, строгія і злосныя, ідуць у хлеў. Старая маці Шагала стогне і ўся дрыжыць, як у ліхаманцы. З кватэры нікога не выпускаюць, ля дзвярэй варта.

„Божа мой... божа мой..."—шэпча старая.

З двара, нарэшце, чуваць жандарская радасць:

— Знайшлі! Знайшлі!

Прыносяць у хату тоўстую пачку вузенькіх і тоненькіх лісткоў. Ужо зусім відна, калі прыгожы афіцэр піша нешта пры стале. Потым кпліва-ласкава кажа брату Кантаровічыхі:

— Апранайцеся і пойдзем.

Старая махае рукамі, як паламанымі крыллямі:

— Куды? За што? За гэтыя паперкі?

У прыгожага афіцэра добры настрой. Ён шчыра смяецца і нават са спачуваннем пазірае на старую. Нават брат, бледны і маўклівы, усміхаецца на матчыны словы, спакойна апранаючы паліто. Маці бяжыць да дзвярэй з такім спрытам, нібы памаладзела раптам на трыццаць год.

— Не пушчу! Сын не вінаваты! Ён-жа толькі настаўнік...

Афіцэр жартуе:

— Кепскі настаўнік, калі па гэтых лістках людзей вучыць.

І такі ў жандара лагодны голас, і такія прыгожыя блакітныя вочы... Старая нахіляецца, каб злавіць яго руку.

— Даруйце, паночак, майму сыну... Ён больш не бу-у-дзе...

Цяпер у брата Кантаровічыхі цямнеюць вочы, а голас, голас... Ніколі Кантаровічыха не чула такога:

— Перастаны!—крычыць ён да маці. — Перастаны!

Жандары адцягваюць старую. Брата выводзяць.

Кватэра як пасля пагрому. Кантаровічыха злуецца на брата: „як сялёдку разарвала-б..."

— Хто яго прасіў лезці здаровай галавой у такую хворую справу? Што яму гарбары? Ён-жа настаўнік. Родных не шкадуе...

Больш за тры гады яго не было. Потым новая справа—правакатара шукаць. Дзякуючы таму, правакатару, дзесяткі людзей былі арыштаваны.

І хто-ж-бы мог думаць—стрыечны брат—Мойшка Ліберман... Ён на ўсіх мітынгах першым выступаў... Гарачы такі... Строгі рэволюцыянер... Ах, сволач! Па ўсіх гарадах Расіі потым шукалі. У тысячу дзевяцьсот дзесятым годзе яго знайшлі на Каўказе. Яго ўжо няма...

Толькі сёння Кантаровічыха аб гэтым даведалася.

Праплылі гады. Бацькі Кантаровічыхі памёрлі. Сёстры ў Амерыцы. Смаргонь са сваімі гарбарнямі знішчана толькі што вайною. З усёй іхняй сям'і адзін брат застаўся, і то пад іншым прозвішчам. Даўно ў Смаргоні не жыве. Толькі каганецкім кажуць, што з Смаргоні прыехаў.

І зноў старое вылазіць наверх, як кавалкі жалеза з попелу пажарышча.

Ловіць Кантаровічыха з гутаркі гарбара і брата паадзіночныя словы—вядомыя ёй словы. Плача. Яна старшая сястра. Яна яму—як маці. Гэтулькі пакутваў...

Кантаровічыха плача і пячэ коржыкі брату і гарбару на дарогу, плача і рыхтуе ім сыр і масла.

Дзівіцца Кантаровічыха:

„Згарэла Смаргонь, дык яны па іншых гарадах робяць сваё ранейшае. Нейкія там ліцейшчыкі, ткачы—усё іх абыходзіць...“

Былы гарбар і былы настаўнік выбіраюцца адгэтуль уночы пехатой на хутары. Добра, што няма ў хаце Шымана. Ён кудысьці паехаў з Сакалоўскім.

Шагал сказаў сястры, што паедуць у Менск, але з іхніх гутарак яна выпадкова падлавіла, што з Менску паедуць далей—ні то ў Маскву, ні то ў Петраград.

— Шыману ні слова не кажы, куды паеду,— просіць яе Шагал.

*

Ураднік Антон Заяц—сівавусы са стрыжанай сярэбранай галавой, з гладкім ружовым і ясным, як сонца, тварам—працуе ў паліцыі ўжо каля трыццаці год. Быў спачатку пісарам у мястэчку Гайнаве, працаваў у канцыляры станавога прыстава, а ў 1905 г. даслужыўся да чына ўradніка; вышэй не ідзе, і гэта яму вельмі крыўдна. Яго начальнік, станавы прыстаў Кіркевіч, можа быць яму сынам, а прыходзіцца падчыняцца маладому.

Ён калісьці так стараўся стаць ураднікам, ажна хацелі яго забіць. Каб не Шыман Кантаровіч (схаваў яго ў возе пад саломай і павёз да сябе дамоў), яго можа даўно на свеце не было-б. З таго часу ў яго з Шыманам вялікая дружба.

Цяпер ён марыць аб тым, каб стаць прыставам.

Нецярпліва чакае новай рэволюцыі. Тады, безумоўна, выслужыцца. Роднага сына падвёў-бы пад социялiста і выдаў-бы начальству, каб толькі мець козыр на прыстава.

Зайцу не менш за пяцьдзесят пяць год, а едзе конна лепш за маладых. Едзе ўначы ў мястэчка Каганцы з трыма коннымі стражнікамі.

— Хутчэй! — пaганяе ён стражнікаў.—Хутчэй!

А коні замыленыя, ад іх ідзе пара.

— Хутчэй! Хутчэй!

Урадпік Заяц са стражнікамі абкружае дом свайго лепшага прыяцеля Шымана Кантаровіча.

— Адчыні!—крычыць ён дзікім голасам.—Адчыні!

Яго сустракае перапалоханы Шыман.

— У чым справа, пане Заяц?

— Дзе Шагал?

— Нашто вам Шагал?

Друг і сябар Кантаровічаў упершыню за ўсе гады гнеўна і строга глядзіць на Шымана.

— Дзе Шагал?

— Уцёк адгэтуль два дні таму назад нямаведама куды. Мяне тады не было дома.

Урадпік Заяц рве сябе за сівыя вусы і ледзь не плача.

— Вось не шанцуе...

Шыман глядзіць на яго спачувальнымі вачыма.

— У чым-жа справа, пане Заяц? Скажыце, мы-ж свае людзі..

— Твой Шагал—социяліст.

— Ён такі мой, як і ваш, пане Заяц. Каб я

знаў аб гэтым, дык ён-бы даўно быў у вашых руках.

— Ах, чаму той, жулік, мне аб гэтым раней не сказаў.

— Які жулік?

— Гарэлік. Сволач гэта. Ведаў і не сказаў раней. Вось чорт! Так і не дастукаюся да прыстава, мой ты Шыман!

— Вельмі шкадую. Гэта-ж, каб я знаў... А Гарэлік не лепшы за Шагала, няхай бы сказаў раней, калі ведаў. Паправімся ў другі раз, пане Заяц. Пакуль што будзьце ў нас гасцём. У мяне ёсць яшчэ сёе-тое з манаполечнага, прызнаюся, як роднаму...

Ураднік Заяц не можа супаіцца, дастае з кішэні паперу і тыцкае Кантаровічу пад самы нос:

— Крамольныя пракламацыі раздаваў мужыкам!

— А-яй-яй...—палохаецца Шыман Кантаровіч.

XII

Ніхто ў Каганцах па начы не спіць. Чакаюць нежаданых гасцей.

У загадкавай далі не спыняецца грукат. Ён перакрыжоўваецца між сабой у нейкім дыялагу двух асілкаў. Палыхае пастаяннае зарыва пажарышч. Дрыжаць вокны. Дзынкае шкло. Вось якраз хтосьці невідочны (можа падобны да соцкага з бляхай жраца на грудзях, што збіраў людзей акопы капаць)—ходзіць ад хаты да хаты і барабаніць пальцамі аб шыбы:

— Набліжаецца... набліжаецца...

— Што рабіць?

— Як ратавацца?

— Рабіць так, як Сакалоўскі і Кантаровіч: усё лепшае—у Менск. А як наблізіцца бяда — перабрацца туды.

— Сакалоўскі і Кантаровіч людзі багатыя. Гной у іхніх хлявах больш варты за ўсё наша дабро. У Менску нам жабраваць прыдзецца. Нікуды не паедзем! Што бог дасць, то і будзе.

— Пойдзем у бежанцы ўсёй грамадою. Будзем падтрымліваць адны адных.

— Ратуйцеся, як хто можа.

— Разам, разам будзем. Тады смялей неяк...

— Гэта каб нас разам адным махам казакі пера-рэзалі? Дзякую і зноў кажу: ратуйся, як хто можа.

— Расставім варту па ўсіх чатырох канцах мя-стэчка, і як вартаўнікі пабачаць войска, тады нам накажуць, і мы кінемся наўцёкі.

— Куды? Чаго? А бэбахі нашы? А каровы, козы? Яшчэ варту зловяць і падумаюць, што шпікі. Лепш дабро сваё схаваем па суседзях у ваколіцы.

— Чым суседзі забяспечаны лепш за нас? Немцы не толькі на Каганцы ідуць. Яшчэ сусед забярэ дабро і скажа, што салдаты ў яго адынялі.

Кожны месгачковец мае свой погляд на справу, а ў дадатак яшчэ сочыць за тым, што іншыя ро-бяць. Ходзяць каганецкія з аднаго канца мястэчка ў другі канец і не ведаюць, што рабіць.

*

Цёмная ноч. Левін працуе лапатай. Выбраў па-гурак за хлявом на гародзе і капае яму. Па земля-копству зубы свае з'еў. Пад варожымі аэрапланамі гэтым займаўся. Яшчэ мазалі не зышлі з рук... Капае Левін і чуе, як на суседнім гародзе ў сал-даткі Ганулі тое самае робяць. Ён бачыць схілены сілуэт бацькі Ганулі, чуе шорханне яго лапаты. Праз вуліцу — за плотам тое самае. Крадучыся адны ад адных каганецкія капаюць магілы для свайго дабра.

Яшчэ сягоння Сакалоўскі і Шыман Кантаровіч сказалі Левіну:

— Паедзем да нас у Менск.

— А сваіх у бядзе пакіну?

— Нічым ты ім усёроўна не паможаш, ёлап ты!

— Што будзе з імі—хай будзе і са мною.

Браты і сёстры, бацькі пакуюць у скрыні маёмасць: швейную машыну, падушкі, вопратку, самавар і ўсё лепшае, што ёсць у хаце.

— Ну як?

— Зараз будзе гатова.

— Суха?

— Жоўты пясок. Нічога не згніе.

Нібы труны, апускаюць у яму скрынкі і скрыначкі. Засыпаюць зямлёй і зверху ніякага знаку... Ніхто і не падумае... Шолам адмервае крокі да хлява—дваццаць пяць. Воддаль круглы камень. Усё ў парадку.

І зноў раніца. І зноў дзень.

На тварах каганецкіх—патаемнасць. Ніхто нікому не кажа аб ночнай рабоце. Суседкі ходзяць адны да адных і саромліва просяць:

— Пазычце гаршчок.

— Можа ў вас лішняя лыжка?

Усе ідуць на паратунак да шаўчыхі Меерыхі. Меер сказаў перад усім народам:

— Я нічога не закопваў, бо нічога не маю. А там лыжкі і гаршкі—ну іх! Дратвы і шыла не буду хаваць.

*

На струхлелым ганку карчмы моўчкі сядзіць дзядзька Левіна, стары Бенцыян. Ён тарапіць вочы на мястэчка, як на чалавека, асуджанага да кары смерці. Ува ўсёй яго постаці, расслабленай і згорбленай, сумная пакора. Ён смокча люльку і не прыкмячае, што яна даўно патухла.

Міма праходзіць нечым незадаволены Левін. (Вельмі хочацца яму пабачыць Іру, але маці яе не выпускае на вуліцу).

Левіну не выпадае не пасядзець некалькі хвілін з дзядзькам. Стары пачынае гутарку такім тонам, нібы толькі што спыніў яе на хвіліну:

— А я сяджу і думаю. Вось ляціць час, імчыцца, як вецер, як цень бусла. На маёй памяці вось на гэтым месцы, дзе цяпер Каганцы, шумеў лес пана Манілоўскага. Яму належала тады ўся ваколіца— з вёскамі, з людзьмі. Чалавек быў у пана такой скацінкай, што сабака ці конь. Дзед цяперашняга Манілоўскага быў і царом і богам над мужыкамі. Тут у лесе на гэтым самым месцы ваўкі і мядзведзі пладзіліся. Адзін толькі гэты тракт на Менск быў яшчэ і тады. Небяспечна было ездзіць па гэтай дарозе—было тут нямала галавярэзаў-разбойнікаў. Ад іх людзям праходу не было. І вось дзед цяперашняга пана прасвістаўся ў карты, прадаў лес менскім купцам і давай разбіваць зямлю на дзялянкі ды ў арэнду. Бог розуму надаў яму, і пан Манілоўскі прадаў нямалы абшар зямлі аднаму менскаму яўрэю — Боруху Давідовічу. Вось

гэтая карчма—першая каганецкая хата. Што дзеялася ў гэтай карчме! Тут мужыкі святкавалі вызваленне ад паншчыны, тут яны праклінялі сваё жыццё і пасля, бо так ужо ад бога пастаўлена: пан—панам, а мужык—мужыком. Не пан у мужыка, а мужык у пана па сёнешні дзень ласкі просіць ды ў руку цалуе. А Боруху Давідовічу бог дапамог. Яго карчма зрабілася магнесам усёй ваколіцы. За гарэлку сюды вазілі і збожжа, і лён, і жывёліну, і шчэць, і ўсё, што хочаш! Тут ужо Борух Давідовіч, не без божай рукі, пачаў прадаваць ад сябе кавалачкі зямлі яўрэям. Вось і вырасла невялічкае мястэчка. Борух Давідовіч цэлы асесар. Каганецкія працавалі на Боруха Давідовіча і разам з мужыкамі праклінялі і Боруха Давідовіча і пана Манілоўскага, і адны і другія ласкі прасілі і ў пана, і ў Боруха. Цяпер унукі Давідовіча купцы розных гільдый па розных гарадах. Апошні ўнук старога Боруха выехаў адгэтуль у Вільню тры гады таму назад і аддаў зямлю ў арэнду Сакалоўскаму і Шыману Кантаровічу. Каганецкіх таксама хто-куды, як бог кожнаму свой лёс напісаў на лбе. Іншыя вось тут жывуць. Мястэчка цяпер на божай далоні ляжыць: альба, альба. Можа некалі тут зноў будзе лес, зноў ваўкі і мядзведзі і разбойнікі. Няма нічога новага пад сонцам. Усё паўтараецца. А можа вайна такую кашу заварыць, што і трава тут не будзе расці. Помніш біблію? Помніш горад Ніневію? Помніш прыгожы ліст, які прагрыз чарвяк? Можа гэты ліст—Каганцы, а чар-

вяк—вайна? Яшчэ пры стварэнні свету бог у кнізе сваёй запісаў усе падзеі на зямлі.

І дзядзька ад урачыстай гутаркі раптам пераходзіць на будзёныя словы.

— Ведаеш, Шлойма? Я на цябе крыўду маю.

— А што?

— Мог-бы прыйсці да старога дзядзькі і таксама наша дабро закапаць. Мы-ж старыя і слабыя, як дзеці, а жыць хочацца... Можа бог не скіне Каганцоў са сваёй далоні, як пудэлачку ад запалак...

— Сёння ўночы, дзядзька, закапаю.

— У мяне не ай-ай-ай колькі ёсць: мядзяны гляк работы твайго дзеда, жончыны падсвечнікі і пара падушак...

*

— Ну іх к чорту з жорнамі! Ад людзей адбіўся.

У часе такой завірухі рыжага Антося цягне да людзей. У іхніх новых, не зусім звычайных цяпер гутарках, трывожных і распачлівых, можна хоць на пэўны час забыць сваю слепату...

Ад кульгавага Макара ён часта чуе:

— Каб можна было ў глыбокай і цёмнай яме праспаць гэтае ліха...

Словы Макара выклікаюць у рыжага Антося новую і цікавую думку. Ён ходзіць павольна па вёсцы за местачковым выганам і па каганецкіх вуліцах, з доўгім кіем у руцэ. Другой рукой трымаецца за плячо залатавалосай Агаткі. Часта круціць махорачныя папяросы, і чыстыя шэрыя вочы яго так глядзяць, нібы бачаць перад сабою ўвесь

свет. І нікому не верыцца, што ў сляпога могуць быць такія вочы. Рыжы Антось усюды кажа адно і тое самае:

— Бліндажы. Трэба капаць ямы, рабіць на іх накат з бярвенняў, насыпаць зверху зямлі і пакінуць месца для ўваходу. У часе перастрэлак можна там хавацца.

Рыжы Антось нясе ў сваіх вуснах людзям у вялікай бядзе нейкую надзею. У справах вайны суседзі больш сляпыя за яго...

— Бліндажы...

А людзям, якія мо' ўпершыню чуюць такое слова, гэта здаецца паратункам.

Паводле інструкцыі рыжага Антося і вясковыя і местачкоўцы капаюць бліндажы. Устаўляюць туды драбіны і абарона гатова. У Каганцах агульнымі сіламі зроблены два бліндажы. Каганецкія глыбокадумна абмяркоўваюць гэты спосаб абароны. Вочы ў іх ліхаманкава гараць, а твары бледнажоўтыя, як пасля хваробы. І дзіва—у кожнага з іх цяпер аднолькавыя рухі: лакцямі цярэбяць бакі і, крадучыся адны ад адных, лезуць рукамі за пазухі ды з заядлым гневам і помстай шукаюць пальцамі пад кашуляй. Зусім не дзіва—больш за дзесяць дзён ніхто ў ваколіцы не распранаецца.

Дзеці заселі ў бліндажах і не хочуць вылазіць адтуль. Крычаць, свішчуць і не ведаюць, дзе дзецца ад радасці.

Каганецкія гатовы сустракаць фронт у поўным узбраенні...

*

— Я, Шлёмка, да цябе іду,—кажа рыжы Антось.

— Садзіся, братку.

Левін падыходзіць да сляпога, бярэ яго за руку і вітаецца з ім.

— Ну як?

— А ніяк. Вось бліндажы параіў тут зрабіць, а ў мяне самога такая нуда, што ўсёроўна цяпер— заб'юць, не заб'юць... Згубіш грошы—забудзеш, памрэ хто з сваіх—забудзеш, а вось згубіш вочы і, мабыць, да самай магілы не забудзеш.

— Трэба мірыцца з бядой.

— Не хачу мірыцца!—крычыць рыжы Антось.— Вось хаджу па людзях, надакучаю. Цягне да людскіх галасоў, як ніколі раней. Прашу кожнага: гавары са мною! Ах, ты...

— Вядома, што з людзьмі весялей.

— Я да цябе, Шлёмка, з просьбай. Ты-ж чалавек такі, помню цябе яшчэ як у лесе разам былі. Вечна кніжкі чытаеш.

— Ага...

— Пачытай мне што-небудзь... Я паслухаю... Прасіў я тут людзей, дык усе непісьменныя. Вось, брат, і ўспомніў цябе. Ах ты... Думаю, дай з нуды хоць кніжку паслухаю. Ніколі ў жыцці не прыходзілася.

— Гэта можна.

— Такая, Шлёмачка, нуда на мяне напала і такая злосць. Здаецца, выкалаў-бы вочы ўсім тым, хто пагнаў людзей на гэту шалёную вайну. Няхай

і яны ходзяць па людзях прасіць, каб ім кніжкі чыталі...

— Я-б ім такое чытаў, аж валасы вылезлі-б у іх ад страху. А што табе пачытаць?

— Нешта аб народзе, аб жыцці... Рабі, брат, ласку сляпому...

Левін глядзіць на рыжага Антося і мяркуе. Нарэшце дастае том Некрасава. Пачынае чытаць павольна і з тлумачэннямі.

Рыжы Антось уважліва слухае і час ад часу ад хвалявання барабаніць пальцамі аб стол.

Левін робіць маленькі перапынак і рыжы Антось кажа:

— Ах, ты! Гэта-ж выходзіць, што я ўсё жыццё быў сляпым, калі не мог чытаць такіх кніжак пра народ, пра беднага нашага чалавека.

— Так, братку. Такіх сляпых у нас яшчэ мільёны. Начальству выгадна, каб народ быў сляпы.

— Яно так і ёсць!—згаджаецца рыжы Антось.— Ну, яшчэ крыху пачытай мне, рабі ласку. Так-бы слухаў і слухаў... Ах ты...

*

Ад водсвету зарыва змрок каганецкай ночы крыху радзее.

— Гэта зарыва можа і ёсць залаты хвост маёй рамантычнай павы-купавы,—кажа Іра Левіну.

Ёй удалося вырвацца з-пад хатняга арышту сваёй маці. Цёмнай вуліцай яны ідуць праз мястэчка ў бок выгану. Чорныя сілуэты дамоў нагад-

ваюць цяпер дзівосны поезд без агнёў, з няроўнамернымі вагонамі, што стаяць у пустыры. Глухое дзынканне шыб ад гарматнага грукату наводзіць жуду. Здаецца, што дарослыя пасажыры ўцяклі з поезда і пакінулі ў вагонах бездапаможных дзяцей. Дрыжучымі ад спалоху пальцамі яны стукаюць у вокны вагонаў і просяць дапамогі.

А вось і школа з выбітымі вокнамі і расчыненымі дзвярмі.

— Назад, назад...—просіць Іра,—вернемся дамоў: мне страшна...

Сягоння яе голас зусім дзіцячы. Моўчкі варочаюцца яны дамоў. Іра асцярожна адчыняе дзверы. Левін чуе ўсхліпванні і злосныя словы яе маткі:

— Ты ўжо сорам увесь страціла. Усё мястэчка гаворыць. Дык навошта табе гімназія патрэбна была? Вось прападзі ты цяпер дома! Цётка сёлета адмовілася ад цябе. Мяне абакралі. Чым я табе дапамагу? Чым?

— Прападзі яна, гэта цётка, з гімназіяй разам.

— А ўсё-ж такі табе цяпер лепш было-б у Менску

— Мне ўсёроўна.

Левін ідзе дамоў. Пра Іру забывае. З галавы не выходзіць сляпы Антось, якому чытаў Некрасава. Уваходзіць з двара праз другія дзверы, запірае іх засаўкай і вобмацкам ідзе праз кухню да сваёй канапы ля акна.

— Можа есці хочаш?—шэптам пытаецца маці.

— Не хочацца.

Ніхто з хатніх не спіць.

У кутку, адгароджаным дошкамі, шэпчуцца браты і сёстры.

Ля старой камоды блішчыць светлячком бацькава папяроса. Бацька курыць і маўчыць з нейкім углыбленым несупынным сумам. Бацька ніколі раней такім не быў.

Саламон, або Шлёма, старшы сын Шолама, помніць бацьку зусім маладым. Яшчэ з тых часоў бацька лічыцца „таленавітым чалавекам". Ён „усё ўмее". Пару чамаданаў збіў з дошчачак, абклеіў палатном ды афарбаваў. Сам змайстраваў канапу, на якой Левін спіць заўсёды, калі толькі бывае дома. Гадзіннікі папраўляе, грае на скрыпцы і вельмі любіць коней. З узварушлівай пяшчотай абыходзіцца з імі. Каня ён мае для возкі лесу ў купцоў, дык усе свае заробкі аддае на авёс і сена. Возка лесу скончылася з самага пачатку вайны, але бацька не прадае каня. „Без каня жыць не магу". Маці занята двума справамі—гадаваннем дзяцей і шыццём для сялянак. Апошнім яна больш займаецца паначы. Усё жыццё стракоча на швейнай машыне. Браты і сёстры (старшай сястры шаснаццаць, а малодшаму брату шэсць год) ходзяць абарваныя. Бацька мае на гэта свой погляд. „Мой абавязак даваць ім хлеб, а ўся рэшта—абавязак бога". І адзін, і другі не выконваюць сваіх абавязкаў. Вось чаму сёстры з дванаццацігадовага ўзросту бяруць частку гэтых абавязкаў на сябе; знаёмяцца з працай на швейнай машыне. За новую машыну Зінгера яны яшчэ не скончылі

выплаты. Хлапцоў бацька не выпускае з-пад сваёй апекі. Ён у іх выхоўвае сваё замілаванне да коняй. Яны павінны пасвіць каня, паіць і чысціць. Старшых дзяцей бацька ад сябе нікуды не адпускае: „Што бог дасць—тое і будзе. Не хачу, каб мае дзеці па свеце бадзяліся, як нейкія безбацькаўцы“. Пры вялікіх скандалах Саламон Левін, старшы сын, сядзеў вечна над кнігамі, „адарваўшыся ад каня“. Сядзеў уночы (калі быў лясным прыказчыкам), пры той самай лямпачцы, пры якой маці шыла гардэробы для сялянскіх нявест. Да стракатання машыны Левін прывык яшчэ з калыскі. Гэта яму не перашкаджала. Нават вершыкі пісаў пад гэты шум. Пасля вырваўся ў Вільню і пражыў там аж тры гады.

*

Левін чуе тупат конскіх капыт. Ён глядзіць у акно праз шчыліну фіранкі і бачыць некалькі сілуэтаў коннікаў з доўгімі пікамі.

— Казакі...—шэпча ён бацьку.

Казакі спыніліся ля іхняй хаты і давай пікамі стукаць у акно. Потым давай трасці і рваць дзверы і крычаць нешта неразборлівае. У вялікім страху ўсе ўскакваюць з ложкаў.

— Дачакаліся,—шэпча бацька і ідзе адчыняць дзверы.

У гэты-ж час маці выпускае дзяцей на двор праз чорны ход. Левін вядзе іх на гарод за хлеў, дзе яны прытуліліся да сцяны, гатовыя ў любую хвіліну ўцякаць у поле...

XIII

Стоячы з малодшымі сваімі братамі і сёстрамі на гародзе ля сцяны хлява, Левін успамінае пастушка, якога ён сустрэў, уцякаючы з грамадай каганецкіх ад неспадзяванай павіннасці акопы капаць. Хлопчык-пастушок затуліў твар каравай рукою і апраўдваўся: „Людзей баюся...“ Тое самае і цяпер ён, Левін, людзей баіцца... Нельга сказаць, каб дрыжэў ад страху, але ўнутры холадна, ён адчувае ліхаманку ў каленях. Сёстры прыслухоўваюцца да глухіх галасоў з хаты і да рыпату дзвярэй. Праз пару хвілін яны чуюць голас маці:

— Дзеці, ідзіце ў хату. Гэта немцы...

Каганецкія так напалоханы чуткамі аб казацкіх учынках, што часам адзін-на-адзін можна чуць такую развагу:

— Хай ужо немцы забяруць гэту мясцовасць. Пры Вільгельме не горш будзе, чым пры Мікалаі. У Германіі пагромаў усё-ж не чуваць. Там свабадней.

У хаце светла. Пры стале сядзяць трое ў касках і адзін з іх водзіць пальцам па карце. Бацька га-

ворыць з імі „па-нямецку“ Яны разумеюць з яго нямецкай мовы гэтулькі—колькі ён з іхняй. Гутарка вядзецца галоўным чынам на мігі. Нямецкія разведнікі распытваюць у яго дарогу ў маёнтак пана Манілоўскага.

— Гэтыя хто?—пытаецца старшы з іх у бацькі.

— Майнэ зонэ унд тэхтэр[1].

— Скуль так позна ідуць?

— Хаваюцца. Казакаў баяцца.

— О, козак,—смяецца старшы і нешта тлумачыць сваім.

Левін ловіць словы і разумее галоўны сэнс: „Расійскія падданыя баяцца сваіх уласных абаронцаў“.

Разведнікі загадваюць гаспадарчым тонам даць ім есці. Левіну не па сабе. „Гэта з іх боку не вельмі культурна,“—думае ён. Маці засцілае стол белым абрусам і прыносіць усё, што толькі ёсць у хаце: хлеб, малако, яйкі, сыр. Немцы накідваюцца на ежу. Хлеб і сыр бяруць з сабой і загадваюць Левіну напаіць коняй. Кураць цыгаркі, ад якіх па хаце прыкры і незнаёмы пах.

Коні напоены. Разведнікі спрытна на іх садзяцца і тупат конскіх капытоў паволі аддаляецца ў начной глухамані.

— А цыгаркай не пачаставалі, — скардзіцца Шолам. — Далікатнасць іхняя наогул невялікая. Навошта ім пан Манілоўскі патрэбен? Ведаю.

---

[1] Мае сыны і дочкі.

У пана жонка немка. Помніш, Шлойма? Нямецкія бракаўшчыкі прымалі тавар у віленскіх купцоў у лесе Маніло̆ўскага. Бракаўшчыкі жылі ў маёнтку, хадзілі на паляванне па ўсёй ваколіцы. Але-ж у маёнтку цяпер адзін толькі аканом і то, здаецца, усё дабро адправіў за Менск у свой другі маёнтак.

— Ну іх к чорту!—злуецца Левін.—Адзін з іх, калі я паіў коняй, крычаў на мяне „Флінкі флінк!" [1], як парабку ўсёроўна.

— Здаецца мне, Шлойма, што начальнік іхні з закручастымі вусамі, якому другія ўвесь час чэсць аддавалі, быў бракаўшчыком у лесе Маніло̆ўскага...

Левін не помніць такога бракаўшчыка і не ведае немкі-жонкі пана Маніло̆ўскага. Ён бачыў паноў вельмі рэдка, калі яны праязджалі праз мястэчка на тройцы альбо конна ў чорных даўгіх накідках, што затулялі і конскія клубы. Кожны раз яны праязджалі так хутка, аж іхніх твараў нельга было добра ўбачыць. Мільгалі толькі даўгія вусы пана і чорныя бліскучыя вочы пані. З простых людзей мала хто іх ведае тут. Толькі прозвішча пана гучыць у ваколіцы не як міф, а як грозная сапраўднасць. Калі хто патрабуе панскай ласкі, дык мае справу з яго аканомам, перад якім нават на каленях стаіць і рукі яго цалуе. Левін бачыў таксама, як хлопчыкі Шымана Кантаровіча—Цодык, Борах, Мендаль, Зорах—выдрэ-

[1] Жыва! жыва!

сіраваныя сваім бацькам, здымалі шапкі перад карэтай пана і крычалі ў панскія спіны „дзень добры...“

*

Назаўтра зноў ціха. Ніхто з Левіных не хваліцца, што ўначы ў іхняй хаце былі немцы. Усе бачылі праз вокны як праехалі ўночы вуліцай „тры казакі з пікамі“. Салдатка Ганупя заўважыла, як яны спыніліся каля шоламавай хаты і паілі коняй.

Яшчэ дзень праходзіць у трывожным чаканні. А ў поўдні паказваецца войска. На гэты раз сапраўднае: абоз, лёгкая артылерыя, пяхота і коннікі. Многія з каганецкіх нават у бліндажы палезлі.

Каганецкія ашаломлены такой неспадзеўкай. Войска тут не спыняецца, з тракта накіроўваецца праз новы мост у маёнтак Маніпоўскага.

— І хто-ж гэта мог падумаць, што так хутка немцы зоймуць Каганцы, — дзівіцца стары Бенцыян.—Ні адна кропля крыві не пралілася. Ні адзін стрэл. Ёсць яшчэ бог!

Каганецкія выходзяць з бліндажоў, жартуюць, смяюцца. Бацька Левіна паглядае на ўсіх патаемна: нешта цікавае знае ды сказаць не хоча. А маці Іры, прапахшая селядцамі і газай, высоўваецца на вуліцу з навіною:

— Мы ўжо немцы!

Местачкоўцы рады, што жывы і цэлы, што для іх вайна ўжо скончана. Ніхто з іх не сумняваецца, што немцы забралі гэту ваколіцу назаўсёды. Маці

Іры, худая і высокая, ходзіць ад хаты да хаты, як спутаная (ад страху і радасці ў яе слабеюць ногі), і віскатлівым голасам называе ўсіх каганецкіх дзецьмі.

— Дзеці, мы ўжо немцы!

Яе паважная хада і востры голас робяць уплыў на іншых каганецкіх. Яны паўтараюць за крамнічыхай:

— Мы ўжо немцы!

Нямецкі патрыятызм крамнічыхі, які ўцягнуў у свой віхор нямала людзей, мае пэўную крыніцу: дачка крамнічыхі вывучала ў гімназіі нямецкую мову і яе веды марна прападаюць. Іра, праўда, крыху паспела ўжо забыць гэту мову, бо ад пачатку вайны яна забаронена, як мова ворага, затое цяпер падвучыцца... Вось адкуль цягне сокі нямецкі патрыятызм гандляркі селядцамі і газай.

— Пры такой нямецкай арыентацыі ў Каганцах Шолам не можа хаваць свайго сакрэту за трыма замкамі. Ён хваліцца і ўсе яму зайздросцяць:

— Першая нямецкая разведка ўначы спынілася ў маёй хаце...

Але ў яго ёсць канкурэнт—мельнік Берка. Той даводзіць, што першая нямецкая разведка якраз у яго, Беркі спынілася... І толькі ў яго... Няхай хоць дваццаць Шоламаў скажуць адваротнае, а гонар гэты належыць яму, Берку.

Паміж двума шчаслівымі людзьмі адбываецца гарачая спрэчка за гонар пяршынства.

*

Левін з Ірай бяруцца за падручнік нямецкай мовы. Між сабою гавораць па-нямецку. Першае нямецкае слова, што яны вывучаюць, гучыць ім як музыка: „Liebe[1]“. Маці Іры забывае пра сваю строгую размову з Левіным на гэтую тэму і пад абаронай нямецкага войска „Liebe“ Левіна і Іры распускае свае пялёсткі.

Каганецкія знялі з сваіх плеч жудасць вайны так лёгка, як валасок з малака...

Крыху збянтэжаны толькі двое: Сакалоўскі і Шыман Кантаровіч. Палавіна маёмасці і сям'і ў Менску, а палавіна тут. А Менск цяпер на тым баку...

— Бога ніколі не перахітрыш,—канстатуе факт стары Лейба.

Аднак Шыман і Сакалоўскі не паддаюцца.

— Немцы і Менск зоймуць, усю Расію зоймуць,—кажа Шыман.

— Во-во! Правільна! Гандляваць усюды можна, абы толькі ёлапам не быць. Эх, гісторыя... гісторыя... Вайна гэта гісторыя.

Атрад нямецкага войска ў некалькі сот чалавек адным махам вырваў з сэрца невялікага вайсковага падрадчыка Сакалоўскага і бога і цара, і ацечаства... Аперацыя прайшла небалюча, нібы зрэзалі мазоль з пальца нагі.

Аднак на ясным нямецкім небе Каганцоў і ваколіцы (у сялян быў такі-ж патрыятызм, як у местачкоўцаў) паказалася малюсенькае воблачка.

---

[1] Каханне.

Ходзіць рыжы Антось з сваёй залатавалосай Агаткай і раскідвае вось якія каменьчыкі:

— Гэта яшчэ не канец. Можа нават горш для нас. Наша ваколіца пачне пераходзіць з рук у рукі. Немцы і нашыя будуць тут перакідвацца трупамі, нібы гнілымі яблыкамі...

*

У мястэчку спыняецца новы нямецкі атрад. Гоняць каганецкіх ачышчаць карчму і школу, загадваюць:

— Каб блішчэла!

Нямецкая чыстата не вельмі цешыць каганецкіх, бо яны праліваюць нямала поту.

Некалькі гадзін яны чысцяць запушчаныя будынкі пад грозныя крыкі:

— Флінк! Флінк!

— Аказваецца, нямецкая нагайка мае такі самы смак, як і руская,—жартуе Левін у думках, калі нагайка аднаго з вайскоўцаў жарнула па адной з каганецкіх спін...

У гэтага вайскоўца чырвоны твар, алавяныя вочы і вільгельмскія вусы. Ён размахвае нагайкай ды ўсё крычыць: „Дойчлянд ібер алес“ [1]. Каганецкіх называе „русішэ швайн“. Ён увесь час не перастае есці. Есць яйкі, сыр, масла, булкі і хлеб з той даніны, што першымі прынеслі кайзераўскаму атраду Сакалоўскі і Кантаровіч. Шчодрымі

---

[1] Германія над усім.

падарункамі яны адкупіліся ад гонару прыбіраць для немцаў памяшканне і паіць і чысціць іхніх коняй. Вось і чвакае апетытна гэты салдат з вусамі „аля Вільгельм“, крычыць на каганецкіх, а каб паказаць ім сваю агіду да іх, часта задзірае нагу і пад заліхвацкі рогат сваіх таварышоў выдае трубны гук...

— Орднунг... Орднунг...—супакойвае каганецкіх і ваколічных сялян начальства атрада і з мясцовага насельніцтва вызначае людзей для збору яек, хлеба, малака, аўса...

— У „русішэ швайн“ няма орднунг. У нас — орднунг.

І тлумач-пазнанец перакладае:

— Русішэ швайн—рускія свінні, орднунг—парадак.

У іх такі орднунг, што нават запісваюць ад каго, што і колькі ўзята—і выдаюць квіткі на атрыманне грошай... пасля заканчэння вайны.

Для навядзення орднунг прыцягнуты самыя паважныя людзі—Кантаровіч і Сакалоўскі. Яны з начальствам за панібрата.

Орднунг даходзіць аж да печаў каганецкіх гаспадынь. Салдаты выцягваюць з печаў гарачыя шабасовыя пшанічныя „халы“ і кладуць у свае мяшкі.

Гэта не зусім падабаецца каганецкім. Хоць тут ужо вайны няма, але такі мір хай разам з вайной прападзе і згіне ў пустых палях і лясах...

Каганецкія дзяўчаты хаваюцца ў цёмных аль-

керыках і стараюцца не паказвацца немцам на вочы. Немцы пытаюцца праз сваіх тлумачоў:

— Дзе вашыя пупхен?

— Няма ў нас тут дзяўчат,—адказваюць каганецкія.—Як прыедзеце ў Менск, мы вас з імі пазнаёмім.

Злуюцца немцы:

— Русішэ швайн!

Каганецкія разумеюць гэтыя словы без тлумачэння (яны крыху анямечыліся і дзівяцца зменлівасці ўлады і нязменлівасці „лёсу": пры рускіх яны „нямецкія шпіёны", пры немцах—„русішэ швайн"...

Дзядзька Левіна Бенцыян мае на гэта свой погляд:

— Усе яны, і рускія, і немцы, праўнукі Гамана [1], але ў нас ёсць абаронца—яўрэйскі бог.

*

Лейба Кантаровіч знаходзіць сярод нямецкіх салдат уцеху—яўрэя.

— Па вачах і па носе пазнаў,—радуецца стары кніжнік.

Той, праўда, па-яўрэйску гаварыць не ўмее. Ён гаворыць па-нямецку. Стары кніжнік нічога не разумее, але „нямецкі яўрэй" кажа яму, як пароль, пачатак малітвы:

— Шэма, Ісроэйль [2].

---

[1] Гаман—антысеміт, пагромшчык.

[2] Слухай, Ізраіль.

І завуць таго—Генрых, і прозвішча яго—Розенкранц. Лейба Кантаровіч расчулены і частуе яго, як сваяка, кашэрным абедам...

Пры абедзе выяўляецца, што Генрых Розенкранц ведае польскую мову—два яўрэі пачынаюць адзін аднаго разумець.

— Яўрэй нідзе не прападзе. У любой бядзе сваіх знойдзе,—радуецца Лейба Кантаровіч.

Тут радасць яго зацямраецца: на вайне і яўрэй яўрэя забівае. Стары ўяўляе сабе, як адзін яўрэй утыкае другому яўрэю штык у грудзі, а другі—першаму, і абодва паміраюць з малітвай „Шэма Ісроэйль". Адзін памірае за цара Мікалая, другі—за кайзера Вільгельма. З боку малітвы Лейбу чуліць хараство такой смерці, а з боку салдацкіх штыкоў яго палохае трагізм: „брат брата забівае". У адзін і той самы час кожны з гэтых братоў з'яўляецца і Каінам і Авелем... Калі ў гандлі яўрэй яўрэя абманвае, дык гандаль зусім іншая рэч, але вось тут... І стары кніжнік не разумее некаторых з божых дзеяў на зямлі. Каб асвежыць сваю галаву, ён нюхае тытун і чыхае з апетытам да слёз.

Генрых Розенкранц глядзіць на справу проста. Усё гэта залежыць ад падданства. Гэтак-жа ўзаемна забіваюць і немец—немца, паляк—паляка, француз—француза. Падданства—гэта ўсё. Вайна не ведае ні крэўнасці, ні літасці. Забойства на вайне—палітыка падданства.

Стары кніжнік не задаволены тлумачэннем. Усю ноч ён будзе шукаць у кнігах, старых і пажоў-

клых, як яго сівая барада ад тытуну, новага тлумачэння. Вось, напрыклад, вайна між царом Давідам і яго родным сынам Авісаломам.

Стары кніжнік яшчэ ў 1905 годзе не раз чуў аб тым, што людзі павінны дзяліцца не па нацыі, а на класы, дык па-першае—сіцылісты бязбожнікі і ад кожнага іх слова нараджаюцца тры нячысцікі, а падругое: што гэта за класы? Чуў ён, Лейба, пра нейкія класы ў школах, там школьнікі пераходзяць з аднаго класа ў другі, а класы сярод народаў?—дзівосныя класы! Сіцылісты тлумачылі яму пра бедных і багатых, пра рабочых і фабрыкантаў, дзе зноў выходзіць вайна паміж братамі. Зноў нейкая палітыка, як у справе з падданствам.

Трэба пашукаць у кнігах старадаўніх „хахомім“ [1].

*

Кайзераўскія салдаты дабіраюцца да святой святых, да таямніцы таямніц мястэчка: яны пачынаюць штыкамі даследваць гароды... Галоўны канавод доследаў—той самы круглатвары з вільгельмскімі вусамі, які любіць есці ўсё, што пападаецца ў гаспадынь, які біў каганецкіх нагайкай і крычаў „флінк“ і які вызначаецца дзіўнай здольнасцю спяваць без удзелу рта і звычайнага чалавечага голасу.

Гэты кайзеравец хутка знаходзіць ключ ад сакрэта на каганецкіх гародах: дваццаць пяць кро-

---

[1] Мудрацоў

каў ад будынкаў, па блізкасці камень, і смела капай лапатай—знойдзеш!

Дзіўны розум, дзіўны спрыт і дзіўная тактыка ў каганецкіх. Ува ўсіх учынках местачкоўцаў жудасная аднастайнасць. Усе схавалі сваё дабро на адзін манер. А здаецца, шчыра баяліся аднастайнасці і таіліся адзін ад аднаго... Каганецкія пасеялі дабро, а вырасла бяда.

На гародах дзве супярэчнасці—лямант і смех. Каганецкі лямант і нямецкі смех.

Адзін салдат у аўстрыяцкай шапачцы-карабліку ўсё адцягвае ад гародных ям пышнавусага германа, нешта гаворыць яму, стыдзіць, але той робіць сваё.

— Орднунг! Орднунг!—крычыць пышнавусы— і ўсе ямы паадчынены, як раскапаныя магілы старадаўніх цароў Егіпта. З цемры магіл выцягваюць на сонечнае святло скрыні і мяшкі з каганецкімі каштоўнасцямі.

Моршчацца салдаты і смяюцца на дзівосны ўраджай. Моршчацца каганецкія і плачуць на дзівосныя дзеі кайзераўцаў.

— Орднунг... Орднунг...

І вось у кайзераўцаў расчараванне: нейкая прадзедаўская старызна... Мядзяныя глякі, зашмальцаваныя падушкі, шабасовыя падсвечнікі, алавяныя лыжкі, самавары, дзе-ні-дзе швейная машына.

— Гэта не цікава. Не будзем зінгераўскія машыны цягаць на бацькаўшчыну. І там іх шмат.

Каганецкія першы раз у жыцці пачынаюць пазнаваць радасць беднасці...

Але не—пачакайце. Салдаты не хочуць пакрыўдзіць гонар местачкоўцаў: выбіраюць сабе самае лепшае з мужчынскай бялізны...

Сярод нямецкіх салдат на гародах адзін вызначаецца сваімі залатымі акулярамі і фотаапаратам. Усе яго тытулуюць доктарам. Ведае Левін, што гэта не доктар медыцыны. Доктар увесь час фатаграфуе раскіданую старызну і ўсё гаворыць сваім аб этнаграфіі, археалогіі ды культуры. Ён бярэ сабе стары падсвечнік, алавяную лыжку і яшчэ сёе-тое.

У доктара-археолага вялікі запас фотаздымкаў. Ён паказвае Левіну некаторыя з іх: каганецкую карчму, старога Бенцыяна, падсвечнікі з арнаментамі і язэпаву тройку. Тройку называе „русішэ трактар".

Каганецкія валакуць назад з гародаў у хаты свае мяшкі і скрыні.

*

Левін прыглядаецца да таго салдата, што на гародах адцягваў ад ям пышнавусага драпежніка. Чорныя вочы, невялічкія вусікі і лагодны голас. Яны сядзяць на канапе ў хаце Левіна і вядуць гутарку без тлумача: напалавіну словамі і напалавіну рухамі. Салдат гаворыць доўга. Ён вебер—ткач. Дома пакінуў сям'ю без сродкаў.

— Не жадайце вы ордну́нг нашай арміі,—кажа

ён Левіну,—не жадайце, каб кайзераўскія салдаты на доўгі час тут замацаваліся, бо апошнія сокі высмакчуць яны з акупаванай зямлі, вы ўсе будзеце паміраць з голаду, як мухі. Вось гэта ў кайзераўцаў завецца „орднунг". Цум тайфель—к чорту—і вашых царатаў і нашых кайзераўцаў! І адны і другія—ворагі бедных. І рускія, і нямецкія рабочыя не хочуць крыг—вайны. Не хочам! Мы— браты! Мы—таварышы!

Доўга ён гаворыць пра рэволюцыён, соцыялізмус і крыг! Левін увесь часківае галавой у знак таго, што разумее.

Зноў Левін успамінае адозву супроць вайны, што распаўсюджваў у Вільні адзін друкар, успамінае ўрывістыя выпадковыя гутаркі аб рэволюцыі ў розных мясцах.

Вось чаму яму цяпер так лёгка зразумець чужую мову...

Цёплымі вачыма нямецкі ткач аглядае хату, бедную абстаноўку, бледных напалоханых братоў і сясцёр Левіна, старую Шоламіху, што стаіць сагнуўшыся крукам ля печы; ён кладзе руку па-сяброўску на плячо Левіна, уздыхае ды ўсё шэпча:

— Арм... арм...[1]

Левін расчульваецца і на яго вачах накручваюцца слёзы.

— Мут, мут, геносэ, мут![2]

---

[1] Бедната.

[2] Мужнасць, таварыш, мужнасць!

Салдат падзывае да сябе малога брата Левіна, садзіць яго — сарамлівага і пачырванеўшага — на калені, гоцкае і смяецца:

— Зон, зон,— кажа ён і нешта доўга апавядае. Левін разумее, што ў яго, салдата, якраз такі сынок, такога росту, такія вочы і салдат зараз-жа дастае з кішэні фамільную фатаграфію.

Пажылая жанчына ў чорнай вопратцы сядзіць на крэсле ля століка. Па баках—два хлопчыкі. У меншага сапраўды нейкае падабенства да брата Левіна.

Салдат сумна тароніць вочы на агонь. Чорныя зрэнкі становяцца залацістымі. Ён доўга і моўчкі гладзіць па галоўцы малога брата Левіна...

*

Раніцою немцы пакідаюць мястэчка. Едуць туды, куды колькі дзён таму назад паехаў увесь атрад. Салдаты запэўніваюць каганецкіх:

— Тут ужо намі занята, а вось мы дойдзем да Менску і пойдзем далей, каб з Руслянд зрабіць Дойчлянд.

Каганецкія адносяцца да гэтага абыякава і бяруцца за сваю штодзённшчыну.

Каб не рыжы Антось з яго трагічным голасам і трагічнымі словамі аб тым, што „яшчэ не скончана“, каганецкія пачалі-б зноў жыць поўным жыццём, бачучы перад сабой свой звычайны маяк з надпісам: „Там добра, дзе нас няма“, але сляпы пакінуў свае жорны і ходзіць па вуліцах. Ён та-

ропіць удаль шэрыя вочы і быццам бачыць перад сабой тое, чаго іншыя ніяк угледзець не могуць. Ён трымаецца рукой за плячо Агаткі, і яе рыжая галоўка здаецца пукам агню. Ранейшы неспакой нараджаецца зноў, як баечная птушка фенікс.

— Ці мы ўжо станцавалі гэтае вяселле?

Хто ім, каганецкім, забароніць называць фронт вяселлем? Ніхто не забароніць.

Які харошы і лагодны восеньскі дзянёк. Сонца яркае і цёплае, ледзь прыкметны ветрык шастае ў садзе Сакалоўскага і трымціць пазалочанымі дрэвамі.

Яны шапочуць:

— Ці мы ўжо станцавалі гэтае вяселле?

І лісты, як пакамечаныя бляшкі, кружацца, апускаюцца плаўна ўніз на пахучую зямлю, і восень сцеле пад нагамі сваю сяўбу. Праз парадзелы сад, нібы праз невад, свеціцца возера адарваным кавалкам неба. Ветрык моршчыць яго шкляны твар, нібы лоб задуменага чалавека. Здаецца—і возера думае-гадае:

— Ці мы ўжо станцавалі гэтае вяселле?

Левін з Ірай ўжо станцавалі. Яны сядзяць на сваім аблюбаваным камені і вывучаюць з падручніка нямецкую мову:

— Дэр-ды-дас...

— Дэр-ды-дас...

Зараз і сад Сакалоўскага анямечыцца і буду-

чым летам у ім вырастуць не яблыкі—а апфельс, не слівы—а пфляумен.

— Дэр-ды...

І зусім блізка ў лесе бухае стрэл, другі...

Пошчакі растуць і павялічваюць сілу выбухаў

Левін з Ірай выгаварваюць „дас“ няўпэўненымі галасамі і бягом з саду на вуліцу.

Навакол рыжага Антося з яго вогненавалосай Агаткай тупаюцца ўстрывожаныя людзі. З вуснаў сляпога яны слухаюць тлумачэнне інваліда вайны:

— Ага! Што я вам раней казаў?

— Мала хто дзе страляе,—не здае сваіх пазіцый маці Іры.—Хай сабе страляюць!

Рыжы Антось зусім не цікавіцца яе адпорам. Ён прыслухваецца доўга да нейкіх выбражаемых гукаў.

— Што за тупат?

— Дзе? Табе, Антось, хіба сніцца.

Вялікая ўпэўненасць у пальцах правай рукі Антося. Вось як-бы гаворыць пальцамі, гаворыць гнеўна: „Мне не сніцца“.

Праз поўхвіліны ўжо ўсе чуюць. На іржышчы вырастае фігура конніка. Набліжаецца і расце.

— Вось ён... Вось ён...

— Э-э-э! Стары знаёмы...

Гародамі ён прабіраецца на вуліцу. Каганецкія яго пазнаюць. Пышнавусы немец, чалавек з вялікімі і featureзнастайнымі здольнасцямі. Ён паганяў іх нагайкай пры чыстцы школы і крычаў „флінк“; ён раскопваў на гародах каганецкія „Пампеі“; ён...

Вось уваліцца ў адну з ям, што сам выкапаў, вось... Не. Пераскочыў.

Конь увесь замылены. Твар конніка чырвонасіні, спалоханы. Вакол алавяных вачэй дробныя зморшчынкі, і ад шпаркай язды ў яго разяўлены рот, нехапае паветра. Пышнавусы імчыцца далей, кінуўшы каганецкім на развітанне два словы:

— Козак—піф!

Усе яго добра разумеюць.

Рыжы Антось зусім не радуецца нямецкаму правалу. Гэта яму бадай усёроўна цяпер, але яго ўласная тэорыя—тэорыя інваліда вайны і старога ваякі—бярэ верх...

Сляпы доўга гаворыць без слоў выразістымі рукамі, урэшце кажа ўголас:

— Аг-га!

Ніхто яго ўжо не слухае. Каганецкім цяпер не да тэорый. У вайсковыя навукі іх уцягваюць без іхнай уласнай на гэта згоды.

— Ірачка,—шэпча ёй Левін на вуха.—Трэба зараз-жа спаліць падручнік нямецкай мовы, а то казакі...

Іра не слухае да канца і бяжыць з кніжкай дамоў.

Зноў выслізгваецца з пальцаў хвост павы-купавы...

XIV

Знік з каганецкай зямлі апошні немец.

Разам з прыглушаным тупатам конскіх капытоў згубілася ўпэўненасць у тым, што мястэчка „пераскочыла вайну“, як вузкую канаву. Па абшарах цішыня.

Местачкоўцы да таго збянтэжаны, што нават згубілі сваё пастаяннае „што рабіць?“ і вось апошняя апора аслабленай волі—бог.

Пачынае вастрыць сваю зброю каганецкае духавенства.

Замест аднаго рабіна, якога малое мястэчка не можа трымаць на сваім слабым карку, яно мае трох ганаровых падрабінаў. Так іх тут называе і сялянства—падрабіны. Тры падрабіны кіруюць невялічкай сінагогай, у „судны дзень“ тры падрабіны — нябесныя адвакаты — па чарзе бяруць на сябе абавязкі падносіць грознаму суддзі Адэнаю ўсе каганецкія малітвы і прыносяць назад вызваленне ад грахоў. У звычайныя дні яны развязваюць вузлы ўсіх звычайных стычак і непаразуменняў паміж каганецкага насельніцтва. У звычайныя дні яны ўсёроўна незвычайныя людзі.

Кожны з гэтай тройкі валодае ўсімі тымі дастойнасцямі, што даюць яму права насіць ганаровую годнасць падрабіна.

Першы з іх—Лейба Кантаровіч—самы багаты гаспадар у мястэчку і самы вучоны ў рэлігійных справах.

Другі з іх—Бенцыян, дэядзька Левіна—паходзіць з Ерусалімскай касты жрацоў. Ён „койган"[1], і ў кожную суботу благаслаўляе народ з узнятымі ўгару рукамі ў такой позе, нібы доіць нябесную карову.

Трэці з іх—местачковы разнік Сімха-Аба—можа быць падрабінам хаця-б таму, што рэжа жывёлу паводле рытуалу тых часоў, калі земляробам ізраільскай зямлі было забаронена самім рэзаць жывёлу, бо лепшыя часткі мяса жрацы павінны былі забіраць для бога. Жрацы былі заўсёды круглыя і тлустыя: употайку карміліся „трэфным" мясам.

І слаўная тройка каганецкіх духоўнікаў выймае з ножнаў духоўныя мячы і апавяшчае агульны пост.

За дваццаць хвілін усе набожнікі мястэчка ўжо ў поўным зборы ў невялічкай сінагозе. Усе ў талесах—у белым адзенні старадаўніх аравійскіх пустэльнікаў—накінутых на галовах у выглядзе башлыкоў, спяваюць жалобнымі галасамі загавормалітву, складзеную жрацамі ў часы Егіпта і Вавілона:

---

[1] Жрэц.

„Ойча наш, князь наш! Мы грашылі перад табою.

„Ойча наш, князь наш! Знішч усіх тых, хто жадае нам шкоды.

„Ойча наш, князь наш! Адвядзі ад дзяцей завета твайго пошасці і меч, і голад, і няволю, і пагібель, і злоўчынкі.

„Ойча наш, князь наш! Учыні гэта ў памяць тых, хто згінуў за тваё імя святое. Атулі крыллямі літасці дзетак нашых кволых.

„Ойча наш, князь наш! Учыні гэта ў памяць тых, хто ў полымя і воду кідаўся дзеля праслаўлення імені твайго.

„Ойча наш, князь наш! Памсціся за пралітую кроў рабоў тваіх".

Праз поўкруглыя вокны сінагогі на талесы льюцца жоўтыя струмені восеньскага сонца. Сонечныя плямы колеру пяску нагадваюць кавалкі пустыні, а багамолы—бездапаможных вандроўнікаў у бязводных мёртвых абшарах, засеянай дзе-ні-дзе белымі касцьмі людзей і вярблюдаў.

Кончыўшы маліцца, усе знімаюць талесы і кладуць іх, нібы дарагія музычныя струманты, у аксамітныя чахлы.

Бенцыян аглядае невялікае племя багамолаў, як гаспадар сваё стада, і крытычна шаруе сівой бародкай аб шырокія кляпы старой халаміды:

— Не ўсе прышлі.

На гэта Лейба Кантаровіч дае злоснае тлумачэнне:

— Нашы шэйгецы-бязбожнікі лічаць сябе вельмі разумнымі. Яны і пасціць не будуць.

— Нашы дзеці пакідаюць веру патрыярхаў Аўраама, Ісаака і Якава.

Разнік Сімха-Аба гаворыць гэта ўрачыстым голасам, каб заглушыць свайго нутранога злога духа, які тут-жа шэпча яму на вуха грэшныя словы: „Малітва і пост дапамогуць, як рыцына нябожчыку". Чарвячок сумнення пачаў яго грызці з тых часоў, калі прысутнічаў аднойчы на могілках пры ўскрыцці доктарам забітага сялянамі злога лясніка пана Манілоўскага. Сімха-Аба з вялікай цікавасцю прыглядаўся тады да „таямніц" чалавечага жывата, ускрытага хірургічным нажом. Разнік пабачыў, што вантробы чалавека вельмі падобны да вантроб жывёлы, у якіх яму часта прыходзіцца поркацца нажом, каб выяўляць кашэрнасць. Гэтае падабенства зводзіць яго з божаскіх сцяжын. Ён пачынае сумнявацца ў існаванні душы. Яго вера крышыцца, як лёд.

*

Маці Левіна кладзе ўвесь хлеб у шафу, замыкае дзверцы і хавае ключ.

— Нікому есці сёння не дам. Усе павінны пасціць.

Марудна, як слімакі, плывуць гадзіны. Злуецца Левін. Сёстры і браты шукаюць ключ ад шафы па розных кутках хаты—спачатку жартаўліва, а пасля з нецярплівасцю і злосцю галодных людзей,

— Дзе ключ?

— Не дам ключа. Пост.

Малы хлопчык пачынае плакаць:

— Есці хачу...

Заўсёды лагодная і такая добрая маці робіцца сёння тыранам—морыць дзяцей голадам.

— Усе павінны пасціць!

— Глупства гэта ўсё—вашы малітвы і ваш пост,—абураецца Левін.—Ты, маці, лепш малога накармі.

— Што?!—дзівіцца Шоламіха,—„в а ш ы малітвы, в а ш пост“ (яна робіць націск на словы „вашы“, „ваш“). А ты сам на старане? Збоку прыпёку? Выключаеш сябе з кагалу? У Вільні гоем[1] зрабіўся...

Шоламіха глядзіць на свайго старшага сына гнеўнымі вачыма. Зусім не матчыны вочы. Усё, што яна адпакутавала за сваё жыццё, гарыць цяпер у яе вачах агнём гневу і крыўды. І голас яе зменены—не голас маці.

— Выгадавала цацу на сваю галаву. Усё ў яго глупства? Знайшоўся разумнейшы за ўвесь свет. Калі ты такі хохам[2], дык выратуй нас ад бяды! Ну, выратуй! Ну...

— Як гэта выратуй...

— Ага! Вось які ты хохам!

— Але пры чым тут пост?

— Пры чым? Каб мы бога адчулі ў голадзе. Богу ахвяра патрэбна.

---

[1] Гой—неяўрэй.

[2] Хохам—мудрэц.

— Не прызнаю такога бога, якому патрэбны ахвяры...

Шоламіха нямее. Вочы яе робяцца двума кавалкамі лёду.

— Навошта яе чапаеш,—звяртаецца бацька да старшага сына крыўдлівым голасам. — Няможна паганіць апошняй надзеі чалавека ў часе бяды.

Злосная Шоламіха адмыкае шафу, кідае на стол булку хлеба, і губы яе дрыжаць.

— Наце вам, лопайце!

Ніхто не бярэцца за хлеб. Ад пагрозлівай цішыні аж у вушах звініць.

*

Прыносяць навіну.

У маёнтку пана Манілоўскага—казакі. Іх начальства балюе. А казакі самі знайшлі ў панскіх заховах некалькі бочак спірту. За казакамі ідзе вялікая вайсковая сіла.

Ніхто не ведае, хто гэту вестку прынёс, але яна распаўсюджваецца ад чалавека да чалавека са шпаркасцю дэпешы.

П'яныя казакі... Гэта куды страшней за варожыя кулі, за знарады, за бомбы...

Нямала наслухалася ваколіца аб казаках.

Рыжы Антось ходзіць па вуліцы са сваёй дачкой-павадыркай і маўчыць. Нават пальцы сляпога сёння „маўчаць". У шэрых вачах ён тоіць загадку.

Што ўжо рабіць каганецкім, калі інвалід вайны— чалавек бывалы ў вайсковых справах—маўчыць?.. Людзі забываюць і аб посце, і аб ядзе.

Медным круглым шчытом сонца вісіць над лесам зусім нізка—на адзін локаць. Яго праменні завостранымі пікамі колюць вочы сляпога Антося. Рыжая галоўка Агаткі выглядае акрываўленай.

І стукатанне многіх конскіх капытоў напамінае град. І свісты, і песні, і заліхвацкія выгукі-крыкі нічога не напамінаюць—ніколі каганецкія гэтага не чулі. Навальніцай яно надыходзіць з аддалення—з боку панскага маёнтка. У мястэчку няма ні страху, ні роспачы. Не. Усё гэта ёсць, але душыць грудзі, нібы жорнамі. І здаецца, што ўсё жыццё прапала, згінула ў пустых лясах... Каганецкім усёроўна. Не. Зусім не ўсёроўна, бо ўсе, апрача дзяўчат, вылазяць грамадкамі на ганкі. Не выйдзеш—за ворагаў лічыць будуць... Сустракаюць казакаў са словамі:

— Нашы! Нашы!! Нашы!!!

Радуюцца прыходу сваіх. Радасць — апошняя стаўка. Радасць!—апошняя апора. Як можна не радавацца, калі сваё войска ідзе?..

Маці Іры выгарнула з печы попел падручніка нямецкай мовы і высыпала ў яму на двары. Цяпер яна радуецца разам з усімі:

— Нашы...

Вось зараз яна скажа ў захапленні:

— Дзеці, мы ўжо казакі!

А за ёю пойдзе водгаласак ад чалавека да чалавека па ўсёй ваколіцы:

— Мы ўжо казакі...

Залоцяцца праменнямі сонца конскія вушы, ка-

зацкія шапкі і чубы. Сярод казакаў нямала барадатых і пажылых. Яны аглядаюцца па баках на людзей, на вокны, верцяцца на сёдлах направа і налева, нібы з-за кожнага вугла падазраюць здраду. Нічога не спускаюць з вачэй. Некаторыя з іх задаюць каганецкім запытанні:

— Калі адгэтуль герман уцёк?

— Мабыць усё герману аддалі і для нас нічога не пакінулі...

На кончыках пік граюць апошнія сонечныя бліскі. Цэлы лес пік выглядае дзівоснымі запаленымі свечкамі.

Левін глядзіць праз акно і дзівіцца своеасабліваму поўдзікаму хараству. Каб гэтым коннікам цяпер дэкарацыя вольнага бязмежнага стэпу. Левін прыглядаецца да казацкіх твараў, якіх ведае дагэтуль толькі з апісанняў. Але абветраныя, барадатыя і голеныя твары шпарка праносяцца міма.

З двара салдаткі Ганулі высоўвае галаву рабая карова Адзін з казакаў, малады і чорнавалосы, на поўным бягу смаліць нагайкай карову ў самыя вочы. Карова ўцякае. Ганулі стыдзіць казака з-за брамы:

— Як не сорамна жывёлу біць?

Той казак ужо далёка наперадзе. Замест яго адказвае другі:

— Мабыць думаў, што жыдоўская...

Ён шчэрыць на Ганулю белыя зубы і не чуе яе кплівай заўвагі:

— На гэта вы ваякі, а вось немца так папрабуйце.

„Мабыць, думаў, што карова жыдоўская“ ўрэззаецца ў грудзі Левіна вострай пікай. Ён ведае, што казацтва з'яўляецца адной з галоўных апор самадзяржаўя. Яно, казацтва, — немалая сіла пры „усмирении крамолы“,—карыстаецца вялікімі прывілегіямі ад царскага ўрада і жыве заможна; там казак можа мае больш зямлі і стада за тутэйшага шляхціча. Але багацце жывіцца на касцях беднасці. Сярод іх пэўна яшчэ больш бедных, парабкаў, малазямельных.

Гэта крыху пацяшае Левіна. Беднейшыя напэўна не такія лютыя. І ўсё-ж яны людзі. Няўжо будуць здзекавацца без дай прычыны з местачкоўцаў? Многа брэшуць пра казакаў.

Патухлі кончыкі пік. Сонца схавалася. У мястэчку казакі не спыняюцца. Едуць на хутары за млын, у бліжэйшыя вёскі. Тут застаецца толькі іхняе начальства.

— Гэта ўсё-ж такі абарона. Начальства не дасць сваволіць падвыпіўшым казакам, — мяркуюць местачкоўцы.

Дзе спыніцца начальству, калі не ў самых багатых людзей мястэчка? Сакалоўскі і Кантаровіч ужо знаёмяцца з ім.

— Мы сваё дабро ратавалі ад немцаў, заўчас у Менск адправілі... Мы дастаўляем скот для арміі... Мы... не тое, што іншыя.

Начальства адчувае шчодрасць ежы і пітва, мяккія, чыстыя пасцелі. Адзін з местачковых падрабі-

наў—Лейба Кантаровіч—робіць гуллівыя вочы і піскліва хіхікае:

— А якія ў нас дзяўчаты-красуні...

Начальства хлопае па спіне старога кніжніка.

— Малайчына стары!

— Няхай толькі паны пабачаць нашых дзяўчат... Прыгожыя... Шкада, што мне пад семдзесят.

Начальства рагоча.

Стары мае на ўвазе служанак—адна ў іх у Кантаровічаў, другая ў Сакалоўскага.

Пасля паста і малітваў сам бог дыктуе такія словы старому, каб адсоўваць агонь ад сваіх...

Лейба Кантаровіч тут прыпамінае ў сваё апраўданне адну гісторыю: Бал Шэм [1], каб выслужыцца перад богам, спакушаў аднаго ксяндза, які глядзеў на жанчын, „быццам на белых гусей"... Бачучы такую бязгрэшнасць ксяндза, бог хацеў пакараць грэшных яўрэяў. Вабнымі вобразамі з „Песні песень" Бал Шэм так абмаляваў перад старым ксяндзом адну яго прыгожую парафіянку, што каталіцкаму духоўніку сніліся ўсю ноч нячыстыя сны, пасля чаго папрасіў да сябе на споведзь прыгожую парафіянку... Такой тонкай тактыкай Бал Шэм выратаваў ад божага гнева свой народ...

Гэту тактыку ўжывае цяпер і падрабін Лейба Кантаровіч.

І памагае. Адзін з начальнікаў кажа:

— За твае паслугі будзеш спаць спакойна. Ка-

[1] Яўрэйскі „святы".

закі чапаць цябе не будуць. Ты—свой! А іншыя,—і начальнік робіць рукою шырокі гест.—Мы аддалі казакам усю ваколіцу. Няхай робяць, што хочуць. Гэта ўзнагарода за харобрасць.

*

— Казакі гаварылі, каб уначы нікуды не выходзіць, бо на вуліцы будзе перастрэлка з немцамі.

Гэта перасцярога перадаецца ад хаты да хаты ўсяму мястэчку.

Ноч паволі насоўвае на ваколіцу вялізную цёмную бурку. Што прынясе гэта ноч ваколіцы?

У Левінаў, як ува ўсіх іншых хатах мястэчка, сядзяць у поцемках. Усе прывыклі сядзець вечарам без святла. Нейк спакайней... За дзень паста так адвыклі ад яды, што цяпер у горла нічога не лезе. Толькі малы брат Левіна есць у кутку хлеб з малаком.

— Ешце вы, нарэшце. Цэлы дзень пасцілі...

Шоламіха настойвае цяпер, каб дзеці і муж елі. З тым-жа імпэтам і гневам, з якім раней замыкала хлеб ад сям'і, цяпер гаворыць:

— Сытасць напала на вас...

Усе маўчаць па кутках. У цемры блішчыць чырвонай кропкай папяроса Шолама. Пры святле бацькавай папяросы Левін глядзіць на свой ручны гадзіннік. Хутка поўнач. Страляніны на вуліцы няма. Можа міне ліха.

Цішыня.

За лесам змоўк гарматны грукат. Не дзын-

каюць шыбы. За апошнія тыдні так прывыклі да гэтага „пульса вайны", што заціш прыкра цяпер для вушэй, як мароз. Ад зорак спускаецца на зямлю слабае валакно водсвета. Праз вокны відаць чорныя грамоздкія сілуэты хат і застылыя фантастычныя сілуэты старых бяроз. Здаецца, што яны то аддаляюцца ад акна, то набліжаюцца ў нямой напружанасці.

Раптам Левін уздрыгвае.

Не. Гэта толькі пеўні співаюць. Пераклікаюцца па ўсёй ваколіцы, як дазорцы. У іх паўночных галасах няма заўсёднага прытулу і цеплыні. Хочацца, каб і яны маўчалі, каб у маўчанні было забыта мястэчка, каб забыліся, што тут дрыжаць ад страху па кутках Борухі і Шоламы, на якіх царскі ўрад не забараняе спаганяць любую злосць. Наадварот—урад падбухторвае на тое, што Шоламы і Борухі нібы вінаваты ў розных бедах...

Спевы пеўняў—сігнал для новых гукаў ночы. З блізкай вёскі, дзе спыніліся начач казакі, чуваць трымканне на балалайках і заліхвацкія выкрутасы гармоніка. Вясёлы народ гэтыя казакі. А пасля выпіўкі ў маёнтку пана Манілоўскага яны, казакі, такія падатлівыя людзі. Для іх не трэба чысціць ні школы, ні карчмы. Яны любяць прытул цесных хатак.

Гармонік і балалайкі весела набліжаюцца. З хаосу гукаў выплываюць кавалкі песень, музычныя фразы. Не мясцовая музыка. Тутэйшую песню Левін пазнае з аднаго-двух гукаў.

Зноў тупат конскіх капытоў.

Ці-ж зараз пачнецца перастрэлка з немцамі? Не. Тое адбываецца звычайна без музычных струмантаў. Праз акно відаць, як цямнеюцца казацкія сілуэты на конях. Спыняюцца яны па два, па тры ля кожнай хаты...

З суседніх акон паказваецца скупое святло. Мястэчка пачынае прыймаць гасцей... Ходзяць па вуліцы балалаечнікі і гарманісты. Конныя заходзяць у хаты пад музыку. Балалайкі, гармонікі, свісты заглушаюць сустрэчную местачковую музыку:

— Ра-ту-у-уйце... Гва-а-алт...

— Пачынаецца...—шэпча Левін.

Бацька тушыць папяросу. Нечалавечыя крыкі растуць і сыплюць жудасць у грудзі, студзяць кроў. Маці Левіна бармоча беспрастанку сваю замову:

— Божа мой... Божа мой...

Меншыя дзеці спяць. Левін абапіраецца локцямі аб стол і цвёрдымі кулакамі сцісківаае скроні да болю. Думкі, нібы гарачыя вуголлі, апальваюць яго нутро:

— Няўжо ўсіх перарэжуць? Выйсці на двор? Уцячы? А мо‘ якраз там наткнешся на пагібель? Ужо... Стукаюць у дзверы...

*

Іх двое. Яны загадваюць:

— Запаліце лямпу!

Знаёмыя галасы салдат, з тых, што адчуваюць сябе ў любой хаце прыфрантовай паласы поўнымі

гаспадарамі. Маці запальвае лямпу. Пры святле адны адных з цікавасцю аглядаюць. У звычайных абставінах гэтыя дзецюкі з казацкімі лампасамі на штанах можа быць самыя найлепшыя людзі. Шырокія твары. Вясёлыя вочы. Сялянская свойскасць. У Левіна недзе ў глыбокіх шчылінах свядомасці, нібы кусліві мароз, тоіцца страх.

— Што, сынкі, скажаце?—пытаецца ў гасцей чорнабароды Шолам.

Казакі глядзяць адзін на аднаго, нібы сапраўды не ведаюць зачым сюды прышлі. Адзін з іх кажа:

— Мястэчка наша. Начальства аддало яго нам за тое, што германа прагналі.

— Вельмі рады,—кажа старшы сын Шолама і душыць свой нутраны страх.—Мы—вашы, а вы—нашы. Што-ж вы хочаце?

— Есці...

Старшы сын зварачаецца да маці павесялеўшым гасцінным голасам:

— Маці, есці давай.

Старая прыносіць малако і хлеб.

— Усё, што ёсць, нясі сюды!—просіць ён.

Яна прыносіць сыр, яйкі і кажа:

— Больш нічога няма.

Казакі ядуць не зусім рупна, стоячы, аглядаючыся па хаце. Відаць, што сёння менш пасцілі за местачкоўцаў. Хутка казакі пакідаюць есці і самі адчыняюць старую камоду.

— Нам-бы кашулі,—кажа адзін з іх, і давай перакідваць рэчы ў шуфлядах.

— У трэцяй шуфлядзе мая бялізна ляжыць.— І Левін сам адчыняе.—Вось!

Бацькі глядзяць на Левіна спуджанымі вачыма. Ён знакамі паказвае, каб яны не ўмешваліся. Казакі бяруць дзве пары бялізны. Адзін з іх надзяе на галаву чорны капялюш Левіна, глядзіць у старое люстэрка, што вісіць на сцяне, плюецца і кідае капялюш на падлогу. Другі дастае бацькаву скрыпку і звяртаецца да яе, як да знаёмай.

— Скры-ыпачка...

Ён пачынае трымкаць. Першы тым часам аглядае ўсе куткі хаты і, заўважыўшы цёмны алькерык, пытаецца:

— А тут што?

— Дзеці спяць.

Казакі заходзяць туды.

Сёстры Левіна жаласліва просяць:

— Не чапайце нас...

Адзін казак цягне другога за рукаво.

— Кінь, пойдзем. Не варта будзіць малых,— і да дзяўчат:—А вы, барышні, схавайцеся. Другія прыдуць, дык горш будзе...

Цяпер Левін разумее, чаму казакі загадалі вечарам, каб з хат не выходзіць. Гэта, каб нічога ад іх не хаваць.

Як толькі госці выходзяць за дзверы, дзяўчаты апранаюць цёплую вопратку і праз чорны ход уцякаюць на двор. Яны хаваюцца за вуглом хлява, на гародзе.

*

Новыя госці.

Адзін высокі, стройны, малады з бліскучымі вачыма. Другія два барадатыя і нізкія.

На „здравствуйце" Шолама яны нічога не адказваюць і воўчымі позіркамі пранізваюць усе куткі хаты. Высокі і малады кажа да сваіх расчараваным голасам:

— Тут ужо былі.

— Былі... Былі...— падхоплівае Шолам гэтыя словы, як паратунак.

Адзін з казакаў барадачоў строга ківае пальцам на Шолама.

— Не хітры, стары! Ведаем, сам параскідаў анучы і кажаш, што казакі былі. Без лішняй гутаркі—давай грошы!

— Не маю,—просіцца Шолам.—Не маю, браточкі.

— Давай, давай, „браток", а то біць будзем!

Яны адсоўваюць ад сцяны шырокі зэдлік і ставяць яго пасярод хаты. Міжволі Левін успамінае, як калісьці бацька біў яго на гэтым самым зэдліку. Адзін з барадачоў бярэ бацьку Левіна за руку і цягне да зэдліка. Чорнабароды Шолам стогне.

— Браточкі, мілыя мае...

Гаспадыня пачынае плакаць.

— Ціха! Без крыкаў, а то горш будзе!—пагражае высокі.

— Не чапайце бацьку,—просіць Левін.—Вось

вам усё, што ў мяне ёсць.—Ён дастае з кішэні бумажнік.—Тут дваццаць рублёў. А вось і гадзіннік.

Адзін з іх пералічвае грошы і варочае Левіну гадзіннік са словамі:

— Мне-б залаты, а гэты—дрэнь!

Левін да таго збянтэжаны, што пачынае хваліць гадзіннік.

— Добры гадзіннік. Новы. Правільны ход. Некалькі месяцаў таму назад купіў у Вільні. Каштуе дзесяць рублёў.

— Ну, давай ужо, калі так...

Бацька глядзіць на Левіна такімі вачыма, нібы зараз возьме ў казака нагайку і адсцёбае сына вось на гэтым зэдліку.

— А можа есці хочаце?—пытаецца Левін,—дык вось на стале. А бялізна тут, у камодзе...

На Левіна з дзівам глядзяць не толькі бацькі, але і казакі.

— Вось маладога хвалім, але нам толькі грошы. Больш нічога не бярэм. Толькі грошы,—і зноў да Шолама:—Ну, стары! Давай, калі не хочаш пакаштаваць казацкай нагайкі.

Шолам плача:

— Дальбог, не маю...

— Скарэй, а то...

Яны намерваюцца нагайкай.

— Лепш мяне біце,—просіць Левін.—Не чапайце бацьку...

— Ухадзі, малады!

— Мы людзі бедныя,—лямантуе маці.—Бойцеся вы бога!

— Грошы давайце! А то... Мы за вас кроў праліваем. Гэта вы, жыды, нагаварылі немцаў ваяваць з намі.

— Што мы вінаваты,—плача гаспадар.

Дзівіцца Левін упартасці бацькі. Ён ведае, што ў бацькі павінна быць сорак пяць рублёў.

Толькі адзін раз ляснула нагайка па бацькавай спіне. Ён аддае апошнія сорак пяць рублёў і кажа:

— Спажывайце на здароўе!

— Не жартуй, стары! пагражае адзін з барадачоў і кажа сваім:—Хадзем, ну іх к чорту!

*

— Навошта ім аддаў загарак і грошы?—злуецца на Левіна бацька.—Ніхто ў цябе не прасіў...

— Што аб гэтым гаварыць, яшчэ добра абышлося. Магло быць горш. Мне нагайка зусім не патрэбна.

Зноў прыкручваюць кнот лямпы і сядзяць моўчкі. Левіна агортвае злосць і агіда.

— Лепш на фронце ў акопах, пад кулямі, чымся перажываць такі подлы нечалавечы страх і паніжэнне. Як тую мыш, цябе затопчуць розныя вось такія. А як-жа ты будзеш бараніцца?

Дзікія ляманты чутны з суседніх хат. Нейкае бляянне замест чалавечых галасоў. Студзіцца кроў, і звініць у вушах:

— У-э-э-э...

А вось і чалавечы голас, і чалавечыя словы. Гэта крычыць у суседняй хаце салдатка Ганулях

— У мяне малое дзіцё... Мужа на вайне забілі... Злітуйцеся...

— Хадзем, маладуха, на сена!

— Злітуйцеся...

— Нічога з табой не станецца. Нашы жонкі таксама спяць з чужымі.

Левін вельмі трывожыцца. Сёстры на гародзе. Ці добра схаваліся? Цяпер яму нельга выходзіць да іх. Як выйдзе, дык толькі пакажа азвярэлым людзям, дзе сёстры схаваліся. Што рабіць?

Доўга думаць не прыходзіцца, бо ў хату ўваходзяць новыя госці. Адразу з крыкам:

— Дзе вашы дзяўчаты?

— Няма ў нас дзяўчат.

— Казалі, што ў вас ёсць.

— Шукайце самі.

Раз'юшаныя людзі лезуць пад ложкі, шукаюць па кутах, засоўваюць вілачнік пад печ, лезуць у сенцы. Чырвоныя твары не падобны да чалавечых. З гэтымі ўжо жартаваць боязна. Левін маўчыць. Новыя госці нічога не бяруць з хатніх рэчаў, нават грошай не просяць, нагайкамі не пагражаюць. Равуць звярынымі і галоднымі галасамі:

— Дзе вашы дзяўчаты?

Яны раскідваюць усё са стала. З шуфлядаў камоды ўсё ляціць пад ногі. Ад шуму прачынаецца і плача малы брат Левіна. Больш даўно ўжо не

спіць. Ён глядзіць застылымі вачыма і нямее ад страху. Адзін з азвярэлых людзей страляе ў столь.

— Дзе вашы дзяўчаты?

Казакі скрыгочуць зубамі, вылупленыя вочы растуць і наліваюцца крывёю. Чырвоныя ілбы хмурацца і пацеюць. Брыскаюць слінай—і пот, агідны і смярдзючы, лезе ў нос. Яны тупаюць цвёрдымі ботамі па раскіданай бялізне. Пад іхнімі нагамі крышацца талеркі, шклянкі і разбітыя гладышы. Яны бяруць кожнага з Левіных загрудкі, тузаюць з усіх сіл:

— Давайце дзяўчат!

Пачынаюць штурхаць у плечы старую Шоламіху.

— Не даеш дачок, дык хадзем сама!

З суседніх хат ужо не чуваць ніякіх крыкаў. Саламон Левін глядзіць на сваіх. У кожнага з іх разяўлены рот, як у рыб, выцягнутых з вады. Іхніх крыкаў Левін не чуе, бо сам крычыць. Усе цягнуць старую з рук звяроў. Левін сыпле на казакаў самыя брыдкія лаянкі. Яны слухаюць спачатку з дзівам, пасля як-бы пачынаюць ачухвацца, пачуўшы з чужых вуснаў родную мацяршчыну. Вочы ў іх становяцца больш прытомнымі, і яны, як ашпараныя, выскакваюць на вуліцу.

XV

Далей ад Каганцоў... Далей ад агіднай местачковай ночы...

Толькі цёплую вопратку захапілі з сабою Левіны. Гародамі і полем бягуць у лес. За імі лямант і крыкі мястэчка. У Саламона Левіна на плячах малы брат. Хлопчык моцна трымае яго за шыю. Левін чуе як у малога ляскочуць зубы. Левін цяжка сапе. Нарэшце, ён ставіць хлопчыка на іржышча. Супакойваюцца яны толькі ў лесе. Саламон Левін прыглядаецца да сваіх—твары, як цені. Ён хацеў-бы, каб уся сям'я цяпер у акопах сядзела. Было б больш бяспечна.

— Дзякаваць богу, усе мы цэлы засталіся...

— За ўсё маці богу дзякуе,—хоча Левін сказаць уголас, як папрок.

Ён ледзь стрымліваецца, каб не паказаць небу пару фіг, як гэта зрабіў Язэп перад сваёй „тройкай".

На сівым фоне раніцы пачынаюць вызначацца хваіны. Над вяршынямі крычаць вароны. Ад узмахаў крылляў разыходзіцца навакол буйны шолах,

нібы шолах дрэў пад ветрам. Уся сям'я адпачывае. Лес паволі супакойвае людзей. Ён наліваецца ружовым святлом. Чорнабароды Шолам шкадуе, што не ўдалося запрэгчы каня і ўзяць з сабою лепшыя з хатніх рэчаў, ежу. Гаспадыня непакоіцца аб карове, якая стаіць у хляве замкнёная разам з канём. Гаспадары засталіся без гаспадаркі...

Сюды набліжаюцца нейкія гукі, нечыя галасы...

Ці-ж зноў?..

Саламон Левін крадзецца каля дрэў, ідзе ў разведку.

Гэта местачкоўцы бягуць сюды.

Адна сям'я нават на фурманцы. Праз некалькі хвілін у лесе шмат народу. Вось Іра са сваёй маткай. Крамнічыха абнімае маці Левіна і абедзве плачуць. Крамнічыха доўга шэпча ёй нешта на вуха. Левін ловіць паадзіночныя словы: „Гвалцілі... усіх... кажуць... і вясковых дзяўчат..." Іра сядзіць маўклівая. Пад вачыма сінія кругі. Твар такі жоўты, нібы ўсю кроў высмакталі. Затуманеныя і пустыя вочы яна тарапіць удаль. Саламон Левін да яе падыходзіць ціха, як-бы баіцца спалохаць. Вось-вось закрычыць ад дзікага болю. Кладзе руку на плячо Іры. Яна ўзмахвае плячыма, хоча скінуць яго руку і шэпча чужым голасам:

— Адстаньце.

Левін дзівіцца:

— Іра, што з табою?

— Адчапіцеся... Ненавіджу вас...

— Іра...

— Чаму вы мяне не баранілі? Вы-ж ведаеце, што я адзінокая. Апрача мамы нікога тут у мяне няма. Які вы аднак рыцар...

Іра смяецца горкім смехам.

— Лепш мець справу з казакамі, чымся з вамі. Казак за сваю каханую дзяўчыну і жыццё не пашкадуе. А вы... „вечнае каханне“... Спяваеце...

— Што я мог рабіць, Ірачка...

— Не завіце мяне Ірачкай. Адыйдзіце ад мяне.

— Цішэй... пачуюць...

— Няхай. Мне ўсёроўна.

Левін адыходзіць з паніклай галавой. Нічога рабіць не мог супроць такой навалы. Ледзь родную маці адбаранілі, старую.

У лесе ўжо зусім светла. Дрэвы і трава ўсюды пераплецены павуцінай. На павуціне блішчаць маленькія кроплі расы.

Хто гэта так плача?

Левін бяжыць на гэты плач, як на паратунак ад сваіх думак пра Іру.

Плача надрыўна мельнічыха. Яе муж, Берка, застаўся з дзецьмі дома. Яна ледзь вырвалася з рук аднаго, які гнаў яе ў млын...

На плач мельнічыхі збегліся ўсе. Якія панурыя і страшныя людзі. Нават дзеці маюць выгляд старых.

— Вось ён! Вось яны!

Мельнічыха выцягвае рукі наперад і бяжыць насупроць мужа і дзяцей. У мельніка на руках маленькі хлопчык. Дзяўчынку гадоў сямі за ручку

вядзе. Высокая і прыгожая мельнічыха з крыкам радасці бярэ на рукі адразу абодвух дзяцей.

— Дарагія... мілыя...

Нізенькі Берка з светлымі вочкамі з рыжаватай стрыжанай бародкай стаіць, апусціўшы рукі, і слёзы капаюць па барадзе буйнымі кроплямі.

— Са мною нічога кепскага не было...—супакойвае мельнічыха мужа.

Берка моршчыць дробны і востры камарыны твар. Не можа супакоіцца. Ён заікаецца ад нахлынуўшых слоў.

— Гэт-та-ж не-немцы і то так не здзе-здзекаваліся з нас... Нічога сабе на-нашыя абар-ронцы.

— Ад цара Мікалая адукацыю атрымалі,—кажа нехта.

— У маёнтку пана Манілоўскага напіліся.

— У першых атрадах заўсёды самыя галаварэзы.

— Не апраўдвайце казакаў. Чулі мы пра іх і раней.

— Каб іх першыя кулі трапілі!

*

Каганецкія брыдуць з лесу хто куды. Ідуць у вёскі, на хутары. Некаторыя з сялян іх у хаты не пускаюць—баяцца казакаў. Казакі напалохалі таксама і іх.

Сонца грэе па-летняму. Па-летняму чылікаюць птушкі. Прыгожа цвіце верас.

Толькі Левіны застаюцца ў лесе.

Сядзяць на зямлі і маўчаць. Саламон дрэмле.

прыхіліўшыся спіною да хвоі. У салодкай дрымоце забываецца дзе ён і што з ім. Прыемна так на сонцы. Яно не пячэ, а грэе-грэе... Саламон Левін часта апускаецца ў бяздонне сна і зноў усплывае на ўзверх. Яго будзіць хныканне малога брата.

— Есці...

Кавалак хлеба, што даў адзін жаласлівы селянін пры іхняй вандроўцы ад хаты да хаты, даўно з'елі. Плач малога манатонны і надакучлівы. Малы ўвесь час торгае маці за локаць.

— Есці...

— У лесе хлеб не расце. Дзе я вазьму...

Апрача малога ўсе дрэмлюць. Часта прачынаюцца. Аглядаюцца са страхам. Саламон Левін спустошаны, ніякіх думак няма ў галаве. Адно жаданне цягне яго ўсімі сіламі—спаць. Перад ім кружыцца сонца і смяецца ў самыя вочы. Хвоі перасоўваюцца з месца на месца, ёлкі рухаюцца стагамі сена, а вольхі і бярозы з пажоўклымі лістамі ўспыхваюць полымем. Кроплямі дажджу льецца чыліканне птушак, і ўвесь час голкамі коле вушы голас малога брата.

— Есці...

— Што лепш: есці ці спаць?—думае Левін і ад жадання спаць тупіцца жаласлівасць да галоднага хлопчыка. І Левіна зноў няма. Ён захлынаецца ў цёплай багне сна. А праз сон чуе:

— Шоламка... Сусядок ты мой... Хадзем да нас... Ці-ж можна так у лесе...

Левіну ўсёроўна — ён спіць. Можа яму толькі

сніцца знаёмы голас? Ніяк не ўспомніць, дзе чуў гэты голас, што запрашае іх сям'ю ў сваю хату. „Ага... вось той... той самы..." Левін на момант расплюшчвае вочы: сялянскі твар, ускалмачаная бародка.

— Уставай-жа, Шлойма!

Левін ойкае і літасці просіць, каб яго не чапалі, мармыча п'янымі ад сна губамі:

— Спаць...

— Шлойма, уставай!

Голас маткі. Левін ускаквае, аглядаецца:

— Зноў казакі?

— Ну і ў знакі даліся казакі гэтыя...

Перад ім Язэп — уладар трох балярын, што цягнуць яго саху.

*

Гарачая рассыпчатая, як снег, бульба. Малако. Вялізны каравай хлеба прыносіць суседка з другой хаты—нізкая, чырвонатварая сялянка.

Ці мелі калі Левіны такую радасць? Мабыць ніколі.

Шоламіха расказвае жудасці мінулай ночы падрабязна і доўга, нібы гісторыю выхаду ізраільцян з Егіпта. Язэп слухае і кладзе на стол жмут тытуну „самасейкі".

Жанчыны слухаюць Шоламіху ўважліва, глытаюць кожнае яе слова. Яны ўздыхаюць і дзякуюць богу, што выратаваў іх ад такой бяды. Гэта-ж і яны маглі-б так бяздомна блукацца па лесе... І ў аплату за божую міласць яны будуць

трымаць шоламаву сям'ю, аж пакуль міне ліха ў Каганцах...

Язэп вострыць на прыпечку нож, дастае дошчачку і крышыць на ёй тытун для курцоў. Ніколі Левін нічога смачнейшага не еў і лепшага тытуну не курыў, як вось у Язэпа...

Ледзь не чвэрць хаткі займае печ. Гліняны пол. Тры дробныя, нібы прыжмураныя, акенцы. Стол, зэдлікі і два шырокія ложкі.

Старшыя два сыны на вайне. Даўно ад іх няма лістоў. Цяжка жывецца язэпавай сям'і. Нядаўна паў конь. Скардзіцца Язэп на паганае жыццё. Няма за што другога каня купіць. Усё яшчэ пану Манілоўскаму за зямлю выплачвае. Гэта забірае ўсю яго працу і да вайны ўсе заробкі сыноў ішлі на гэта. „Вось сыпеш і сыпеш, як тую бульбу ў дзіравы мяшок". Левін слухае і патыліцай да сцяны прыліпае. Глядзіць на язэпаву дачку — на самую малодшую з тройкі. У язэпавай дачкі русая галава, даўгаваты твар, поўкруглыя і цёмнаватыя, нібы вуглем падведзеныя, бровы. Вочы глыбокія і сінія. На яе матавым твары вызначаецца кволы абрыс тонкіх яркіх губ. У яе прыгожы правільны нос.

„Адзець такую па-гарадскому,—думае Левін,— дык першая красуня".

— Граматная?—пытаецца ён.

За яе адказвае Язэп:

— Пры нашай беднаце няма калі вучыцца.

Яна ходзіць тарапліва па хаце, прыбірае са

стала. Крокаў яе босых ног зусім не чуваць. Перад вачыма Левіна мільгае чырвоны грабеньчык у яе валасах і чаруе на сон. На міг пагасне грабеньчык і зноў успыхне. Эх, спаць хочацца... нялоўка...

Выратоўвае малы брат Левіна. Ён цяпер сыт і...

— Мама, спаць.

Маці апраўдваецца перад гаспадарамі.

— Каля двух тыдняў, бадай, не спім.

— Хай цяпер суседзі ідуць спаць,—загадвае Язэп сваёй тройцы.—Вось на ложках. Сена можна прынесці ў хату.

У Язэпа цяпер зусім іншы выгляд і іншы голас, чым тады на полі, калі Левін бачыў яго за сахой, што цягнулі тры жанчыны. Няма рэзкіх пераходаў ад ціхай пакутлівасці да гневу і абурэння. Выраз твара ўроўнаважаны і ветлы, голас гасцінны і ласкавы. Няма лішняй жаласлівасці да Левіных, каб не даць ім адчуваць замнога сваёй бяды... У яго куды больш тонкі такт, чымся ў жанчын. Тыя часта выціраюць вочы, ківаюць жаласліва галовамі ды ўсё паўтараюць:

— А божанька... божанька...

— Мае-ж вы бедныя...

— Каб хаця з намі так не здарылася...

На ўсялякі выпадак (можа казакі сюды прымчаць) левінаву сям'ю пасылаюць спаць нагару, дзе з сянец без даху (усё няма, калі кончыць) яны, Левіны, забралі драбіны з сабою наверх: „мала што можа здарыцца..." На сене посцілкі, падушкі. Эх, як добра.

Уся сям'я адразу засынае.

Ад наплыву розных думак якраз цяпер Левін не можа заснуць. Праз шчыліны пранікае сонца і залоціць на кроквах павуціння. Ён чуе прыглушаныя галасы:

— Гу-гу-гу-гу. Гу-гу-гу-гу...—Якраз, калыханка.

Лопат крылляў і крык пеўня. Маці Левіна ўздрыгвае са сна. Усе іншыя спяць моцна. Іхнія твары жоўта-воскавыя, як пасля тыфуса. З блізкага лесу з боку прасёлачнай дарогі грукат жалеза. Бацькі прачынаюцца.

— Што за шум?

— Гэта абоз праязджае, артылерыя,—супакойвае Левін.

Галасы на гародзе. Левін падымаецца, глядзіць праз шчыліну на двор. Язэп з сваёй тройкай выбірае бульбу.

Левін зноў ляжыць і пазірае на залатое павуціння пад кроквамі. Павуціння апускаецца да самых вачэй, завалаківае твар і адплывае назад да кроквяў, як туман.

*

— Вячэраць пара!

Гэта будзіць іх знізу Язэп.

А здаецца адна хвіліна праплыла. У маленькае пад дахам акенца, праз якое ледзь пралезе дзіцячая галоўка, агеньком папяросы свеціцца зорка. Левін спускае вобмацкам драбіны ў цёмныя сенцы. Усе злазяць уніз. Вячэраюць у хаце пры святле лучыны. Язэп гаворыць пра вайну:

— Няхай скруцяць карак тыя, хто яе пачыналі!

У Язэпа цяпер грозны голас і праз меру цёмныя вочы. Няроўнае святло лучыны мільгае па твары ўперамежку з ценямі. Здаецца, што шчокі то ўспыхваюць ад гневу, то цямнеюць ад болю. Тлустая суседка, што прынесла ўдзень булку хлеба, глядзіць на ўсіх спалоханымі вачыма і глыбока ўздыхае. Трывожна ўзнімаюцца і апускаюцца яе грудзі. Ёй нешта не сядзіцца на месцы, яна ёрзае на шырокім тапчане. Ціскае адной рукой другую, нібы сама з сабой вітаецца і развітваецца, нарэшце ўзнімаецца з тапчана і бярэ за руку гаспадыню. У яе патаемны і неспакойны голас.

— Хадзем!

Шэпча нешта гаспадыні ў цёмных сенцах. Праз колькі хвілін гаспадыня варочаецца ў хату адна. Яна ціскае плячыма, хіліць галаву на правае плячо і пальцы яе рук нервова пераплятаюцца між сабою.

— Суседка сказала, што казакі шукаюць па ваколіцы яўрэяў. Яны злосныя, вельмі злосныя, гэтыя казакі, бо яўрэі ад іх крамы схавалі. Удзень, адзін казак аж сюды на хутары прыехаў, пытаўся ці няма яўрэяў...

— Слухайце толькі што яна там нагаворыць, тая лапатуха. Вось меле языком. Вы, суседзі, на гэта не зважайце. Павячэрайце і спіце спакойна. Уночы сюды і чорт не прывалачэцца,—супакойвае Язэп.

Што дзівіць і радуе Левіна ў Язэпа—гэта прысутнасць Сухадольца, парабчука Сакалоўскага.

— Ён цяпер у мяне жыве,—кажа Язэп.—Можа ў Сакалоўскага лепш карміўся, дык што-ж ты зробіш! Затое ў мяне ён як сын усёроўна. Вось тое-сёе паможа ў гаспадарцы паводле сіл. Здаецца, не крыўджу яго.

— Хто вам яго пасватаў, дзядзька Язэп?—цікавіцца Левін.

Язэп і Сухадолец пераглядваюцца між сабою ды ўсміхаюцца.

— Хто? Швагер Кантаровіча, — кажа Язэп.— Шагал. Добры ён чалавек. Зусім не тое, што Кантаровіч. Часта ў мяне бываў. Шмат аб чым гаварыў. Так умее тлумачыць аб людзях, аб бедных і багатых, што проста слухаеш і наслухацца не можаш. А нейкая шэльма падказала на яго ўрадніку. Толькі Шагал не з дурняў—раней паехаў.

І зноў Левін адчувае зайздрасць да Шагала.

Пасля вячэры сам Язэп свеціць лучынай, пакуль Левіны ўзбіраюцца па драбінах нагару. Ён задзірае галаву, і згары здаецца, што Язэп свеціць з падзямелля. Грукат абоза ўсё яшчэ не спыняецца. Цяпер нагары цёмна да таго, што сваёй рукі не пабачыш. Вялізная хмара глынула той жмутак зорак, што пазіралі ў дробненькае акенца пад дахам.

— Што цяпер дома робіцца?—непакоіцца Шоламіха.

— Не трэба аб гэтым думаць,—радзіць Шолам. Але перад сном аб гэтым думаюць усе...

Прачынаюцца раніцой ад новага спалоху: страшныя грымоты і грукаты гармат; дрыжаць вокны, калышацца язэпава хата, нібы стаіць на курыных ножках. Стогне зямля. Над зямлёй разгортваецца ні то хмара, ні то дым. Бледнае сонца часта выплывае з гэтага дыму, і яно такое тусклае, што можна глядзець на яго, не зажмурыўшы вачэй, нібы праз закуранае шкло.

— Нешта страхотнае,—кажа Язэп,—вось чортава ліха!

Жанчыны стаяць перад абразамі на каленях і шэпчуць малітвы. З незвычайным стараннем хрысцяцца на ўсе староны маленькай хаткі. Шоламіха слухае гэту малітву з вялікім спачуваннем. У яе вачах блішчаць слёзы. Яна адварачваецца ад абразоў і тут-жа пачынае гаварыць шэптам гарачы сакрэт свайму богу...

Сняданне сёння нікому ў горла не лезе.

Тоўстая суседка прыходзіць з новым страхам:

— Казакі перарэжуць і тых, у каго яўрэі хаваюцца.

— Няхай перарэжуць, — дазваляе ўзбураны Язэп,—шоламаву сям'ю не выганю з хаты.

Шолам артачыцца:

— Мы, Язэпка, не хочам, каб дзеля нас і твая сям'я пакутвала.

— Я вас з хаты не пушчу.

Язэпава сям'я сёння бульбы не выбірае. Гаспадар бароніцца ад гэтага тым, што „рукі апускаюцца".

— А то грамадой пойдзем,—прапаноўвае Левін.— Не хочам быць у вас дармаедамі.

Такая прапанова падае Язэпу ахвоту. Бяруцца за работу ўсе. Зноў прыбягае тая самая суседка. Вочы яе спалоханы і голас дрыжыць:

— На хутары прыехалі казакі, яны аўса просяць і пытаюцца ці не хаваюцца тут яўрэі...

Левін недаверліва паглядае на гэту жанчыну. Кожны раз яна прыносіць непрыемныя весткі, кожнае яе з'яўленне атручвае ўсім жыццё. Левін пачынае ненавідзець яе.

Зноў Левіны ў язэпавай хаце нагары—у адзінай захове. Казакі сапраўды з'яўляюцца. Пояць коняй ля студні і едуць далей. Сям'я Левінаў сядзіць тут і пакутуе ад таго, што гаспадары пачынаюць баяцца. Вочы язэпавых жанчын спалоханыя. Язэп таксама задумены і сумны. Малы брат Левіна стаіць нагары ля маленькага акенца, пазірае ўдаль і „пільнуе" казакаў... Стаіць доўга і цярпліва на сваёй добраахвотнай варце. І вось ён ледзь не ўзрадаваным голасам крычыць:

— Едуць! Едуць! Казакі...

— Ціха,—просіць маці,—а то яшчэ пачуюць.

Усе ляжаць прытаіўшыся. Набліжаецца знаёмы тупат конскіх капытаў. У Левіных заміраюць сэрцы. Усплываюць страшныя думкі. Яны, Левіны, тут у адзіноце, хаваюцца ў чужой хаце. Калі хаваюцца, значыць учынілі нешта такое, чаго трэба баяцца. Ці не лепш было быць у сваёй хаце? А то яшчэ дзеля іх чужым дастанецца. А можа ад

страху ці з іншай прычыны, суседка наўмысне казакаў сюды прыслала? Не можа быць. Яна-ж прынесла ім, Левіным, вялікую булку хлеба. Яна спачувае іхняй бядзе. Аднак тут сядзець нагары Язэпавай хаты горш, чым дома. Там, у Каганцах, у выпадку чаго можна начальству паскардзіцца (а чаму ў тую ноч не паскардзіліся?). Там пэўна цяпер іншыя казакі ды іншае начальства. А калі тыя самыя, то даўно працверазіліся ад спірту пана Манілоўскага ды ўжо больш-менш з людзьмі пазнаёміліся. Самыя лепшыя казакі тут, на хутарах, могуць з імі, Левінымі, расправіцца жорстка, бо западозраць нядобрае, калі людзі ад іх хаваюцца...

Нагары чуваць з хаты казацкая гутарка.

Галасы растуць. Словы, пагрозлівыя і гнеўныя, даходзяць да слыха Левіных, як вострыя гантэлі:

— Дзе схаваны яўрэйскія крамы?

— Не знаю,—чуе Левін голас былога парабчука Сакалоўскага.

У Левіна лоб пакрываецца халодным потам. Ён пільна слухае.

— Скажы ты, хадзяін, дзе яўрэйскія крамы?

З хаты чуваць плач жанчын і прыглушаны голас Язэпа:

— Тут няма. А дзе схаваны—не знаю.

— Ілжэш! Знаеш!

Моцна ляскае нагайка. Мабыць па стале—пужаюць Язэпа... А вось мякчэйшы лёскат. Гэта па жывых плячах. Страшны крык жанчын, прарэзлівы

і нечалавечы. Няўжо рэжуць каго? У Левіных камянеюць твары. Плакаць няможна, бо пачуюць. Нават хлопчык не плача... Ён добра разумее... Эх, каб нейкі чараўнік перакінуў іх, Левіных, цяпер хоць на гадзіну ў мышэй, у птушак, у тараканоў. Яны вылецелі-б праз малое акенца, яны ўгрызліся-б у сцяну, яны ўціснуліся-б у шчыліны. Пэўна, зараз пачнуць шукаць і палезуць нагару... Знойдуць... Перадушаць... А можа злезці ўніз да казакаў—няхай забіваюць. Навошта пакутуе дзеля іх язэпава сям'я?

*

Левіны зноў у лесе.

На шчасце казакі нагару не палезлі. Шукалі ў хаце, у хлявах, на гумне, ды і толькі. Крамы тут, на гары, не знайшлі-б, затое знайшлі-б Левіных. Цяпер і язэпава сям'я счарнела, як вугаль... Жанчыны на абразы божкаліся, што няма ў іх ніякіх яўрэйскіх крам. Паехалі казакі.

Язэп упарта не выпускаў Левіных з хаты, але маўчалі жанчыны, і смяртэльны спалох рабіў іх вочы непрытомнымі.

Левіны зноў у лесе.

Цяпер яны маюць з сабою хлеб, малако, сыр. Грукаты спыніліся. Незвычайная цішыня. Левіны ў такім гушчары, дзе іх ніхто не знойдзе. Тут гэтулькі карчоў-вываратняў, што на кані ніяк сюды не дабярэшся... Тут і ўдзень сінія цені. Паволі змаўкаюць спевы птушак, плаўна апускаецца ноч. Воўчымі вачыма блішчаць зоркі, па лесе дры-

жаць шолахі, і Левіны адчуваюць сябе адарванымі ад усяго свету... Малы хлопчык прыслухоўваецца:

— Нехта ходзіць па лесе...

— Гэта вецер галінамі шастае,—кажа Левін.

Не можа супакоіцца малы. Па чарзе туліцца да кожнага з сям'і, затыкае пальцамі вушы і прыплюшчвае вочы. Але доўга так не можа, і вось ён паказвае рукой на карчы:

— Вунь людзі...

— Няма чаго баяцца, гэта не людзі, а карчы.

Хлопчык усоўвае галаву ў плечы, горбіцца, як стары дзед, рукамі затульвае вочы, каб нікога і нічога не бачыць... У яго дрыжаць калені, уздрыгваюць плечы ад ціхіх усхліпаў.

— Баюся ваўкоў і мядзведзяў...

Страх хлопчыка хвалюе ўсіх. Яны ўпэўнены, што ўночы сюды ніхто не прыдзе, і ўдзень нялёгка знайсці іх—самае бяспечнае месца. Хлопчык пытаецца:

— Чаму гэта казакі на нас злуюцца?—і, не дачакаўшыся адказу, засынае на матчыных каленях.

Паволі засынаюць усе, апрача Саламона.

„Добра, што няма дажджу і так цёпла“,—думае ён.

Доўга, як вечнасць, цягнецца восеньская ноч. Саламон курыць язэпаву „самасейку“. Смаліць папяросу за папяросай, хаваючы ў далоні аганёк: на ўсялякі выпадак. Па ранейшай прывычцы падсоўвае руку пад аганёк папяросы, каб паглядзець на ручны гадзіннік... Ледзь казакаў угаварыў, каб

забралі, а то бяруць выключна залатыя гадзіннікі. Узялі толькі шануючы яго, Левіна... Ён міжволі ўсміхаецца. Вось хаваюцца ў лесе ад страшнага злоўчынку—„жыды"... Зусім не страшна смерць, а страшна быць бездапаможным, як тая курыца... Наглядаць збоку за жыццём. Быць з усімі і ні з кім... Любавацца харобрасцю віленскіх друкароў і смаргонскіх гарбароў і ў той-жа меры можа яшчэ і любавацца харобрасцю п'яных казакаў?.. Вось што значыць стаяць збоку, староннім назіральнікам... Далей так нельга.

Мітусяцца думкі ў стомленай галаве Левіна.

Разам з Ірай паву-купаву шукаў. Шукаў нешта рыцарска-прыгожае, небывалае... І ніводнага залатога пяра не вырваў у рамантычнай птушкі... І рыцарам не быў...

Ад начнага ветрыка Левіны туляцца бліжэй адны да адных. Саламону вельмі спаць хочацца. Ходзіць каля сваіх, каб не заснуць. Прасынаецца маці. Цяпер яна будзе „вартаваць",—і ён апускаецца на мяккую падушку сна.

Праз галіны і карчы залатымі доўгімі мячамі раніца сячэ ноч на дробныя кавалкі. Саламон чуе радасную вестку:

— Можна ісці дамоў.

Яшчэ як ён спаў, бацька знайшоў каганецкіх што варочаліся дамоў. У Каганцах шмат войска, яно нікога не чапае. Бой адбыўся за дваццаць вёрст ад мястэчка.

XVI

— Вось мы і дома,—радуецца маці.

Згорбленая цётка Тыся шморгае венікам па падлозе і мармыча нешта без слоў. Лётае пер'е, звініць шкло і шорхаецца куча падзёртай паперы. Левіны глядзяць на старую цётку з дзівам: чаму-ж гэта яна не дома? Цётка спыняе працу, застывае з венікам у руках і галава яе дрыжыць больш, чым заўсёды. Яна пільна таропіць вочы ў Левіных.

— Гэта вы? А я ў вашу хату перабралася. Бенцыян ужо ўсёроўна нікога не баіцца. Нават і вайны-шмайны.

— А што?—непакоіцца Шоламіха.

— Ён усім нам доўга жыць загадаў. Учора пахавалі ў вечным доме.

— Борух дайён эмес [1],—кажа Шоламіха.—Калі ён памёр?

— Ён не памёр. Яго казакі забілі ў пазаўчарашнюю ноч. Ляжыць сабе на ложку стары, а казакі прычапіліся „грошы давай!" Я ім кажу: „Ад-

[1] Благаславён той, хто судзіць праведна.

куль у нас грошы-смошы? Мы старыя людзі". Яны смяюцца і крычаць: „Нам стары дасць, ён лепшы за цябе, ведзьма старая". Яны прысталі да старога: „Грошы!" Толькі два разы нагайкай далі... Лейба Кантаровіч і разнік Сімха-Аба дасталі дазвол у начальнікаў і ўчора на вашым кані завезлі яго на яўрэйскі магільнік. Дай бог кожнаму дажыць да яго год. Яму было больш за восемдзесят. Думала я, думала, і вось да вас перабралася. Што мне рабіць адной у старой карчме?

— Добра, цётка, зрабілі, што перабраліся да нас.

— Конь цэлы, карову даіла. У поле не выпускала, дык сенам карміла. Тут у хаце адну ноч пераначавалі нейкія новыя казакі, дык хлеба мне далі, цукру.

— Казакі?—дзівіцца Шоламіха.

— Ну так, казакі. Не ўсе-ж яны разбойнікі.

Усё ў хаце паломана, пабіта, падзёрта і паколата. Фатаграфічныя картачкі на сценах пранізаны штыкамі, на дробныя аскепкі падрузгана люстэрка; ад сценнага гадзінніка засталася адна драўляная шафка, увесь механізм рассыпаны на камодзе. І камода паколата. Большасць шыб пазатыканы сапсутай бялізнай. А вось цэлы стог падзёртых кніг. Саламон Левін купляў іх з малых год, пачынаючы ад пяцікапеечных „Боваў каралевічаў". Пасля былі школьныя падручнікі, рускія і яўрэйскія класікі, пераклады з французскіх, нямецкіх і ангельскіх пісьменнікаў, філасофія, слоўнікі, часопісы. У свой час Левін усё гэта збіраў, як самае

неабходнае. Вырасходваў на кнігі тую частку сваіх заробкаў, якую ўдавалася выратоўваць ад агульнага бюджэту сям'і, бо яго пенсію забіраў бацька. Кожны раз, як Левіну прыносілі з пошты павестку на атрыманне кніг, яго агортвала незвычайная радасць. Не заўсёды ён мог карыстацца бацькавым канём і ён пехатою валок з пошты кнігі за дзесяць вёрст ад Каганцоў. Пасля працы ў лесе ён цэлымі начамі сядзеў над кнігамі, узброены рознымі слоўнікамі. Як цяжка было яму,—які апрача „хэдэра" нідзе 'не вучыўся,—арыентавацца ў вялікіх акіянах незнаёмых вобразаў і мысляў. Кожная старонка была для яго цяжкай дарогай з пабітым шклом, па якой трэба было хадзіць босымі нагамі. Перачытваў адзін раз і другі, пакуль радкі не ўсочваліся ў яго мозг, кроў і нервы. Ніцшэ, Спіноза, Гегель, Огюст Кант, Салаўёў былі для яго каменнымі княжацкімі палацамі, якія толькі на адну шчылінку адчынялі яму свае цяжкія дубовыя дзверы. Доўга праціскваўся ён праз гэтыя дзверы. Блукаўся ў анфіладах рознастайных і рознакаляровых строгіх пакояў з ключом у руках—з кароткай гісторыяй філасофіі. Чытаючы мастацкую літаратуру, ён сам перажываў хваляванні кожнага з герояў твора, уяўляў самога сябе на месцы кожнага з іх. Ён тапіўся ў хаосе вобразаў і думак. У вясковай глушы не было з кім гаварыць аб прачытаных кнігах, і яны прыгіналі яго да зямлі, як цяжкія гіры. Праз яркія вобразы мастацкай літаратуры яму лягчэй было глядзець на жыццё, чымся

праз томы філасофіі. Вакольнае жыццё і вобразы, вычытаныя з кніг, у яго так пераблытваліся ў адно, што часам вычытанае ў кнігах здавалася яму бачаным, а факты з жыцця—вычытанымі ў кнігах. Мастацкая літаратура вучыла ягоназіраць за людзьмі і іхнімі ўчынкамі. Ён пачаў вывучаць жывых людзей. Марыў аб тым, каб напісаць калі небудзь раман. У Вільні знаёміўся з гімназістамі і студэнтамі, ад якіх чакаў дапамогі, пакуль не агледзеўся, што яны ведаюць менш за яго. І ён сам знайшоў сабе лінію: хараство. Ад ландшафтаў прыроды да змагання між народамі, групамі і класамі людзей ён шукаў хараство жыцця. У розных рэвалюцыях ён у першую чаргу захапляўся хараством і рамантыкай змагання без пераважнай сімпатыі да адной пэўнай групы ўдзельнікаў гэтага змагання. Ён лічыў сябе „вышэй" за ўсё гэта... Вось у якую кашу кнігі ператварылі яго думкі і пачуцці...

Падзёртыя казакамі кнігі нагадваюць цяпер такую-ж кашу: перамешку аўтараў і эпох. Левін толькі дзівіцца цярплівасці казакаў: у кнігах не засталося ніводнага цэлага лістка, нібы людзі стэпу ўгледзелі ў друкаванай паперы „нячыстую сілу".

У мястэчку ўцалелі ад казакаў толькі дзве хаты— Кантаровіча і Сакалоўскага,—дзе начавала начальства. Нібы моцныя дубы, хаты багачоў вытрымалі налёт завірухі. Толькі дзве наёмніцы-служанкі туляюцца цяпер па кутках гэтых багатых хат і стараюцца схаваць ад людзей свае напухшыя ад слёз вочы.

*

На вуліцы вялікі рух. Праходзіць рознага роду войска, тарахцяць павозкі. Нібы аграмадная небывалая рака расплываецца па каганецкай вуліцы, канца няма людской рацэ. Тут людзі з усіх частак Расіі. Яны гавораць на розных мовах і дыялектах. Не гледзячы на аднастайнасць салдацкіх вопратак, якая featureнастайнасць твараў. Колькі матак і дзяцей плача па іх і нецярпліва чакае лістоў? Колькі запушчаных гаспадарак чакае гэтых запыленых, абветраных у спякотах і дажджах людзей? Вайскоўцаў так многа, што маленькае мястэчка Каганцы для іх толькі саломінка пад нагамі. Такіх стаптаных саломінак сотні і тысячы.

Левін глядзіць на гэты рух, і перажытыя ім самім непрыемнасці здаюцца яму цяпер такімі дробнымі і нікчэмнымі, аб якіх не варта і ўспамінаць...

Іра і Маўра, прыбраныя ў лепшыя вопраткі, гуляюць падруку з афіцэрамі. Абыходзяць войска цесна каля платоў і ганкаў, і паводле выразу іх твараў відаць, што адчуваюць сябе, як на шматлюдным бульвары. Адзін з афіцэраў, нізкі, з шырокім тварам, галантна грае вачыма і шэпча нешта такое на вуха Маўры, ад чаго яна ўвесь час смяецца. Другі, высокі, у акулярах, прапаршчык з скромным тварам вясковага настаўніка, моўчкі прыціскае да сябе руку маленькай Іры, аглядаецца па баках і шукае вольнага месца для праходу. Пільна глядзіць падслепаватымі вачыма, нібы грыбоў у лесе шукае. Часам адзін-другі з сустрэчных

салдат аглядае гэтыя парачкі нянавіснымі і галоднымі вачыма. У прысутнасці гэтых двух парачак Левін чуе больш часта, чым раней, мацярынае слова з павозак і больш моцнае пахлёстванне па спінах коней.

Некалькі разоў гэтыя парачкі праходзяць каля акон левінавай хаты. Іра і Маўра смяюцца і вочы ў іх блішчаць зусім па-новаму. Відаць, што страхотныя ночы сцёрты з іх памяці, нібы гумкай з паперы лёгкія штрыхі алоўка. Левін упэўнены, што Іра наўмысне стараецца тут гуляць, каб паказаць яму, Левіну, што знайшла новую паву-купаву. Яму цяпер усёроўна. Сам дзівіцца, што гэта мала яго цікавіць. Нават папракае сябе ў гэтым і лічыць, што ён бяздушны чалавек.

— Немцы! Немцы!—крычыць малы брат Левіна.— Глядзі! Вось немцы!

Праходзіць атрад нямецкіх палонных. Вось яны— нядаўнія каганецкія багі, гаспадары мястэчка на некалькі дзён, строгія дазорцы „ордиунг". Тады зусім не такі выгляд у іх быў. Яны цяпер нейкія пакамечаныя. Не аглядаюцца па баках на вокны, позіркі ўтароплены перад сабой і ніяк нельга вызначыць тых кропак, куды яны, палонныя, таропяць вочы. Левін шукае вачыма трубача з вільгельмскімі вусамі. На жаль, няма яго сярод гэтых людзей. А вось той дробненькі ткач, з якім так цёпла гутарыў. Той задумены, нешта шэпча свайму суседу. Куды цяпер лёс пакіруе гэтага чалавека? У палоне будзе яму горш ці лепш, чым на пазіцыі?

Левіну сумна. Каб што-небудзь было ў хаце пасля пагрому, ды каб не баяўся, Левін падаў-бы гэтаму чалавеку на дарогу тое-сёе з ежы.

Рускія салдаты глядзяць на сваіх палонных загадкавымі вачыма. Яны шкадуюць палонных, ненавідзяць іх, як ворагаў або зайздросцяць, што тыя ўжо пакончылі з вайной? Левіну ўсё-ж такі лягчэй зразумець гісторыю філасофіі, чымся вочы абветраных і змучаных салдат...

Адзін з рускіх салдат, барадаты лупавокі дзядзька, аглядаецца па баках, хутка вымае з свайго ранца акраец свежага хлеба і дае аднаму востраносаму палоннаму аўстрыйцу. Той хавае ў кішэнь і дзякуе асцярожна аднымі вачыма, каб ніхто з рускіх афіцэраў не ўгледзеў. Ён разумее, што рускі салдат можа за гэта пацярпець ад свайго начальства, як нямецкі салдат ад нямецкага начальства.

Палонны нямецкі афіцэр з голенай галавой, з ружовымі і круглымі, як рыжыкі, вушамі, гутарыць па-нямецку з рускім афіцэрам. Адзін аднаму цёпла ўсміхаюцца, кураць і трымаюцца між сабою як рыцары. Адзін афіцэр не павінен адчуваць, што ён у палоне, што ён у залежнасці ад другога афіцэра... Роўны з роўным.

— Можа аднаго і другога разам ненавідзяць і рускія і нямецкія салдаты?..—думае Левін.

За палоннымі ідуць і едуць рускія раненыя. На павозках мільгаюць дзе-ні-дзе белыя касынкі сясцёр міласэрддзя.

Вось атрад пяхотных з забінтаванымі рукамі. У некаторых вузкія павязкі на тварах. На вопратцы цёмныя плямы крыві: нядаўна вярнуліся з бойні... З павозак чуваць стогны. Адзін раве немым голасам, як жывёліна. У яго забінтаваны жывот і ногі. Твар жоўты. Вочы вільготныя. Губы р°зяўлены і з іх цягнецца і плыве, як струмень, несупынны крык болю.

Колькі такіх крыкаў і войканняў засталося ў распачлівым бездапаможжы на разбураных, раскапаных гранатамі палях.

Недарма так дрыжэла зямля, і язэпава хатка выглядала пучком растрыбушанай саломы. Колькі такіх баёў было да гэтага, колькі яшчэ будзе.

Каганцы і ваколіца—маленькі выпадак вялікай вайны.

Такіх ваколіц з мірным насельніцтвам—тысячы... Яны дробныя, непрыкметныя пункты на вайсковых мапах. І нават не ўсе яны абазначаны мушынай кропелькай на рознакаляровых аркушах карт генеральных штабаў. Часам адна такая малюсенькая кропелька, мала прыкметная нават сярод людзей гэтай-жа ваколіцы, раптам вырастае ў акіян, выбухае, як вулкан: „Тут, у Трохдубаўках ці Жоўтых Ручаях, адбываліся гераічныя ўчынкі". „Раненых гэтулькі". „Забітых столькі". „Без вясцей прапалі—яшчэ лічба". Жоўтыя Ручаі, Трохдубаўкі, ці можа ў хуткім часе Каганцы, становяцца небяспечнымі. На іх кідаюць бомбы з аэрапланаў, уночы іх асвятляюць ракеты, намацваюць

пражэктары, абсейваюць кулямётныя сявяркі, аглушаюць і руйнуюць гарматы. Шмат „пушачнага мяса“ застаецца на гэтых палях. Рускае „пушачнае мяса“, нямецкае. Пад нейкім страхам, куды мацнейшым за страх смерці з рук „ворага“,—пад страхам свайго начальства,—нішчаць рабочы рабочага, селянін селяніна, абыватаць абывателя. У іх расце злосць на вайну. У патаемніках сэрца яны думаюць аб новай разумнай вайне супроць бязглуздай дзікай драпежніцкай вайны імперыялістаў. У іх расце гнеў. А ў паведамленнях генеральнага штаба красуюцца агнёвай кветкай нейкія там Жоўтыя Ручаі, Трохдубаўкі, ці можа хутка Каганцы... Яны пераходзяць з рук у рукі, нібы гумовыя мячыкі. Іхнія назвы друкуюцца ў газетах, набываюць пустую славу на ўсіх мовах свету. Аб іх супроцьлеглыя штабы пішуць у розных стылях і па-свойму высвятляюць падзеі.

Жоўтыя Ручаі ці Каганцы ў гэтай вайне—то дымок ад папяроскі, а то цэнтр свету.

Левіну перабіваюць думкі. У хату часта заходзяць салдаты і просяць вады. Якія яны запыленыя і замурзаныя. Ад іхняга смуроднага поту кружыцца галава. Яны чухаюцца і ваююць з шасціножкамі пад сваімі кашулямі куды больш старанна і злосна за каганецкіх. Ім зусім не сорамна. Яны не зазіраюць з просьбай у вочы гаспадароў хаты, але няма ў іхніх словах і нядобрых нотак салдацкага загаду; як запрацаваныя члены сям'і, якім няма часу доўга важдацца, яны просяць піць.

Левін часта ходзіць з вёдрамі да студні, аж рукі ныць пачынаюць—насі і насі. І яшчэ горш: нехапае ў студнях вады, высыхаюць. Прыходзіцца хадзіць аж да рэчкі. Там, ля рэчкі, шмат народу з вёдрамі. Салдацкімі ваданосамі парабіліся. Хтосьці з каганецкіх жартуе:

— Хай нас кормяць за гэта, дык будзем ваданосамі вайны. Будзем добраахвотнікамі, як Іра і Маўра.

— А што Іра і Маўра?—цікавіцца Левін.

— У міласэрдныя сёстры падаліся.

*

Зноў казацкія сотні.

Местачкоўцы іх цяпер не баяцца. Казакі нікога не чапаюць. Часам заходзяць да каго-небудзь па сена, па авёс, але добра за гэта плацяць.

Да Левіна прыходзяць—па сена. Два з іх ідуць з бацькам у пуню. Трэці застаецца ў хаце са старшым сынам гаспадара, просіць малака. Шоламіха адмаўляецца ад платы, расказвае аб тым, што казакі ўчынілі тут, як здзекваліся з людзей. Казак уважліва слухае. Ён ужо немалады. Твар круглы і голены, нават вусоў не носіць. Стрыжаная галава. Зусім да казака не падобны. Каб не лампасы на штанах, дык і малы брат Левіна яго не баяўся-б...

— Гэта была нейкая банда, а не казакі,—тлумачыць казак.—Сярод нашых розныя ёсць.

Казак цікавіцца, чым займаецца Левін.

— У рэдакцыі адной з віленскіх газет працаваў.

— Добрая справа. І вершы пішаце? Аб чым вы пішаце? Лірыка... Прырода... Ага...

Сінія вочы казака глядзяць на Левіна пранікліва з ледзь прыкметным дакорам.

— І ў часе вайны займаецеся лірыкай прыроды?

— Нічога не пішу.

— А як вы адносіцеся да вайны?

— Баюся яе і вось пакутуем,—прызнаецца Левін.

— І толькі?

Левін маўчыць.

— Гэта мала...

— Ці думаеце хаця аб прычынах вайны?

Левін бянтэжыцца. Не ведае, што казаць гэтаму казаку. Баіцца гаварыць з ім шчыра, накіроўвае гутарку ў іншы бок.

З далейшай гутаркі Левін выяўляе, што гэты казак соцыяліст. Гэта яго, Левіна, вельмі дзівіць.

— А я думаў, што казакі...—далей Левін не ведае, як сказаць...

Казак смяецца.

— І сярод казакаў ёсць багатыя і бедныя, прыгнятацелі і прыгнечаныя. Яшчэ казакі пакажуць сябе. Вайна навучыць і іх чаму-небудзь. Ведайце раз назаўсёды, што гэта вайна закончыцца нечым такім, ад чаго зямля ўся ўздрыганецца. За гэтай вайной, па яе слядах і ўнутры мас, асуджаных на „пушачнае мяса", нешта расце. Расце незада-

воленасць, нараджаецца думка аб прычынах вайны. І гэта думка страшней і мацней за гарматы. Вы не думайце, што рабочыя, якія дзесяткамі і сотнямі тысяч уліліся ў фронт, забылі 1905 год. Яны могуць паўтарыць тое самае, толькі з багацейшай, чым тады, практыкай, без ранейшых памылак. Сярод людзей у казацкай форме таксама ёсць шмат батракоў і нямала рабочых.

— А што ўсе гэтыя могуць рабіць?—па-вучнёўску пытаецца Левін.

— Што могуць рабіць? Не выпусцяць зброі з рук, як вернуцца з вайны. Накіруюць зброю супроць тых, хто іх паслаў на „пушачнае мяса". Вось яно як можа быць. Ды час пакажа. Цяжка цяпер гаварыць падрабязна і прадбачыць усе магчымасці.

— Значыць у нас не адна вайна, а дзве вайны,— кажа Левін.

— Так. Дзве вайны. А другая вайна будзе такой, за якую сапраўды варта праліваць сваю кроў. Чырвоны цень рэвалюцыі пачынае ўжо непакоіць арганізатараў вайны. І на афіцэраў нападае страх. Самым горшым з іх на пазіцыі пускаюць кулі ў спіну. Усё гэта ў канцы канцоў так абернецца, што...

Уваходзяць у хату новыя казакі і гутарка спыняецца.

Потым Шоламіха, маці Левіна, якая слухала ўрыўкамі гэту гутарку, папракае сына:

— Навошта ў гутаркі такія ўваходзіць з каза-

кам. Ён табе усю сваю казацкую „тору“ нагаварыў, а пасля можа так падвесці, што не дай бог. Трэба асцерагацца. Ён, пэўна, цябе выпробваў, а ты вушы развесіў і патакваў.

* *

Якраз праз поўгадзіны пасля гэтай гутаркі прыходзіць ў хату іншы казак і забірае бацьку Левіна, чорнабародага Шолама.

— Можа Шлойму Левіна?—пытаецца ўстрывожаны сын.

Казак глядзіць у паперку і чытае па складах:

— Левін Шолам Мендалевіч.

Казак вядзе Шолама да свайго начальства. А Шоламіха да сына са слязамі на вачах:

— Вось табе, сынок, і казацкая „тора“. Ты нешта, мабыць, неасцярожна сказаў гэтаму казаку. Навошта было табе з ім гаварыць? Навошта?

Маці ў роспачы.

— За мае гутаркі забралі-б мяне, а не бацьку.

— Можа імя зблытаў. Ды бяда аднолькавая—цябе ці бацьку.

— Той казак не ведае ні майго імені, ні прозвішча.

— Дурань ён, думаеш? У цябе пытацца стане? У суседзяў пытаўся. Вось табе казацкая „тора“...

Праз некалькі хвілін даведваюцца, што і мельніка забралі.

І Левіна, нібы куля, пранізвае думка: яны—баць-

ка і мельнік—хваліліся пры немцах, што першая нямецкая разведка да іх заехала. Мельнік з бацькам за пяршынства спрачаліся... Мабыць нехта набрахаў, і іх цяпер вінавацяць у шпіянажы: „нямецкія шпіёны"... А калі той казак... тады... пры чым тут бацька? Пры чым мельнік? А можа быў ён і ў мельніка з такой рэвалюцыйнай гутаркай? Не можа быць. Не такі выгляд у чалавека... Шчыры голас... шчырыя вочы... А можа вышкалены?..

Начальства спынілася на выгане ў былой школе. Там стаіць варта і туды нікога не пускаюць.

Шоламіха і мельнічыха ідуць да Кантаровіча і Сакалоўскага:

— Ратуйце...

— Што мы можам зрабіць?

Ёсць важнейшыя асобы—Іра і Маўра. Яны ўжо апрануты ў форму сясцёр. У іх ужо ёсць „свае афіцэры". Іра і Маўра даведваюцца праз „сваіх афіцэраў", што бацька Левіна і мельнік запёрты ў хляўчуку пры школе. Справа вельмі кепская. Шпіянаж...

Шоламіха насоўвае на нос акуляры і чытае малітвы. У Левіна разгублены ўсе думкі. Няма сілы нават хваляваццa і непакоіцца аб лёсе бацькі. Усе ў хаце ляжаць на падлозе, засланай сенам, і ціха ўсхліпваюць. Старая цётка Тыся цяпер поўная гаспадыня ў хаце. Яна знаходзіць новыя рыфмы і крычыць на ўсіх, каб ішлі к сталу есці.

Левін не бачыць, як праходзіць дзень. Вось

і ноч,—восеньская, цягучая як дзёгаць,—праплывае перад ім каламутнай рэчкай.

Бацькі няма.

На раніцу прыходзіць мельнічыха — саюзніца у новай бядзе.

— У школе ўжо нікога няма. Нашых вывезлі ў Менск.

— Адкуль даведаліся?

— Салдаты гаварылі.

— Добра, калі ў Менск,—мяркуе Левін.—Там разбяруцца ў чым справа. Бо хто-ж гэта не разумее, што нямецкая разведка магла спыніцца ў любой хаце. Хто-ж яе прагоніць?

Аднак унутры, у думках вялікая трывога не рассейваецца. Сярод афіцэрства ёсць такія, што маюць садысцкую прыемнасць „знаходзіць шпіёнаў". Яны іх „знаходзяць" у кожнай мясцовасці, па мястэчках і вёсках, дзе толькі праходзіць армія. Вешаюць і страляюць сотні невінаватых людзей.

Раптоўнае грукатанне спыняе думкі. Здаецца, што правальваецца зямля. З акон сыплюцца рэшткі шыб. Недзе блізка нібы цапамі малоцяць.

Мельнічыха бяжыць дамоў да дзяцей. Па вуліцы на конях імчацца казакі. Крычаць:

— Выбірайцеся!

— Зараз герман прыдзе!

— Вы-бі-рай-це-ся!

XVII

Па дварах спешна запрагаюць коняй. Валакуць на вазы хатнія рэчы. Штосьці пакуюць, скідваюць, як непатрэбнае, і зноў паднімаюць. Ловяць курэй, свіней і ва ўсіх дварах віскатня, крыкі, плач і лямант.

Дзе-ні-дзе па вуліцы паказваюцца бежанскія фурманкі. У возе на мяшках едзе інвалід вайны рыжы Антось. Ён зноў у сваёй старой салдацкай вопратцы. Да воза прывязана карова.

Левін з братам-падлеткам запрагаюць каня. У брата дрыжаць рукі. Маці і сёстры валакуць на воз рознае рыззё і ламаччо—усё тое, што казакі пакінулі, як брак, як нягоднае для сябе. Маці ўспамінае швейную машыну, новую машыну Зінгера. Яе няма. „А так прыгадзілася-б. Кажуць, што па гарадах і мястэчках бялізну шыюць для арміі. Можна было-б зарабляць на хлеб. Дзе цяпер машыну дастанем?..“

Прыносяць падсвечнікі, падзёртыя кашулі.

— Нашто ўсё гэта?—непакоіцца Левін.

Больш за ўсіх стараецца старая цётка Тыся—новы дэспат сям'і: яна кідае на воз усе свае цабэркі і вёдры. Левін чырванее ад злосці. Ён крычыць:

— Скіньце вы гэта к чорту!

Старая яго перадражнівае:

— Скіньце-шміньце! Раве, як той казак!

Левін з усяе сілы шпурляе з воза цэбар, які раскідваецца на асобныя клёпкі.

— Табе пэўна клёпкі ў галаве нехапае, вось цяпер з гэтых вазьмі,—вучыць цётка.

На двор забягае казак.

— Хутчэй! Хутчэй! Жыва!

Мераецца нагайкай, але спыняецца і пачынае раіць:

— Барахла гэтага не трэба, хлябца пабольш, хляб-ца-а.

Апошняе слова ён кажа свойскім і спеўным голасам, паглядае на ўсіх цёплымі і затуманенымі вачыма.

На воз садзяць малога брата, цётку Тысю і маці. Карова прывязана павадком збоку.

Грукат не спыняецца.

Шэрая каламутная раніца. Неба зацягваецца дымам. Дзе-ні-дзе ўспыхваюць саламяныя стрэхі. Казакі хваляцца:

— Нічога герману не пакінем!

Левін, абросшы барадой, у чорным капялюшы, выглядае шылераўскім разбойнікам.

У гэты час завірухі забіт бацька. Левін—старшы сын, і ён адчувае цяпер адказнасць за сям'ю. Аб тым, што будзе далей рабіць, ён цяпер не думае—трэба вырвацца з гэтага пекла.

Страляніна падганяе.

Гудзе, свішча, малоціць, вые і вохкае зямля.

Бежанцы едуць гародамі, полем. З розных куткоў, нібы ручайкі ў рэчку, усе імкнуцца на тракт. Усе рухаюцца наперад у задымленую даль.

— Мне нядобра сядзець,—скардзіцца цётка Тыся.

— Пасля паправім.

Цётка нешта мармыча, як загавор. Маці Левіна так плача, нібы зараз усю сябе выплача і разыйдзецца ў сваіх уласных слёзах, як лёд у вадзе.

Левін час ад часу пасцёбвае карову. Яна аглядаецца па баках і жаласліва рыкае. Ёй адказваюць рыканнем каровы, прывязаныя да іншых вазоў.

Мінаюць мястэчка.

Полем едзе на лёгкай брычцы Сакалоўскі, за ім конна яго сын. Тут-жа на возе ўлегцы Кантаровічы, бацька з сынам. Іхнія сем'і і маёмасць завезена была ў Менск раней. Цяпер яны абмінаюць абоз бежанцаў шпарка і лёгка. Яны аб нечым вельмі жвава гутараць і паказваюць рукамі на бежанскіх кароў.

Грамадкамі, з ношкамі за плячыма, ідуць тыя, у кого няма коняй. Хтосьці вядзе на павадку чорную цялушку. У адной старой жанчыны кошык з пеўнем. Яна ў святочнай хустцы, з чаравікамі ў руках, нібы ідзе на фэст з падарункам духоўніку.

Вунь і Язэп з сваёй „тройкай". Цяпер ён і Суходолец, былы парабчук Сакалоўскага, упрэжаны ў воз за коняй. Воз падпіхваюць дзве жанчыны, а трэцяя вядзе на павадку карову.

За Язэпам -хутаранін сусед з сям'ёю на фур-

манцы. Конік стараецца з усіх сіл, расцягваецца і выгінаецца да самай зямлі, а гаспадар з усіх сіл сцёбае яго пугаўём па рэбрах. Да першага воза прывязаны аглоблямі другі воз, на якім ляжыць плуг, барана, хамут і начоўкі. У начоўках сядзіць маленькі хлопчык і дзьме ў паліўнога коніка.

За фурманкай Левіна едуць нізенькі Гарасім са сваімі, і кульгавы Макар. Абоз бежанцаў з Каганцоў і ўсёй ваколіцы расцягваецца далёка. Пярэднія хаваюцца ўжо ў хмурай далі кацярынінскіх бярозавых прысад. Па абодвух баках дарогі цягнуцца полем яшчэ два шнуры фурманак і людзей.

Кульгавы Макар аб нечым горача спрачаецца з Гарасімам, абодвы махаюць рукамі, але Левін з-за грукату не чуе іхняй гутаркі.

Мяжой ідзе салдатка Ганудя з дзіцём на руках.

Вось на тракце апошні ўзгорак, скуль, як на далоні, відаць Каганцы і ваколіца. Левін глядзіць смаглымі вачыма. Не ён адзін пазірае цяпер туды... Па палях і прасёлачных дарогах мітусяцца эшалоны войска і вайсковы абоз.

Гараць хутары.

Воблакі дыму са снапамі іскраў засланяюць сабою будынкі. Мястэчка ўспыхвае адразу ў некалькіх мясцах. Агонь перакідваецца з хаты на хату вялізнымі жоўтымі языкамі. Старая карчма стаіць чорнай грамадзінай. Адна хвіліна—і знутры праз дах у некалькіх мясцах узнімаюцца сінія струменьчыкі дыму, пасля выбухае полымя. Дрэвы ў садзе Сакалоўскага апранаюцца ў агонь.

Мінаюць узгорак. Каганцы хаваюцца ў полымі і дыме. Адтуль імчацца стады варон і вараб'ёў.

Па дарозе некалькі новых хат. З гэтых хат раптоўна выскакваюць людзі з каламі і сякерамі; яны бягуць, злосныя і чырвоныя, насустрач тым бежанскім фурманкам, што топчуць цяпер кволую зяляніну жытняй руні...

— Дурні,—смяецца кульгавы Макар.—Вы шкадуеце засеянае поле? Можа яшчэ да полудня і вы за намі паедзеце.

Па абодвух баках шырокага тракту шумяць старыя бярозы.

Жоўтыя лісты плывуць у паветры і паволі сыплюцца на вазы. Прасейваецца дробны, як пясок, ледзь прыкметны дожджык.

Бежанцаў даганяе грукат гармат і пах горкага дыму.

*

Па вузкай гліністай сцяжынцы насустрач абозу дыбае салдат. Шынель на плячах у накідку. Пільным вокам ён пранізвае ўсе фурманкі і людзей. Рукавы шынелі малытаюцца туды і сюды ад ветру, і ён адной рукой прытрымлівае шынель, каб яна не ўпала з плеч. На яго спіне пад шынеляй, мабыць, мяшок прывязаны, бо нешта тырчыць гарбом.

— Міхалка! Міха-лач-ка!

Гэта крычыць кульгавы Макар. Салдат бяжыць на гэты крык. Левін пазнае сына Макара і спыняецца ля яго фурманкі.

— Вось, сынку, які дом ты нам адваяваў на

пазіцыі! — крычыць патэтычным голасам Макар і паказвае рукой на дарогу і поле.—Едзем! Куды? Чорт яго ведае! С-с-сукіны каты, душагубы! У нас цяпер пажар. Твой ліст, сынку, мы чыталі. Ты...—Макар разгортвае ў сына крысы шынелі і нешта шукае вачыма. Малытаецца правае пустое рукаво старой гімнасцёркі. — Дык гэта праўда? Няма рукі?

— Няўжо-ж я жартаваў у лісце...

— Так. Але вось як паглядзеў...

Кульгавы Макар хліпіць, хоча нешта казаць, ды не можа.

— Дзе мая жонка і хлопчык?

— Са сваімі бацькамі,—і Макар паказвае бурай рукой назад, на канец абоза.

Салдат, больш нічога не пытаючыся, бяжыць туды.

Нізенькі Гарасім спакойна разважае:

— А жонка адраклася ад яго, бо навошта ёй цяпер аднарукі чалавек?

*

— Шлой-мэ! Шлоймэ! Вось тата!

Левін не ведае, чый гэта голас. Голас маці такі незвычайны.

— Дзе? Дзе?

Ля адной з прыдарожных бяроз стаіць грамадка людзей. Гэта адтуль чуваць лямант маці і віскат мельнічыхі.

На поўаршына вышэй над галовамі грамадкі

бацька Левіна і мельнік Берка нібы стаяць на каменнях. Яны вісяць на крывых суках старой кацярынінскай бярозы адзін супроць аднаго, і нібы гутараць між сабою са схіленымі галовамі, і нібы дражняць адзін аднаго страшнымі грымасамі. Дробныя кроплі дажджу расплываюцца па іхніх вопратках. Недалёка ад іх стаяць дзве пары такога парванага салдацкага абуцця, што можна дзівіцца, як іх людзі насілі. Салдаты відаць, сарвалі, з мёртвых ног добрыя боты і чэсна пакінулі свае. У бацькі Левіна з парваных шкарпетак тырчаць пасінелыя пальцы з чорнымі пазурамі. Смурод потных ног яшчэ не вытхаўся паветрам і дажджом.

Мельнічыха рве на сабе валасы, і яе плач падобен да нейкага шалёнага рогату. Плачуць дзеці ды ўсе чужыя, што стаяць навакол. Левін адварочваецца. Яму прыкра глядзець, як маці туліць да сябе падатлівыя, вісячыя бацькавы ногі. Левін хоча плакаць і ніяк не можа. Акамянелае здзіўленне скоўвае яго нутро.

Першым ачухваецца кульгавы Макар.

— Расступіцеся!—крычыць ён і нажом перарэзвае вяроўкі.—Дайце лапаты. Трэба магілы капаць.

Ні ў кога няма лапат. Макар злуецца:

— Эх вы, с-с-сукіны каты! Едуць у такую дарогу ды лапат з сабою не бяруць... Яшчэ нямала нам капаць прыдзецца па дарозе...

— А ты сам маеш лапату?—пішчыць тоненькім галаском нізенькі Гарасім.

— Сам...

Кульгавы Макар вінавата апускае галаву.

— Завязем куды-небудзь на яўрэйскі могільнік. Тут усёроўна хаваць не дазволю,—кажа ціхім голасам маці Левіна.

Хтосьці скідвае з воза Левіных цабэркі і пасудзіны старой цёткі. Туды кладуць асцярожна, як жывога, труп Шолама. Шоламіха падсоўвае яму пад галаву падушку, прыкрывае старой коўдрай.

Труп мельніка кладуць на другі воз.

Цяпер Левіны ўсе пехатой ідуць. На возе з трупам адна толькі старая цётка Тыся, якая мармыча ўвесь час злосныя словы. Не можа забыць цабэркаў і вілачнікаў, што засталіся ля старых бяроз разам з парваным салдацкім абуццем. Старая цётка бесперастанку мармыча і ў той-жа час засоўвае пад свой стары парваны салоп кавалачак вяроўкі з шыі павешанага—„на шчасце“...

*

Плача Шоламіха па Шоламу і аглядаецца па баках: няўжо ніхто з местачкоўцаў не падыйдзе пабедаваць разам з ёю? Дзе там! Кожны мае цяпер сваю бяду, хоць не такую вялікую, як у яе, Шоламіхі, але... Ага... не забыўся стары... ідзе т-кі сюды... Самы шаноўны каганецкі жыхар успомніў няшчасную ўдаву... Вось ён—Лейба Кантаровіч—з божым словам на вуснах...

У яго постаці ёсць нешта ад прарока Ерэмія, што аплакваў на ерусалімскіх руінах былую славу божага храма, пабудаванага царом Саламонам.

Падышоўшы да Шоламіхі, ён пачынае выціраць вочы.

— Эхе-хе... Эхе-хе... Цяпер жывыя павінны зайздросціць мёртвым. Мёртвыя ўжо адпакутвалі сваё, а нам бог ведае колькі яшчэ прыдзецца пакутваць. Усё гэта ідзе ад бога, ён найсправядлівейшы суддзя. Ён строга карае, але ён і літасць мае. А каго ён больш любіць, таго ён больш строга карае. А каго цяпер больш карае, таго пасля ўзнагародзіць шчодрай рукой.

І стары кніжнік пачынае на спеўны біблійны лад:

— Жыў чалавек у зямлі Уц, імя яго Іёў...

І Лейба Кантаровіч апавядае гісторыю легендарнага Іёва. Шоламіха слухае і плача.

Раптам стары спыняе святую гутарку і пераходзіць на будзённы тон:

— Цяжка вам будзе ў дарозе з каровай. Яна схудае і задармо яе ў вас забяруць. Вось нашыя скупліваюць для войска. Раджу і вам прадаць, па-суседску кажу. Возьміце дваццаць пяць рублёў, дык хоць такія-сякія грошы будуць, а там—бог бацька.

— Гэтак танна?—дзівіцца Шоламіха.

— Па-суседску кажу, вось вам дваццаць пяць рублёў, потым і дваццаці ніхто не дасць. Усе бежанцы прадаюць. Вазьміце грошы і дзякуйце богу. Верце, калі я кажу...

— Няхай ужо,—кажа плачучы Шоламіха.—За вашыя добрыя і святыя словы.

Стары кніжнік плаціць грошы і забірае карову.

Сакалоўскія і Шыман Кантаровіч гоняць полем цэлае стада кароў, скупленых тут-жа на дарозе ў бежанцаў. Скупшчыкі спачатку аб'ехалі ўсіх бежанцаў полем, каб ніводнага гаспадара не праваронiць і вось варочаюцца назад і скупліваюць жывёлу па чарзе ўва ўсіх, нібы невадам ахапілі дарогу. Нанялі тут-жа некалькі хлапчукоў, якія гоняць стада ў Менск.

*

За сваёй спіною Левін чуе разважанне нізенькага Гарасіма:

— Жыццё чалавека цэніцца цяпер танней за жыццё мухі. Людзі гібеюць тысячамі, мільёнамі без усялякага толку.

— А які толк табе патрэбен у гэтым?—пытаецца кульгавы Макар.—Можа кепскі толк у сукіных катоў? Вешаюць, страляюць, рукі і ногі адрываюць, ды мала якіх калек ёсць цяпер. Халера яго ведае! Можа нішчуць нашага брата, каб потым не было каму бунтавацца супроць цароў і генералаў?

— Можа і так,—згаджаецца нізенькі Гарасім.

— Пэўна і немцы, і туркі, ды ўсе іншыя там людзі з народу, вось такія, як мы з табою, таксама не хочуць ваяваць. Думаеш—іх кулі не бяруць?

— Пэўна.

— А там цары, генералы між сабою, сукіны каты, і нашыя, і нямецкія, і турэцкія, ды іншыя чэрці разам вінцо п'юць і салам закусваюць.

— Можа і так.

— І з нашага брата, з беднага чалавека, ці ён француз, немец, рускі—разам там смяюцца.

— Яно пэўна.

І ў акопах, і тут—салдаты—не салдаты — усё роўна адна пагібель.

— Адна пагібель...—паўтарае нібы рэха за Макарам нізенькі Гарасім.—Калі не павешаюць, дык з голаду здохнеш. Такая дарагоўля пайшла на ўсё, што ўсёроўна капут нашаму брату.

— Чалавек там на Піліпоўскіх хутарах жыў, з Смаргоні, дык аб усім гэтым гаварыў, — кажа кульгавы Макар.—Шмат аб чым гаварыў там Купцэвічу. Ведаеш Купцэвіча?

— Гэты, гэты самы, што з Шоламам Левіным коні мяняў вясной?

— Ну ён. Дык ён гаварыў, што народ доўга так цярпець не будзе. Чымся паміраць у акопах без дай прычыны, людзі пусцяць штыхі ў грудзі сваіх начальнікаў, што гоняць іх на пагібель. Шмат яшчэ аб чым мне Купцэвіч расказваў. Тое самае гаварыў швагер Кантаровіча, Шагал. Слаўныя людзі яны!

— Можа калі што і будзе,—згаджаецца Гарасім,—але вось чакай. Мой сын, таксама як і Шагал, як і Купцэвіч, быў супроць цара. А вось цяпер у Сібіры чакае. Нават у войска яго не бяруць.

— Каб ён больш бяды не меў.

— І то праўда. А можа і дачакаецца. Бо дайшло вунь куды.

Левін, прыслухоўваючыся да гутаркі, адварочваецца назад. Пры словах „вунь куды" нізенькі Гарасім паказвае на сваё горла і гаворыць далей:

— А вось глядзіце, як яно ўсё ў жыцці ідзе шыварат навыварат. Вось глядзіце, знакам тым, сотні гаспадароў з торбай во пайшлі ў свет, а Сакалоўскія і Кантаровічы ў іх апошнія каровы задармо забіраюць. І дзе-ж тут дзецца беднаму чалавеку? А багаты і тут на людскім горы нажываецца. Колькі-ж гэта яны заробяць! Бач вунь, якое стада гоняць у Менск...

— Нічога,—кажа кульгавы Макар,—прыдзе час, калі мы возьмем за гарлякі Сакалоўскіх і Кантаровічаў і яшчэ такіх сукіных катоў ды скажам ім: плаціце нам за нашу кроў, за наш пот, за нашы слёзы!

Левін далучаецца да іхняй гутаркі. Ён пачынае ім тлумачыць, што тое, аб чым яны гавораць, набліжаецца шпаркімі крокамі. Ён забывае ў гэты час пра труп бацькі і гаворыць з вялікім захапленнем.

І калёсы бежанскіх фурманак і тупат ног старых і малых на шырокім тракце нібы паўтараюць:

— Набліжаецца.

Менск. Студзень—чэрвень, 1934 г.

Рэдактар К. Зарэмбоўскі
Тэх. рэдактар І. Мілешка
Карэктар М. Кавалёва

Вокладка, супервокладка і форзац А. Каржанеўскага
Адк. карэктар друк. Е. Бруевіч

Здана ў друкарню 16/VII 1934 г. Падпісана да друку 10/IV—35 г. Аб'ем $8^1/_4$ друк. арк.-шоў. Папера Вышхімская 72×104 $^1/_{32}$. Знакаў у друк. аркушы 40.080. Тыраж 6000. Ул. Галоўлітбела № 1328. Заказ № 593

Друкарня «ПАЛЕСДРУК», Гомель, Савецкая, 1.

ЦАНА 3 руб.

Пераплёт 25 к.

На белорусском языке
[illegible]
[illegible]
Государственное
издательство
Белоруссии
Минск 1938

B0000002725858